

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1972
Ч. 7-8 (139-140)

**Є. СВЕРСТЮК: СЛІДАМИ КАЗ-
КИ ПРО ІВАНОВУ МОЛОДІСТЬ**

Е. КОЗАКОВІ В ЙОГО 70-ЛІТТЯ

**Б. НИЖАНКІВСЬКИЙ: СЛОВО
ЯК СЛОВО**

**П. ОДАРЧЕНКО: НАУКОВА ДІ-
ЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА**

**«SUČASNIST» JULI-AUGUST 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор. Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

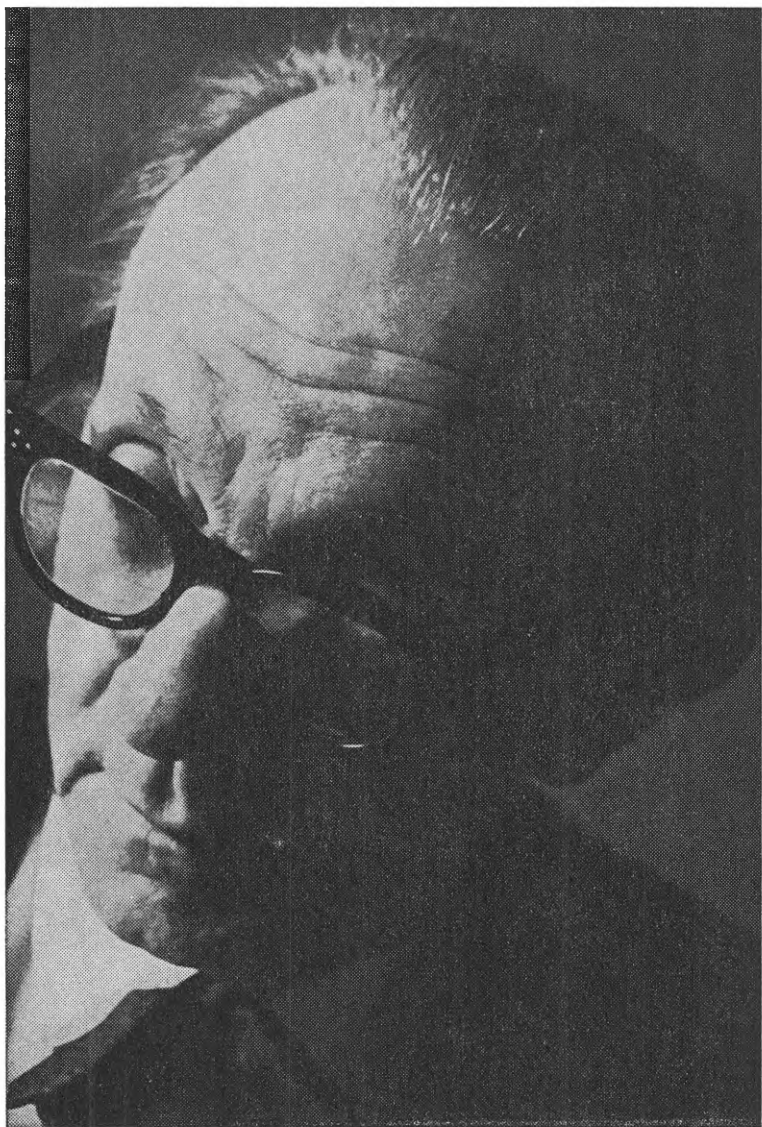
Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

1

Едвард Козак — Еко

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1972,
Ч. 7-8 (139-140)
РІК ВИДАННЯ ДВАНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Войчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Слідами казки про Іванову молодість

Євген Сверстюк

Жили собі дід та баба; і було у них три сини: два розумних, а третій — дурень...

Так починається багато казок, а далі, продовження вже — як в якій казці. Але у всіх таких казках з'являється велика життєва справа, — і доручають її батьки найрозумнішому — старшому. Він виходить з дому, впевнений, гордий і вдоволений з себе. Але десь його домашній пристосований розум губиться в незвичному лабіринті життя. Егоїзм його безпорадно сідає на обмілині й засихає — він не придатний до великих і незнаних доріг. Другий розумний син набирався розуму від старшого брата. Та цей розум його теж нікуди не заводить і покидає в бездоріжжях. І ось третій син Іван, дурень, якому не довіряли батьки і тримали його попихачем. Вони завжди пускають його з дому без особливої радості і надії...

Але кидається в дорогу Іван з більшим вогнем і з меншим розрахунком. Є у нього, мабуть, своя мудрість, доброта і любов до людей. Є у нього наївна щирість і віра в людей, в їхню силу творити добро. І сповнений Іван безкорисної готовості, допомогти всім, хто зустрічається йому на шляху. А старші брати посміхаються собі і думають: хай-но він, дурень, по простоті своїй вдариться лобом об стіну, хай-но покуштує життя. Тоді знатиме, що його місце на печі, а наші дороги — не для нього.

Зрештою, два брати, переконані, що все на світі — для них, і сповнені прагненням якнайшвидше дорватися до свого заповітного корита, навіть не думають про Івана. Вони не думають навіть один про одного. Заряджені однаковим негативним зарядом егоїзму, вони взаємовідштовхуються. Вони не люблять один одного і не хочуть ділити місця з будь-ким біля цього корита.

Незлюбний Іван тим часом переконується, що світ не без добрих людей, і ті люди зовсім не вважають його дурнем. Може, він обдарований дитячою мудрістю не помічати хитрих і недобрих карликів, що чигають на нього і тільки й шукають нагоди розрядитись у герці? Він обминає їх і знаходить тих, кому він потрібен і хто йому потрібен.

А може, взагалі світ належить молодим і зухвалим, що вірять у неймовірне і несуть у життя свою радісну і одверту віру, і заражають інших своїм дитячим сміхом?

Вони не шукають згаданого корита, вони не прагнуть володінь, і саме тому їм належить весь світ. Просто, вони не

хочуть проковтнути його — їх цілком влаштовує те, що світ належить також всім іншим.

І зробив народ упослідженого долею Івана головним героєм казки, і знайшов у ньому ту мудрість і ту силу, що прокладає нові дороги в житті, знаходить живучу і цілющу воду для батьків і освітлює навколишні сутінки своїм добрим поглядом, як смолоскип.

Але погляньмо на історію народу: чи не стали героями в ній саме ті, що з дитячою усмішкою пройшли над прірвами і найвище піднесли дух народного безсмертя? Чи не загубились безіменно ті практичні, приземлені і добре пристосовані, що називали Івана дурнем, який нічого не мав і не матиме. І насміхались з дон Кіхотів, що в них немає свого власного діла, але їм до всього є діло. І от, виходить, зі сміху люди бувають...

Їх, ситих, обминула народна пам'ять. Обминула легенда. Бо легенди творить дон Кіхот, зазираючи палаючим поглядом за верховини життя. І нерозважні дон Кіхоти світу стають героями народної казки і народної історії.

Іскри донкіхотства розсіпані межі людьми скрізь по світу. Може, вони створюють ту незримую лінію високої напруги, за якою можна прослідкувати шляхи духовного розвитку людства?

Начитається якийсь дон Кесідо лицарських романів і йде в життя продовженням їх, дон Кіхотом, одержимим ідеєю справедливості і мрією про оновлення життя. А люди збирають в легенду сліди його великих, часто марних зусиль і співають пісню безумству хоробрих.

Десь у глибині душі носять вони переконання, що саме ці непристосовані, часто смішні зухвальці підштовхують і підносять життя, порушають інертний плин і наївно дитячими очима відкривають людям чи то вкрай потрібні ще нечувані істини, чи то фіктивний одяг голих королів, чи то неспроможність тієї правди, що в житті вилася вже у свою протилежність. Їх виганяють з раю, відлучають від церкви, але знаходяться все нові й нові «диваки», яким здається дорога вигнання з раю вельми спокусливою. Вони не живуть страхом, а, отже, й не бояться «страшного суду»... який за Іваном Франком, навіть веде в кращий світ, де:

Знайду я товариство
 Більш до смаку й до вподоби...
 Там знайду завзяте плем'я,
 Люд свободний і гулящий,
 Повний сили й волі, вицвіт
 Роду людського найкращий,
 Всіх музик і всіх поетів,
 Що вино й любов співали,
 Всіх філософів, що пута
 Догматизму розбивали,
 Всіх еретиків, усяких

Перелому піонерів,
 Бунтарів і гайдамаків,
 Всяких революціонерів,
 Всіх, що власне чоловідство
 Окупляли слізьми й кров'ю,
 І всіх тих, кого любив я
 В житті грішною любов'ю.

На такі роздуми навела мене суперечка двох. Вони були різними людьми, бо стояли на різному ґрунті. Іван якимось чудом стояв на пружному гребені незримой хвилі. Може, допомагали йому втриматись на цій химері незримі крила, які десь мусіли виростати на тих вітрилах!

Петро стояв на твердому континенті, і допомагала йому втриматись проти всіх вітрів солідність, що спиралась на стабільну силу законів життя.

До того ж у них були різні духовні потенціали...

Іван був за натурою неуговтанним романтиком, готовим з піснею на устах шукати цвіту папороті. Петро був тверезим і холодним реалістом, готовим клясифікувати і звести до спільного фізіологічного знаменника всі виміри людського ества. Кожен з них брав життя на свою міру, вони сперечалися запекло — словом і ділом.

Легко, скажімо, сперечатись про Довженка: він сам сперечався з собою і розбуркував приспані в нас суперечності...

I. — Довженко у важких зусиллях боровся за збереження свого обличчя. Він вів свій корабель між рифами і, всупереч бурям, все ж таки довів його до рідних берегів Десни.

II. — Довженкові не загрожували рифи, бо він вів по вигаданому морю вигаданий корабель, на якому не сидів, а плавав на крилах попутних вітрів.

I. — Треба дивитись на живого Довженка, а не на вручені йому грамоти. Треба пережити хоча б частку його тривоги, і, зрештою, знати, чим він жив у найважчі для народу роки...

II. — Звідки це знати?

I. — Хоча б з «України в огні», зовсім несумірної з руслом, виструганим для літератури того часу. Що йому продиктувало цей твір? Чи дитяча художницька безпосередність, чи високий драматизм роздумів на рідних руїнах, чи, може, реально його людська масштабність позбавляла його «почуття реальності». Словом, практичні бачили в цьому творі лише крок до самогубства автора.

II. — Тоді як сам автор тут менше ризикував, ніж під час виїзду на фронт.

I. — О ні, виїзд на фронт — це була норма, в яку легко вкладались великі й малі. Тут автор ставив на карту все, переступивши через небезпеку. Зате обережні люди завжди перебільшували небезпеку і ніяк не можуть повірити в при-

казку, яку цитують для підбадьорення інших: «Сміливого і куля не бере». Вони завжди вірять в сьогоднішню напівправду, більше ніж у вічну народну правду, бо глибоко не приймають народних потреб, народної сили і мудрости.

П. — В народній мудрості, в цих же прислів'ях і приказках, більше науки обережності, ніж сміливості.

І. — Там є все, що кому потрібне. Але сам народ відсіває поміркованих і бере для себе безоглядність дон Кіхотів.

П. — Народ бере великих і відсіває малих. Якщо поstattь досить велика, їй дарують і слабості, і нестерпний характер, і скакання в гречку.

І. — Але цікаво, що великі постаті великі передусім своєю вірою, своєю любов'ю і всім ігноруванням найвищих для поміркованого прописних істин. Масштабність їх визначається передусім безоглядною метою. Шевченко мусів здаватися диваком порівняно з раціональним Кулішем, якого просто дивувала зухвала спроба народного поета переоцінити найбільших царів, що творили російську імперію, Франко зі своїм «Не пора» мусів здаватися дон Кіхотом порівняно з Драгомановим, що все знав, все зважував, враховував і все мирився з фактами. Лєся своєю надпобутовою героїкою мусіла здаватися просто мрійницею порівняно з реалістом «всеросійського масштабу» Винниченком, якого вже не влаштуувала вузька малоросійська аудиторія.

П. — Що ж — реалісти й зараз залишаються реалістами. Звичайно, ваші паралелі дуже умовні, бо тут йдеться передусім про різні таланти, але й на сьогодні побутово закріплена концепція залишається реальною, а розважливі реалісти — вони й сьогодні переконливіші своєю логікою пояснення життя...

І. — І тим не менше ця логіка поступилася перед зухвалою вірою... На боці пристосованіших був практичний глузд і споконвічна сила «золотої середини». І все ж таки історія бере великих романтиків в основу духовної культури і з їхніх гарячих візій та пророцтв творить фундамент. Вона ставить Шевченка високо над Кулішем, Франка — над Драгомановим, Лєсю Українку — над Винниченком. Навіть духовні спадкоємці поміркованих і обачливих нині гаряче оспівують своїх антиподів — Шевченка, Франка, Лєсю... Ех, не вмієте ви весело реготати! В житті багато курйозів — треба тільки вище стояти, щоб бачити їх.

П. — До речі, в світовій літературі, з якої ми все ж таки беремо найбільше, зовсім немає ні тих паралелів, ні курйозів.

І. — До речі, світ починається від рідного порога. А «світова література» — це література французька, англійська, російська, чеська... Кожна з них має свій власний ґрунт, від якого не втече у «світові» абстракції навіть француз, якому все ж таки ближче. Цікаво, що саме наші помірковані естети люблять втікати від свого конкретного на «світовий ґрунт», де збирають істини, що ні до чого їх не зобов'язують...

П. — Просто ширший погляд на речі дозволяє людині вибирати те, що їй до вподоби, і не обов'язково морочитись над питаннями, які не приваблюють.

І. — От мені й здається, що цей «світовий» ґрунт найпривабливіший: його не треба ні орати, ні засівати, ні поливати. Просто собі на доказ ерудиції прайливо пересипаєш зерно, не турбуючися такими клопітними дрібницями — де, хто і як вирощував його. Дуже спокійне заняття й чудова нагода уникнути цілком конкретної праці на конкретній ниві, з конкретними будьяками та яругами. Звичайно, там свої «прокляті питання», теж дуже конкретні і нелепкі, але турист з певною широтою погляду через них переступає.

П. — У всякому разі слова «віра» і «надія», «любов» і все те, що ви шукаєте в літературі, звучить підозріло і старомодно, як «опіум для народу», а крізь дірявий донкіхотський плащ проглядає наївна впертість і однобічність природи, схильної для полегшення справи ділити все біле і чорне.

І. — На те, що тяжить до сіро-захисного кольору і те, що прагне виразного світлого. До сіро-захисного тяжить все міщанство й інтелігентний скептик, в якому теж сидить дон Кіхот, але дуже маленький і затиснений. Він ніколи не зважився першим виступати проти неправди, «бо все одно це даремно», не зважився кликати за собою, «бо все одно не підуть», і не зважився на жоден одчайдушний крок, «бо це нікуди не веде». Він боявся поразки, розправи, боявся людського сміху, людського наговору, одне слово — боявся. Від цього так здрибнів, що йому захотілося знищити саме ім'я дон Кіхот, як нагадування, саму різницю між правдою і правдоподібністю. Бо правда закликає, а правдоподібність — заспокоює. Тому то цей модерний інтелігент солідно сидить на ґрунті цього прагматизму, який скріплюється неписаним законом: за байдужість і пасивність тобі нічого не зроблять, а зі своїми добрими пориваннями неодмінно вскочити поперед батька в пекло...

П. — «Безумство хоробрих» — так, здається, на нашій фразеології зветься ця чудова пісня для десятикласниць. Вони її вивчать, не знаючи, чим вона пахне в житті, і зберігають про свято, яке чомусь не приходить.

І. — Безумство хоробрих — це пісня, яку має творити кожен в найкращі хвилини життя. Інакше життя буде довгим і нудним — без свят. Бо свято само не приходить: завжди треба влучити хвилину, яка практичним людям крізь вікно здається невдячною і невчасною.

П. — А непрактичним — саме тією, коли треба влізти під колесо. Ех, діти, не треба так високо ставати, щоб уже зовсім не бачити тих реалій, з якими все ж таки треба рахуватися.

І. — Звичайно, в таку казенно-плякатну позу взагалі не гідно ставати — хоча деякі розважливі реалісти все ж таки стають з розрахунку на репортерський об'єктив і всемогутність реклами ХХ віку. Але треба все ж таки стати так

високо, щоб не фетишизувати реалій, і не дивитися на них очима білки, приреченої крутитися у колесі «розумної своєчасности» та «історичної неминучости».

П. — Ех ви, раби власних галюцинацій.

І. — Ви раби «зорового поля»...

П. — Ви ігноруете правду.

І. — Ви сприймаєте правду нюхом, а не совістю. Тому ваша правда така мала, що з нею нікуди виходити, бо виходити можна за великою правдою, яка дає силу, мету. Але чому ви заперечуєте, що крім портативних реалістів є внутрішньо сильні красиві люди? Їх обкидають болотом, а завтра вони знов прийдуть чистими, і в очах їх зоритиме та притаманна їм краса, яку ви силкуєтеся звести до галюцинацій. Муштруйте їх під себе, як хочете, а вони знову йтимуть на повен зріст своєю власною ногою. Чому ви їх не бачите?

П. — Бо ви їх вигадали, до речі, за виробленим у вас штампом уваги. Звичайно, не зв'язавши з життям.

І. — Я б вам показав, але це треба самому вміти бачити. Поряд з ними ви відчуваєте кваліть вашої живучої віри в ніщо, ваш нудний скепсис і підсвідому задрісну ненависть до їхньої сили... А сила їх — в любові. Людина мусить бути закохана в щось, у когось — одержимо — в цьому суть життя.

П. — Ваша любов завжди змішана з ненавистю і нетерпимістю. Вона не дуже ласкава і не дуже приємна — є щось у ній від кальвінізму.

І. — Просто вона не половинчата. Вона горить і обпалює, а не тихенько втягує в тепло і затишок. Страшна та спокійна ненависть, що впливає не з любови, а з байдужности й егоїстичного невдоволення. Вона ніколи нічого не створила, вона руйнує і розкладає. Це рак, що сам і не знає своєї страшної перспективи.

П. — Що робить ваша любов? Говоріть довше, я почекаю, до якого логічного нонсенсу ви дійдете...

І. — Вона горить, вона живе, а не скніє. Вона йде з віри в казку. Ви не смійтесь — вона живиться казкою, щоб творити легенду. Зокрема, для вас.

П. — Мені не треба.

І. — Треба. Не зважаючи на філософську нейтральність і принципову життєву пасивність, ви все ж таки не відмовитесь від родинної активності, розведете дітей, а вони захочуть казки...

П. — І прийдуть до вас, щоб ви їх годували казками, грушами на вербі — це їм дуже смачно.

І. — Абсолютно вірно: їм буде з вами душно, і коли забиватиметься у ваші щілини нудьга від рівномірно ошліфованих безплідних істин і душитиме пристосовництво — вони втечуть до нас шукати віддушчини...

П. — Люблю, коли про це ще неіснуюче майбутнє гово-

рять так легко й впевнено, як про минуле. Люблю, як легку музику...

I. — Це вже було. Ви не доглянули основного в житті — молодости. Вона завжди однакова. Вона (коли справжня) не заокруглюється, раниць себе, раниць інших і в муках народжує себе, як черепашка перлину. Вона не захищена, вона нездоланна... І вона потребує легенди, щоб творити... Її підсиджує скупа старість, її розкладає з нутра поміркована молода трухлявість, а вона все одно прокладає дорогу, бо вона має силу міцних весняних паростків, що пробивають навіть каміння. Думайте про цю силу. Якщо ви не вірите в те обличчя, яке воліє в прірву, ніж у фальш усталених правдоподібностей, — повірте в цю силу. Це явище біологічне — воно перевіряється досвідом, його не спростуєш софізмами.

II. — Хто ж софіст? Ви порівняйте, скільки я говорю, скільки ви...

I. — Вам нічого говорити: ваші духовні предки все проїли і не залишили вам у спадок високих вистражданих слів. Слово — це теж чудо. Це спалах розуму, що зумів схопити річ у звуках. Слово вигидав фантазер, дівчак, дурень — як хочете назвіть його, тільки це був не той, що зосереджений дивився в землю, солідно впершись в неї чотирма кінцівками — для повної гарантії.

II. — Ех, ви — дієслово минулого часу! Чого ви бунтуєте? Проти чого ви йдете з усім арсеналом і за всіма ритуалами старого лицарства. Ви всім своїм корінням у минулому віці, ви раб його понять і уявлень. Поза ними ви не мислите свого існування, а отже й не мислите людського існування. Ви, ідеалісти, завжди вважали себе світом, а решта світу мала значення тільки тому, що містилась у вашому світі... Тим часом справжній світ змінюється. Героїчний індивідуалізм і дон Кіхоти — це одна з старих забутих казок в нашому кібернетичному світі великих організмів, систем і підсистем...

I. — Ех, ви дієслово невизначеного часу, сіра сирітка на плині течії. Ви виробили самовпевнену позу, щоб здаватися керманічем на течії, що кудись несе вас. Ви не проти пози лицарів минулого... Ви завжди брали і будете брати все від дон Кіхотів, бо самі ви не творите. Ви вільні перед минулим народом, бо нічого не взяли з нього. Ви вільні перед сучасним, бо нічого не взяли на себе. Вам залишилося заклипати майбутнім, бо воно ще ніче. Вам нічого іншого не залишилось, бо ви не маєте свого кореня. Ви мусите чекати, що виросте на чужому, і мусите прикидатися живим. Не маючи рідного кореня, ви ігноруйте корінь взагалі і не знаєте, що він дає. А він дає силу, молодість, свіжі соки, а звідси — волю до боротьби за оновлення життя. Ви проти віри і легенди, алеж легенда твориться грою сил. Вона йде від духовного здоров'я і наділяє ним інших.

II. — Не кажіть мені про легенди: легенди дуже довгі...

Дискусії їх були нескінченими. Що далі в ліс, то більше дров. Але дивно, що всі ці дрова забарвлювалися кольором очей того, хто дивиться на них. Той самий ліс, який здавався Петрові споконвіку дерев'яним, а отже одинаковим сірим і непрохідним. Той самий ліс, в якому приваблювали його тільки плоди з окремих дерев, захаращених непотрібним хмизом. Той ліс здавався Іванові живою казкою, де серед дерев і звірів він — своя людина. Навіть більше — він корінь дерев і звірів, і скрізь він потрібен всім, бо з його присутністю все розцвітає в усмішці. Чи то в радісній, чи то в глумливій — він не особливо придивлявся... Боровся, щоб все оживало, щоб у всьому прокидалась енергія і воля до життя. Головне, щоб було в муках народжене буяння і скорботне вмирання, а не просто животіння без буянь і свята.

І судилося йти Іванові, розсівати проміння і знати, що скрізь треба його вогню. Ставали йому на дорозі змії, дракони, бо дорога була невторована... І неодмінно він попадав у всі пастки, яких там понаставляли темні сили, бо був він необачний і простосердний. Дошкульно і болісно ранило його життя, але якась була в ньому сила, що гамувала біль і дарувала молодість. Він все залишався таким самим, не вицвіли його очі, і не пригасла усмішка, і пісня бриніла на устах.

Ніколи б його випробувань не зніс Петро, але вони й не чигали на його шляху, де не було ні страшних буднів, ні веселих свят, ні казкових рятівників. Всі, що жили навколо нього, зберігали сили й економили енергію. Не кидалися з мотикою на сонце, не вимірювали ліктем безодні... А так собі тихо старілись і внутрішньо згорталися... за браком простору.

Чи знав Іван всі ті безрадісні істини життя, від яких Петро змалку охолов і постарів? Іван їх знав, але він забував про них, бо вони не випромінювали світла. Він йшов за тими, що додавали йому світла. Бо були в його власному житті чорні дні, і тоді він мусів не бачити чорних істин. Тоді перед очима його душі поставав океан — одвічна стихія. Похмурий і безконечний світ холодних хвиль, готових у штормову ніч накрити все дев'ятим валом. А біля берега кутка вікінгів, що спокійно, твердим поглядом перевіряють кораблі, на яких збираються відчалити в пошуках невідомого. У пошуках землі, якої ніхто не бачив, якої, якщо бути суворим реалістом, може й нема. Але вони вірять, що вона може бути і якась невідома жагуча туга і жене їх до невідомого ніким не випробуваною дорогою, на якій є якийсь ніким не випробуваний нюанс перемоги.

А на Чорному морі у своїх легеньких байдаках запо-
рожці з зухвалою піснею пливуть до берегів Туреччини на-
зустріч бурям, з яких вийде переможцем тільки невеличка
частина їх.

Грай же, море! — Заспівали,
Запінились хвилі,
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.

І зацвіло Іванове обличчя любов'ю. Тією любов'ю, від
якої скресає крига, тануть сутінки і вся земля проймається
пролісками, що пробиваються крізь мерзлу кригу і дихають
чеканням весняної оргії цвітіння.

Наколи

Роман Бабовал

Присвячую А. — М.

недовірливі стали острови
в колі
пташиних виріїв
ти живеш посеред найчистіших
рік полюючи на сонце
до стіп мені припала
комета
зацькована комахами
нічними

ми
розтягнемо стежки
до найсмирніших океанів
змайструємо з лебединого пуху
потворні пожежі
заховаються птахи
за жмутом спопелілої
трави

ти родишся щоранку
конопляніша
я сходжу на нові
пагорби
виглядати тебе
щостоліття
ти усміхаєшся що-
життя
ніяковієш в день
моєї
смерти
обраховуючи відстань
між найстарішими лісами

■ ■ ■

ми
звоювали мокрі царства жуків
драконів породили безголових
павуки повісилися в епіцентрі
своїх павутинь посеред літа коні
переправилися за веселку в кращі
сторони звірялися з вигнання по-
вертаються голуби що колись між
нами зійшли як гуснули жита лиш
забарилася десь крикливіша зима

неймовірне

на суміш отрут
я заміню найсолодші меди
найбільші вулики розіб'ю у кризі
святости

мене
комети будуть переслідувати
від гніву підземних річищ
мене врятують бджоли
осиротілі

■ ■ ■

летиш летиш
розпаленим птахом
з найдовшої години в найкоротшу пристрасть
з тривожних міст у мій зачарований замок
з побитих дзеркал в отруєну воду
догоряючим птахом
летиш летиш

■ ■ ■

я розсіваю зерна
від яких земля
червоніє
я приглядаюсь
до дерев
що забігають зовсім
випадково
до мого царства
я живу

загашеним сірником
 вода якою ти мене
 поїш
 занадто прісна

проходи

пройшла сюдою мертва жінка
 деревам іще сниться
 запах води
 пройшли сюдою гливі коні
 птахам ще сняться
 тріскоти пожежі
 пройшли сюдою табуни плянет
 ще сниться дітям
 самотність сонця

■ ■ ■

ти,
 болотні комахи, лісові звірі, перелітні
 птахи
 обсіли літо
 літо вибухло
 непомітно
 дерева занедужали на цілюще
 безсоння
 перед нами нескінченний проміжок
 між тривогою й розчаруванням

■ ■ ■

закохана в обманливій сніги
 закохана в опудала найяскравіші
 на ніч одну
 закохана
 у мертві зорі
 наніч
 ховаєш свою шкіру
 закохана
 на день один
 у перелітні марева
 у звабливий
 час передкохання
 закохана
 на ніч
 свою шкіру ховаєш
 в найгустіші жита

погаслі вулкани
 перекликаються з мертвими жуками
 навстріч пустирям чвалають
 дикі коні і заманені ріки
 метелиці зір сиплються
 з долонь сп'янілих прощаків
 об надто низьке небо б'ються
 в рості гори молоді
 оживляє яблуко між двома
 краплями дощу й по дебрях
 тліють дерева найсуворіші
 загризані споминами про динозаврів

рятуйте потопельників нікчемних
 заражений рятуйте чорнозем рятуйте
 звірів від потопу від пожеж лісовиків,
 бридких мавок і відьмаків осліплих
 рятуйте від власних заворожень
 її рятуйте від отруйних яблук
 мене рятуйте від утоми пахідермів

бо соломинка трісла

під твоєю шкірою жевріють
 найкращі пори року
 найсвіжіші
 птахи ронять поминальні
 сузір'я
 ти вмираєш
 щодень
 щиріша

ти зникла між два жмути блискавиці
 як зникають восени полохливіші гол
 уби за собою ти кинула на добраніч
 : розвився шлях невпіймальною змією
 ти повернулася поминувши солом'яні
 вогні і накреслила між
 двома дощами над небом
 сонце крейдою червоною

■ ■ ■
я зберігаю роки тишини
серед літа що покійно догоряє
серед зими що набожно тріскає
я знаходжу казкове кохання
(ходи) в кожній пшеничній зернині
під крилом птаха що його ніхто
(ходи) вже не пізнає

наколи

наколи вимруть ліси тобою зачаровані
наколи прокинуться папороті в колі тривоги
наколи зів'яне птах в пожежі мертвого листя
наколи докажеш казку наколи пересниш своє життя
наколи усмінешся вперше наколи ще час
наколи самота розриє шляхи крізь дощі наколи
наколи дзвони виб'ють день свята день смерти
наколи придумаєш мені ім'я вірніше
наколи прозоріш душу наколи дочитаю твоє тіло
наколи визріють густіші жита

я

засну і може зійде сонце

Лювен, 1971

Роман про добру людину (II)

Емма Андіївська

Звичайно, не виключене, що професор Кава й дійсно не лише відзначався хистом заглядати співбесідникові до найпотаємніших закутин грудної клітки, а й, за допомогою знань — сказано вчений! — як у давнину алхіміки й чорнокнижники, — хоч він сам напевно належав до білокнижників (по якому хто боці — не заховати, воно одразу ж виходить на поверхню!), вмів бачити далеко наперед те, що непримітним людям, на зразок Стецька, ввижалося майже неприступним, однак він не скористався своєю провидючістю, даючи Стецькові виговоритися, бо як людина говорить, то вона, ймовірно, просто не годна мовчати, і Стецько виговорювався за все життя, як зроду з ним не приключалося, бо хто зна, чи колись ще доведеться сидіти в товаристві професора Кави та ще й у настрої, коли людина з усім світом еднається радістю, перетворена й очищена, як на Великдень?

— Пане професоре, зрадьте, яким робом ви на інших впливаєте? — час від часу повторював Стецько й, очікуючи відповіді, вів далі свою балаканину.

— Стецьку Ступалко, — обізвався нарешті професор Кава, слухаючи запитання, а може, й не слухаючи, тільки не показуючи вигляду, щоб оберекти Стецька від зайвих ускладнень, які негайно викликала б його справжня відповідь — так бодай згодом Стецько пояснював сам собі, дивуючися, чому професор Кава на всі його запитання відповідав, а на це — ні, — сьогодні в таборі вбивають добру людину, і ви мусите її врятувати. Як — я ще не уявляю, це від вас залежатиме. Проте її конче треба врятувати, бо інакше не варто стане жити на світі, залишаться самі тварюки, що відбігли людської подобі. Серце, розум обернуться на смердяче баговиння, що вкриє всю планету, без жодного спалаху добра. Тому я запросив вас до себе, хоч незалежно від будь-яких обставин чи доручень, я завжди вас радо бачу, оскільки ви без фальшу.

— Ой лишенько! — забідкався Стецько, чуючи, як йому від слів професора Кави опускається в груди крижаний стовп. — Через це ви й казали про настрій, коли людина не годна дихати?

— Через це й через інше. Те, що спонукує людину щось виснувати — нехай найпростіше — ніколи не те, з чого воно висновується.

— Чекайте, чекайте, це мені зовсім забило памороки. Так я нічого не втямлю!

— Ви покликані ще сьогодні врятувати людину.

— Такий невдаха, як я?

— Людина завжди така, якою вона себе захоче уявити.

— Ви знову дивно говорите. Однак я ладен докласти всіх зусиль, аби ту людину врятувати, тільки де ж вона і як я її пізнаю?

— Побачивши, ви її одразу пізнаєте, і мої пояснення — зайві, бо сьогодні може бути завтра або й учора.

— Цього я вже справді не доберу, — підніс руку до очей Стецько, щоб краще розгледіти професора Каву, який раптом розчленувався на два професори Кави — один із них, рухливіший, почав бликавично віддалятися від Стецька, зменшившись до kwasолини, а другий, повільніший, спухши горою, приліг на клунки поруч чи, властиво, присів, ніби збираючись упасти, й зосереджено споглядав себе здрібнолого, що кишкою видовжив куток горища у безвість, аж Стецькові заболіли м'язи на плечах вдивлятися в далечінь, звідки перший професор Кава, вже з мачину ростом, пояснював те, що Стецькові здалося незбагненим, лише віддаль заважала, і Стецько й далі нічого не второпував, хоч і як старався.

— На все свій час! — потішив його другий, великий професор Кава, стежачи за собою, малим і вертким, далеко в кутку горища, мов на іншому кінці світу, і, остаточно пересвідчившись, що Стецько справді не схоплює слів його мікроскопічного двійника, глибоко зідхнув.

І від того, що великий професор Кава зідхнув, маленького професора Каву вихором наблизило до великого, і вони зі скрипом з'єдналися в одне, прибравши подобу звичайного професора Кави, не великого й не малого, який знову почав співати чи, радше, читати свої гімни нової релігії.

І знову Стецька пройняло дивне відчуття, хоч і відмінне від попереднього. Він побачив, тобто не зовсім побачив, а наче і побачив, і не побачив, і все ж бачення щільно заповнило всі клітини мозку, як професор Кава навіть не читає, а совгає в повітрі на плинних кількаповерхових печачах, що віялом розходяться на всі боки, велетенськими сковородами, на яких він на лету перевертає власну розповідь чи спів, аж вона репається, мов підсмажена кукурудза, забарвлюючи жовтим пилюком предмети, і від того міняється довкілля: все урухомлюється, і Стецько раптом усвідомлює, що він дуже швидко подорожує землею. Точніше беручи, він ніби стоїть на одному місці, лише земна куля під ним їде, аж шмигять океани й континенти, країна за країною, а Стецько з усіма вітається, і так же йому приємно дивитися на добрі усміхнені обличчя незнайомих людей, наче це все його кривні й побратими, яких він, через своє шалапутство забув і занехаяв, і яких йому досі гірко бракувало. І від думки, що він їх, хоч і пізно, все ж віднайшов, Стецькові привітання самі собою починають переходити в мугикання, а тоді й просто в спів, досить подібний до проказувань чи виспівувань Професора Кави, який лишився далеко позаду, бо Стецька нев-

пинно несе вперед, аж він ледве встигає запам'ятати те, що відкривається перед ним.

— Ось, Стецьку, твое призначення! — гукають йому назустріч з країни, перед якою він нарешті зупиняється, хоч вона ще не існує на жодній мапі, як це сповіщає Стецькові завбільшки зі сдручок, проте дуже чіткий і категоричний унутрішній голос, що сидить у Стецька в підшлунковій залозі й служить йому за провідника (Стецько його охоче позбувся б, не полюбляв він зайвих уточнень, з яких і хосену жодною, бож вони тільки людину баламутять, однак як його видалити, коли невідомо, яким чином він взагалі отаборився в Стецькові? — і Стецько махає на нього рукою, не надто прислухаючись, а лише трохи, аби цей голос його не шпетив), і перед ним виносять кілометрове, оздоблене на боках цвітом конюшини й водяними лілеями барвисте тістечко, яке мешканці цієї нової країни, усміхаючись, обережно відмотують з сувою на обрії.

— Іж, Стецьку, — радісно припрошують його носії нескінченного тістечка, — це наша країна, а вона й твоя, бо це країна добра.

І Стецько споживає цілі кілометри тістечка-країни й чує, як йому від цього така легкість опадає душу, що він зараз не витримає й лусне, і тому, замість Стецька, світ виповниться самим сліпучим блаженством, яке люди черпатимуть ложками, і щезне зло на землі, по в'язницях не умучуватимуть людей і не буде переміщених осіб, в яких по-звірячому відбиратимуть батьківщину, гідність, життя.

— Тоді й справді зникне зло на землі, — мовив професор Кава, наздоганяючи разом зі своїм таборовим закамарком на горищі Стецька, — однак кожний мусить починати від себе.

— Що ж одна людина спроможна вдіяти?

— Все. Лише людина боїться або й ледача шукати опертя в собі, зручніше покладатися на когось, а не на власні сили, забуваючи, що власна опора — від Бога.

— А як людина слаба?

— В кожному закладено місце для божественного, і від людини залежить, чи вона дозволить рости цій божественності в собі, — а це очевидно вимагає деяких зусиль, ніщо даром не дається, — чи затопче її, мовляв, нема коли ширяти в хмарах, коли доводиться пристосовуватися до світу, аби шкуру винести неушкоджену, — данина страхові, яка згноєє душу і все світле в людині, оскільки без божественного людина перетворюється на смердючу ганчірку.

— Алеж світу не переінакшити!

— Чому ні? Це далеко легше, ніж гадають! Світ кожної миті в кожній людині переінакшується! Лише більшість втратила в це віру, що почасти й зрозуміле, оскільки, аби зміну ширше унаочнити, треба самому стати тим, що людина подивляє в інших.

— І тоді всіх повчати? — зареготався Стецько, якому це здалося надто кумедним.

— Хочеш когось повчати, повчай сам себе, замість уприкритися людям, бож ніхто не терпить повчань, — навіть люди з такою лагідною вдачею, як ваша, пане Стецьку, не в захопленні від них! — звернувся до нього професор Кава, аж Стецькові соромно зробилося. — Постарайся виплекати в собі те, що тобі кортіло б бачити серед твого оточення. Бож дійсна лише доброта.

— Та воно ніби так, — погодився Стецько, все ще ніяковіючи за попередній вибух реготу, — тільки що вдіє доброта, коли трапляється людина, ні, власне, не людина, бо в людині все же є бодай трохи серця, а мерзення гидь, гнида, а воно ж таке пакосне, таке нище й злопам'ятне, що жодною добротою його не доймеш. Та й як його дойняти, коли воно вважає доброту за дурість?

— І в його мізочку не вкладається, що людина ладна чинити добро з доброти душевної, а не з розрахунку? — доказав за Стецька професор Кава.

— Точнісінько! Ти до нього по-людяному, по-доброму, а воно від цього лише скаженіє і ще більше пакостить. Та що там пакостить, просто всю душу паллюжить!

— Нікчемне завжди мститься доброму, бо воно знає: йому готоване небуття, тому воно й найзапопадливіше спішить лизнути існування, яке для нього звижається виключно в злі. Однак добротою дається і це направити. Лише треба...

— Як же його направиш, коли воно не визнає добра? Коли воно вірить лише в зло, і то найлютіше?

— Ні, в кожній людині, навіть найпоганішій, е...

— Пане професоре, пробачте, — хоч я й ваш гість, хоч ваш розум мені недосяжний і хоч як я поважаю вас, а я справді вас дуже поважаю, — я з вами не погоджуюся. Не годен погодитися! Ви кажете — людина, а воно в тому то й річ, що то не людина. Личина ніби й людська, а воно не людина. Людина мусить бодай якийсь натяк містити в собі на доброту! А тут — ну ані краплини! Сама ниць, аж жити не хочеться, глянувши на нього!

— Ви про Дюрченка?

— Він тепер уже не Дюрченко! Де там! Такий великий пан — і Дюрченко! Він тепер уже Ракіс! Весь табір надриває кишки, величаючи його Сракісом, лише до вас не дійшло. Перекиничик винюхав від своїх бовдурів при табірній адміністрації — це ж вони псують долю тим, хто не запобігає їхньої ласки! — що, про всяк випадок, ліпше мати не якесь там українське, а шляхетніше походження, якщо хочеш десь вигідно емігрувати — дома упікав людей на Сибір, за німців — до кадетів, а тепер і тут ухитряється точити кров — і нічого. Чи він кожного дня дияволу свічку ставить, чи кат його знає! Ну, а Ракіс звучить так, що й не добереш, звідки — куди хочеш, туди й гни. Мені здається, що такі

потворки, як Дюрченко, визнають взагалі єдину національність — зло. Бож вони скрізь однакові, їхні ідеї чи їхня батьківщина — це їхня шкура й кишки. Добро — різне, а зло — завжди на один кшталт, ну він прищвидшеним темпом і потує себе в вищу расу — яку, вясниться щойно тоді, коли його кудись пустять, бо сьогодні одна раса вища, а завтра — друга, шальки терезів надто змінні, сьогодні ще існувала імперія, а завтра — пшик, ну і старається на правильну ногу стати!

— Він вас покривдив?

— Кого ця гнида не покривдила! Він на мене з десятків доносів настрочив, тільки мені — що, я самотній, без родини, можу й звікувати в таборі, мені багато не треба, аби чарку, а вона завжди знайдеться, та з кимось перекинутися добрим словом, а от іншим, багатодітним — він закрав світ своїми наклепами. Їх нікуди не беруть, а Івана Луценка й Петра Турчина завдяки йому мало не видали радянщикам, їх весь табір по черзі переховував, заки вияснилося, що то не вони писали прохання репатріюватися, а ця гнида, аби помститися на хлопцях за якийсь жарт.

— А чи не спадало вам на думку, що ви, бува, до Дюрченка несправедливі? Звідки ви знаєте, що він пише доноси? В таборі різне теревенять, однак то не конче й правда.

— Та як не конче правда, коли цей яничарчик сам пробував завербувати мене в донощики? Мовляв, я скрізь швендаю й люблю товариство, ну і щоб про все почуте викладав йому, а він оплачуватиме найкращою американською горілкою, якої я ще й зроду не куштував, гадаючи, коли я у товариських стосунках з чаркою, то я за неї і власну неньку замордую! Я ще задля сміху поцікавився, пощо йому взагалі доноси, адже ми вже, дякувати Богові, не в радянському раю, та й потім що тут на бідак доносити? — а він мені зовсім псважно: доносити завжди є на кого, доноси — капітал, який скрізь знадобиться, не сьогодні, то завтра, бо на цьому світі панує зло, і лише хворі або дурні вважають подібний стан за щось мерзенне. Якщо ж людина не ганчірка, а людина, яка хоче, щоб її поважати, вона свідомо стає по боці зла, оскільки нічого іншого — просто нема! Отак просто нема, та й поді!

— Не пощастило йому з вами!

— Ще б пак! Я не втерпів і сказав, що для кого нема, а для кого є, і я не з тих, з кого виходять донощики. А він ану ж верзти, як він досі поважав мене — він мене поважав! — припускаючи, ніби я на щось путнє надаюся, а я таки остаточно нікчемний п'яниця. Мені тоді урвався терпець, і я порадив йому підтертися цією повагою, — я, хоч і таборовий п'яничка, надто шаную себе, аби торгувати душами.

— Ага, то він через це прикликав таборову поліцію, і вас на тиждень посадили до льожи? І це він поширив чутки, що за бешкети й крадіжку?

— За це і за невеликий додаток.

— Он як!

— Ну, я висловив, що думаю, а він далі сікається і сікається й торочить, мовляв, лише через нетямущість я обганою фах донощика, і муляє і муляє. Я тоді плюнув йому в шику, побажавши, нехай подавиться власним злом і доносами, а щоб він уже ніколи не сумнівався, що я таки не надаюся в донощицькі пахолки, приклав трохи до нього рук. Якось само собою вийшло, хоч я не хотів калятись об нього. Справді трохи, бо він, хоч і сильніший від мене, але боягуз. Так п'ятами й накивав. А тоді ж зразу обклепав мене і на поліції, і перед таборовою адміністрацією, аби мене посадили, — я в житті не крав! а до бешкетів теж не маю смаку, вірте мені, — ну, а коли вийшов, він напустив на мене своїх посіпак, і ті мене мало на той світ не переставили. Мені ще з місяць нирки боліли, та нічого — загоїлося.

— То бідна креатура, — похитав головою професор Кава, — і як кожний боягуз, дуже небезпечна, бо страх ще наполегливіше прилотовує його до зла. Боягузи — найжорстокіші.

— Та, може, й бідна, дідько його бери, тільки він не викликає співчуття, надто він огидний. А чи зло, яке він чинить іншим, спалює і йому печінку, то мене ані трохи не зворушує, надто багато людей занастив він наклепами — і дома, і тут, і скрізь, куди його нечистий ще занесе! Справді незбагненне, звідки в нього стільки зла і чого він взагалі так лютує?

— Ви злопам'ятні?

— Боронь Боже! Я одразу ж забуваю образи!

— А сердитесь довго?

— Тверезий — годину, найбільше дві, п'яний — від першої до другої чарки.

— Чого ж ви тоді на Дюрченка весь час лихії?

— Ні, я не лихий! Це інше! Він мені просто огидний. Коли я його зустрічаю, мене наче занурюють в яму з нечистотами. Воно аж нутрощі вивертає бути свідком, як людина зі шкіри лізе, аби іншу занастити, аби іншій зробити боляче, та ще й хизується цим. Каверзу наді мною я йому пробачаю, але над іншими — ні. Він кохається в злі, як свиня в шовковиці!

— Якщо ви добра людина, полюбіть і його!

— Ні, цього ніколи не станеться! Ймовірно, я не добрий, хоч я завжди усім своїм еством тягнувся до добра, бо якби я його полюбив, я сам перетворився б на тварюку. Я не втну любити те, що зневажаю. Звичайно, ніхто з нас не янгол, і я не здолаю похвалитися жодною чеснотою, — змарнував я своє життя, які вже там чесноти в п'яниці, я цього повністю свідомий! — і все ж я ніколи не любив зла і ніколи з розсудом не чинив кривди. Може, десь ненароком і наступив комусь на ноги, проте ніколи зі злим наміром. Мені серце

луснуло б, якби я довідався, що хтось через мене страждає.
— Якщо вам понад силу полюбити його, побийте його ще раз!

— І це кажете ви?

— Чому ж ні?

— Я вас не розумію. Щойно ви домагалися, аби я його полюбив, а тепер з таким легким серцем радите відлуплювати!

— А вам хіба його шкода? Чи ви боїтеся помсти його посіпак?

— Цієї гниди мені не шкода. А боятися — ні, я не змію наперед боятися, чи не боятися. Вже коли доходить до діла, тоді воно само якось вирішується.

— Якщо ви його переіцитимете, я вам охоче допоможу.

— Ви?

— Я.

— Мені завжди здавалося, що ви й комахи пальцем не торкнули б, а про людину, то вже й...

— На світі варто декого й поторкувати, бо інакше...

Але саме тут на професора Каву напливла з-за клунка, на якому він сидів, довга й зелена, мов огірок, хмара, аж усе навколо запахло огірками й кропом, як із того слоїка, що його таборові мешканці (спочатку лише похмуро нижучи поглядами, а тоді й поволі, проте рішуче, — бо несподівано одна думка заволоділа всіма, перетворивши їх на сліпе знаряддя, — оточивши джїп, яким радянщизки приїхали забирати Івана Луценка й Петра Турчина, а всі ж знали — це розстріл або концтабори) витягли з середини разом із відерцем маринованих оселедців, горілкою й пачкою портретів Сталіна, порадивши молоденькому солдатові, залишеному доглядатися офіцера, відійти набік і не плутатися під ногами, аби ненароком не сталося йому кривди, і він, забувши про свій автомат, заціпеніло, нічого не тямлячи і, здається, нічого не чуючи, дивився, як на його очач, не поспішаючи, а zarazом дуже вправно й швидко, десятки рук перевернули авто догори ногами, розставили на ньому знайдені портрети оцасливлювача народів, обрамили іржавими оселедцями з відра і, всадивши в лодожерські очиці по огірку, облили бензиною й підпалили, і вогняний стовп, розщеплений і видовжений клубами кіпоті, стугонів аж до вечора, увічнівшися не лише в мозкових клітинах таборових мешканців, а й на плівці фотокамери обигреного, з застиглим дитячим обличчям, цибамого американця, одного з тих, що ескортував до свого джїпа куцоногого офіцера НКВД, а той важко й непевно, ніби сп'янівши від вогню, ледве намацував під ногами ґрунт, не годний нести тягар власних орденів, які під поглядами з мовчазного натовпу, що не розходився, спухли й налилися кров'ю, від чого не лише Стецькові привиділося, а й інші, які стислися в перші ряди, бачили, як груди офіцера обвішані не медалями, а трофейними годинниками, які всі показували різний час і так голосно цокали, аж то відлунувало на

весь табір. І від того дзигарного цокання (найнестерпнішого, що його Стецькові будь-коли доводилося чути, бо в ньому явно вирізнявся булькіт крові), потріскування вогню і, не виключене також, від того, що професора Каву затулила хмара і Стецько опинився сам у закамарку, на нього насунулося щось чорне й щемливе, яке відібрало йому пам'ять.

А коли Стецько знову отямився і його зір, наростаючи, почав наново розпізнавати предмети, він зауважив перед собою не питун, а кришталевий, повний по вінця, келишок чудернацької форми: з трьома крученими ніжками й прозорими іскристими вушками на боках, а навпроти стояв професор Кава, тримаючи за куце держалко колесо зі страусових пер, якими він помахував Стецькові в обличчя.

— Що це у вас у руці? — отетеріло спитав Стецько, розглядаючи професора Каву, який за цей час наче змінився на обличчі й переодягся в довге незвичне вбрання, трохи подібне і до попівської ряси, і до киреї, вигаптованої золотими яблуками, як на іконах-портретах фундаторів Божого храму з запорозьких сотників і старшин, що висіли в їхній сільській церкві, яку потім, аби козацькі парсуни не шпирли буржуазного націоналізму, висадили в повітря, прищеплюючи несвідомим мешканцям любов до старшого брата (Стецькові ще змалечку, як він із батьком — мати рано померла, і її Стецько не пам'ятав, ним опікувалася тітка — вислухував проповіді маленького дідка-священника, ніколи не вірилося, — може, то завинив материн брат, який згодом так і не вийшов з в'язниці, кленучи несправедливість на світі й дещо вільно викладаючи святе Письмо, — що Каїн і Авель — брати, йому завжди здавалося, що вони навіть не кривні, це ж і сліпому видно, адже Каїн — явний байстрюк і зайда, а братом його зробили напевно лише згодом ті, що підчищували Біблію, бож усїєї правди і там боялися висловити на повний голос, пристосовуючися до обставин, а обставини, звісно, як міняються, це вже Стецько пересвідчився з власного досвіду).

— Що це у вас у руці? — повторив Стецько, не розчувши відповіді професора Кави.

— Вахляр.

— Вахляр? Але чому саме вахляр?

— Бо... — пояснив професор Кава, проте Стецько замість слів побачив лише кілька стрічок веселки, що вийшли з професорового рота, на які Стецьків мозок не спромігся зареагувати.

— Це вахляр із... — явно зробив над собою зусилля професор Кава, на лету виліплюючи пальцями з веселки слова, кулясті й видовжені, аби улегшити Стецькові сприймання, якому причулося, що професор Кава сказав, ніби вахляр із країни Буханця Хліба, оскільки ж Стецько не знав країни з такою назвою, то він вибачився за хвиливу нетямущість і поцікавився ще раз звідки, бо йому чомусь, аж самому незбагненно — чому, на тому дуже залежало.

— Це вахляр із Самарканду, — тепер уже зовсім чітко вимовив професор Кава, хоч Стецькові майнуло в думках, ніби перед тим професор Кава назвав це якимось зовсім по-інакшому.

— Ага, це там де Австралія? — догадався Стецько. — Куди від минулого тижня дозволили вписуватися на еміграцію?

— Там і не там.

І професор Кава проскандував щось, чи то нову назву, чи то якусь приказку, з чого Стецько вже ані крихти не розібрав, настільки воно не походило ні на що інше, і закладав язиком, переходячи на чудернацьку мову, з довгими й короткими реченнями, від яких Стецькові вмиг прояснилося, що Самарканд — це, властиво, Київ, тобто не Київ, а майже Київ, тільки трохи інакший і в іншій країні, і туди вони разом із професором Кавою мають зараз іти.

— Це задля цього ви й переодяглися! — підвівся Стецько й ступив між клунками на росяну стежку, яка одразу ж вивела їх через горище за мури, де вони удвох перетяли невеличкий вибалок, заповнений жуками, що гули, аж стежка міняла напрям, і опинилися на пристані.

— Нам туди! — видовжив руку професор Кава, і Стецько побачив перед собою море, звідки поодаль просто з хвиль здіймалися тесані ворота, ковані міддю із ступінчастими баштами на боках, які затуляли собою половину неба.

— А чи це бува не рай? — пронизав Стецька раптовий здогад. — Правда, рай нібито не лежить на воді, а, зрештою, за цей час могло й дещо змінитися, надто вже світлим і аж наче паскою пахне звідти?

— Рай, Київ, Самарканд. Самарканд, Київ, рай, — ніби виголошуючи трамвайні зупинки, почав щось пояснювати професор Кава, та Стецькові не вдалося зосередитися: до них наблизився човен, у який вони сіли й попливли до брами, де крізь отвір Стецько побачив ніби з суцільної маси викраяне чотирикутне місто на воді з баштами й дахами під черепицею із слонової кости, і кожна така черепиця-дощечка мала кольоровий напис із кулястих незнайомих літер, які однак Стецько зовсім добре розумів, бо на одній такій дощечці він прочитав, — звичайно, не прочитав, адже ні на тій мові, ні на тих літерах він не визнавався, а глянув, і якимось вnutрощами збагнув, що там написано: «Бажаємо доброго здоров'я»; на другій: «У вашому товаристві довшає моя тінь»; ще на іншій: «Лягідне слово — надійніше за провідника». Траплялися, правда, й черепиці-дощечки, на яких стояло: «Червоне — це зелене», «Всі — це одне»; але Стецько не затримував на них погляду частково й тому, що професор Кава, засміявшись із Стецькової зауваги, якому тутешні споруди нагадали макітри з пречаною кашею, сповістив, мовляв, вони вже прибули й нехай Стецько трохи вважає на ноги, бо тут легко загубитися, оскільки навколиш-

ні предмети не чинять опору, і проникання в будь-якому напрямку стається глибше й хутчіше, ніж він того волітиме.

І справді, ледве Стецько відштовхнув човен ногою, як зауважив, що вони вже прямують вулицями, які ведуть крізь вікна, мури й навіть ліжка й печі, де варяться якісь особливо запахущі страви, цього гостинного міста, до базару, а там, біля рундуків, повно людей з подушками на головах, замість брилів, і всі розступилися від стовпа до стовпа, між якими крейдою через увесь вимощений цеглою майдан відписано доріжку для змагунів, і стежать за перегонами двох вершників, кожний з яких — один чвалом, другий — підскоком, — іде охоляп на баскому варенику, коротко щось вигукуючи, від чого глядачі плещуть у долоні. А збоку хлопець ледве втримує за віжки, видно, щойно вийнятого з окропу, величезного свіжого вареника завбільшки з кімнату, який ще парує й прискає, рвучися наперед, аж Стецькові одразу слина заповнила рот і він зиркнув на професора Кава, чи не виявляє і той бажання попоїсти, але професор Кава саме чхнув і заходився обтрушуватися, як від води, і Стецькові раптом пригадалося, що він гість професора Кави і не личить йому зловживати гостинністю господаря, тим більше, що в цьому місті вони обоє чужі й без прошей.

Проте один із глядачів, що допомагав хлопцеві тримати за вуздечку вареника, поливаючи йому боки сметаною з кухлика, від чого той форкав, перехопив Стецьків погляд й лягнув двома пальцями, відокремивши від гурту кількох молодиків, які вмить винесли цілу тацю, повну мисок і мисочок з варениками з сиром і маслом, з крутими коlobками, що плавали в меду, шпиріжками з м'ясом і рибою, налисниками, начиненими горіхами й хальвою, і ще з якимись видовженими чи то тістечками, чи шматками печені, яких Стецько зроду не куштував і ніколи не зважився б узяти на зуб, якби його так наполегливо від щирого серця не припрошували мешканці цього міста, не лише частуючи, а й посідавши колом і гуторячи з ним, наче він усе життя звікував у їхньому товаристві, і, хоч вони й послуговувалися незнайомою мовою, Стецько з ними чудово порозумівався, встигаючи — (наслідком незбагненого перетворення: він просто чув, як у самому осередді його ества, в тому згустку, який був найстецьковіший Стецько, розкрилися двері, крізь які йшло це перетворення) відчитувати кожну думку своїх співрозмовників ще заки вона втілювалася в слово, а ті так само на лету схоплювали все, що балакав Стецько, навіть коли він мовчав, заплющивши очі й розкошуючи від припущення, яка то була б утіха, якби йому пощастило залишитися тут назавжди.

— Вважайте, пане Стецьку, назавжди — це досить довго, — жартома попередив його професор Кава, — вам знудиться.

— Ні, не знудиться. Від гарного не знудиться!

— Від гарного люди знуджуються далеко швидше, ніж від поганого.

— Може, то від чогось іншого, — засумнівався Стецько, дивуючися про себе, чому професор Кава таке дивне говорить, адже йому від гарного ніколи не знудилося б, хіба що він опинився б без товариства, тільки ж то зовсім зрозуміле, без товариства і гарне — не гарне, бо хто потрапить смакувати щастя насамоті, як пес кістку? — зрештою, напевно професор Кава мав щось інше на увазі, лише Стецько його не в той бік витлумачив, однак якби професора Каву переспитати, — що вдієш, коли голова інколи зледачіє й сама собі живе, нехтуючи господарем? — другої ж голови не позичиш? доводиться давати собі раду і з тим, що є, — то одразу усе й виясниться.

— Пане професоре, — спробував Стецько, силкуючися втиснути своє казання в один віддих, аби слова не перешкодили висловитися, бо як з першого разу не втрапити, то це все одно, що пропало — коли замерехтять склади, згущуючися в слова, а вони тоді вже самі собою утворюються, ділячись і множачися, мов спори, за ними він ніколи не здолає висунувати думки й ніколи не довідається, як то можна знутитися від гарного.

— Пане професоре, — тамуючи запал, аби він не залутовав йому язика, остаточно настроївся Стецько і раптом зауважив, що він сам.

— Пане професоре! — покликав він, та професор Кава не відізвався, і все навколо для Стецька зблідло й захиталося.

До нього так само всі привітно усміхалися, заспокоїливо покиваючи, проте він якось одразу отупів і втратив здібність схоплювати, що йому кажуть.

— Пане професоре, не лишайте мене напризволяще, я і в раю не годен без товариства! — закричав на весь голос Стецько, кидаючися бігти, куди очі бачили, і за кілька кроків перед ним захлюпотіла вода, по якій, розтинаючи хвилі, просто на нього прямиував човен.

— Самотність не для мене, мені і в таборі добре! — винувато відхекався Стецько, з розгону, щоб не прогавити єдиного порятунку, плигаючи в човен і гублячи рівновагу.

Його боляче вдарила дошка в чоло, засвітивши в очах смуги берегових вогнів, наче його пронесло повз велетенську пристань, і Стецько, ще не знаючи, де він, очманіло обвів поглядом кімнату, чи радше матрац, на якому він лежав, упираючись обличчям у ніжку стола, хоч самого стола не знайшлося і його заступала саме ця одна ніжка, звідки сипалися іскри, змусивши Стецька відсахнутися.

Він підвівся, мацнув гулю на чолі й, остаточно опритомнівши, роздивився навколо, де, крім нього, нікого не виявилось. Ймовірно, професор Кава відступив йому ліжко, а сам десь подався, бо крізь горішне віконце в даху, підважене, аби до закамарка проникав кисень, довгою залізякою з кількома видовженими дірками на кінці, які визначали ширину отвору, розвиднялося, хоч коли Стецько, ставши на

клунок, вистромився надвір, щоб голова полегшала на свіжому повітрі, то зауважив: то не розвидняється, а так лягає світло, і то не від саморобного оклецька свічки в ліхтарі, єдиному на весь табір (газ, що первісно, ще заки навколо ліхтарні вирости бараки, плянували провести до скляного ковпака, кожного тижня розколошкваного малечою й замінованого на наказ таборової адміністрації, яка чомусь перейнялася непохитною повагою до ліхтарні, вбачаючи в ній чи то невидиме профанам завершення правопорядку, чи то уламок ще з того впорядкованого світу, що не сидів на діжці з порохом, бавлячися сірниками, і тому здавався майже реліквією, — не горів, а ліхтарні ніхто ґрунтовніше не направляв, бо ж скляний ковпак ліхтаря легко давався замінювати прозорим слоїком, які отримували разом з приділом сухого молока, і в цей слоїк поліція ставила на ніч свічку, — дехто, правда, твердив, ніби то поліція ставить свічку чортові — бо ж хіба кожна поліція не шанує чорта як патрона? — який любив прогулюватися майданом або й часто стовбичив під ліхтарнею, особливо тоді, коли в таборових мешканців витрущували самогон чи влаштували облаву на Дмитрикових хлопців), — а від місячного сяйва, з чого годі було встановити, чи це ще та сама ніч, коли професор Кава запросив його до себе, чи вже наступна, бо Стецько не мав поняття, скільки часу він проспав, не чувши навіть, як професор Кава почистив закамарок: ніде ніщо не зраджувало вчорашньої пиятики, а шкода, бо чарчина якраз відновила б трохи порушену рівновагу душі й тіла, яку Стецько цінував над усе.

Обстеживши ще раз уважно всі закутки, Стецько хвилюкуче почекав, чи не з'явиться господар, бо самота в чужому помешканні ані скільки не промовляла до його серця, а що професор Кава ніби в воду впав, то Стецько вирішив: спати в гостях, хоч і яких гостинних, не привабливіше, ніж у себе дома, куди однак доведеться повертатися, бо хоч його куток не просторіший і не ліпший від закамарка професора Кави, все ж не випадає без кінця швендяти по табору, співмешканці в його бараку ще подумують, ніби йому взагалі не потрібно кутка (а воно ж навіть така людина, як він, потребує власного притулку!), коли він тижнями не навідується до себе, й сповістять таборовій поліції, мовляв, він пропав безвісти, як це колись із ним уже трапилось, і тоді знову ходи й проси, щоб його десь примістили, а просити — нема на світі гіршого! — і від цього усвідомлення Стецькові ноги самі непомітно урухомилися й винесли його з закамарка професора Кави. Обставина, яку Стецько зауважив щойно на брамі чи, властиво, вже аж за брамою біля невисокого муру, що відгороджував діжки-сміттярки, де Стецько затримався, аби стати до вітру. А що він при цьому не лише оглянувся, як то завжди роблять порядні люди в таких випадках, а й зосереджено почав дивитися на простір між ліхтарем і

першими бараками, то йому й здалося, ніби табором іде юридичний Геврик.

Куди це він так рано? — здивувався Стецько, стежачи за юридичним, що, припадаючи до землі, ніс за дужку банячок-бляшанку, якими з кухні брали їжу, з таким зусиллям, ніби то не звичайний собі банячок, а щонайменше казан, повний печені, аж Стецьком заволоділа цікавість, і він поспішив надопнати юридичного.

— Ей, Геврику! — гукнув Стецько. — Стривай, ти куди?

— Я?

— Ну, а хто ж? Може, я?

— Чому ні? Чому — я куди? А ти звідки?

— Як то — звідки? Хіба по мені видно, що я подорожував?

— Та воно завжди і видно, і не видно, навіть коли це подорож через калюжу.

— Добре мені — через калюжу! Ти собі й не уявляєш, я оце щойно з Самарканду! — засвербіло Стецькові похвалитися, і він раптом зауважив, що юридичний дивиться на нього лагідним і тямущим поглядом.

Що за диво! — майнуло в Стецьковій голові, — з яких це пір у ньому прокинувся розум? Чи це мені тільки від горілки привиджується, бож юридичний не вмів досі навіть членоподібно висловлюватися, а тепер не тільки за словом до кишені не ліз, а й наче всі розуми поїв?

— Не вмів, — перехопив юридичний Стецькові думки, — бо ніхто не хотів зі мною від душі балакати. А от ти захотів, і бачиш, у мені прокинувся розум, лише це залежить виключно від тебе, а не від мене.

— Ну? — завагався Стецько, зважуючи, чи це теж зарахувати до розумного чи до юридичного, та, усвідомивши тієї ж миті, що Геврик ще почує його вагання й образиться, поспіхом додав:

— А що ти зараз робиш?

— Розношу їжу.

— В таку рань — їжу? Адже ще не світало!

— Духовну їжу, а на неї нема визначеного часу.

— Я й не знав, що ти в сектантах!

— Я не в сектантах.

— Чого ж ти тоді про духовну їжу?

— Бо на неї всі голодні, далеко більше, ніж здається, хоч не всі в тому зізнаються.

— Ні, ти сьогодні справді якийсь дивний.

— Ти до мене раніше просто не придивлявся.

— Можливо. Але все таки. Це ж — немисленне!

— Чому?

— Адже ти досі й слова не вмів доладу вимовити, а тепер — тепер я ледве встигаю за тобою! І потім... Ага, я догадався! Це як з професором Кавою, що то був і він, і не він, а тепер це ти, і не ти, і я падаю на силах, говорячи в

проміжки між тобою одним і другим. Однак я чую: це Ти! Лише пощо Ти прибрав саме Геврикову подобу?

— Хіба важлива подоба?

— Не знаю. Чи це тому, що Ти невітлімий?

— Може, в іншій подобі ти мене не пізнав би?

— Ні, я Тебе скрізь пізнав би! — затремтів Стецько, падаючи на коліна, і крізь затуманений зір зловив, як юродивий знову дивиться на нього бляшаним поглядом, белькочучи щось уривчасте, що годі розібрати.

— Тебе вже знову нема, ймовірно, я не те сказав, що належалося, — посмутнів Стецько, і йому стало так жаль Геврика, як судину, з якої вилили коштовний вміст і кинули напризволяще, аж він заплакав і погладив одяг і руки юродивому, що невидючими очима вирячився на Стецька.

— Бідний ти, бідний! — зідхнув Стецько, беручи під руки юродивого й намагаючися відгадати, куди той хоче, щоб відвести його й допомогти нести банячок.

Однак Геврик похитав головою й вивільнив свою руку, не виявляючи бажання ні рухатися, ні віддавати бляшанки.

— Якщо ти нікуди не хочеш, я побуду з тобою, ти ж ніколи не маєш товариства, а завжди самому не лише важко, а й нестерпно! — мовив Стецько, чуючи, як йому серце лускається від жалю, що він не потрапить допомогти іншій людині, аби зробити її щасливою.

— Я тобі розповім про Самарканд! — вловив раптом думку Стецько, гарячково шукаючи, чим потішити юродивого, ніби йому йшлося про спасіння власної душі. — Це майже рай і майже Київ, а разом і не одне і не друге, зрештою, цього я тобі не годен пояснити, це країна, куди мене водив професор Кава, а там так хороше, що я волів би, аби й тобі передалося все те гарне, сповнивши радістю й світлом.

І Стецько заходився оповідати Геврикові свою пригоду з професором Кавою.

Вони посідали удвох на стос колод за бараками, де таторова дітлашня гралася в схованку, і юродивий, хоч, видно, і не тямив, що йому так ревно витлумачує Стецько, який, зрештою, немічність своїх уривчастих висловлювань надолужував непогамовною добротою, що вирівнювала всі недолугості його розповіді, охоче слухав, бож і тварина з самого голосу, без слів, розуміє доброту, а що вже казати про людину, навіть коли вона трохи покривджена Богом? — явно тішачись, як Стецько звертається до нього, ніби до самого себе, і це тим більше, що в таборі Геврика ніхто не брав поважно, а коли заговорював, то хіба лише, аби покрити з його немощів, а тепер Геврика наче вклали в теплу рукавичку, — ту саму, у якій знайшли притулок і миша і ведмідь, — і стояли над ним і хукали, і задушевність Стецька переходила на нього, ушляхетнюючи й осмислюючи юродивому враз обличчя.

— Братику ти мій любий, — говорив Стецько Геврику, і той так самовіддано усміхався, аж у таборі поширилася чутка, ніби на юродивого час від часу знаходить прояснення, бо хтось бачив, як Стецько з ним розмовляв, а той не лише слухав, а й говорив, і то дуже складно, у чому, правда, таборним пащекунам не траплялося нагоди пересвідчитися, бо коли вони заходжувалися доймати Геврика, аби він прорік якісь мудрощі, то завжди з'являвся Стецько, який зі смиренного перетворювався на запального захисника, що не шкодував ні стусанів, ні носаків і соромив і шпетив усіх, допильнуюючи, щоб юродивому не чинили кривди. І хоч Стецько часто забував про свої власні потреби, оскільки його мозок лінувався багато думати, вважаючи себе ще й об'єктом не надто гідним уваги, про Геврика він пам'ятав і на дні останньої чарки, навіть коли ноги не надто міцно трималися землі, набувши невагомості, й біг подбати, аби юродивий мав сухий куток і їжу.

І Геврик також прихилився до Стецька, аж у таборі спочатку кпили, а потім і звикли, бож диво, часто повторюване, людина перестає помічати, — як юродивий кожного дня приходиться на колоди, навіть коли там гасають діти, й терпляче чекає на Стецька, аби той навідався і йому щось розповів, і хоч Геврик інколи, здавалося, анічогісінько й не тямив зі Стецькової балаканини, слухав він завжди пильно з тією самою радісною усмішкою, якою він просяяв, уперше сівши погугорити з Стецьком на колоди за бараками.

Колоди, біля яких не тільки Стецько перебрав опіку над юродивим, а й сталося кілька історій, що про них, кожного разу на інший лад, однак ніколи так, як це запам'яталося учасникам цих подій, ще довго говорив весь табір, вбачаючи в колодах надхненника дивних вчинків, особливо коли гуцул Тиміш підтвердив, що ці колоди німці привезли сюди з Карпат — це зовсім легко відчитати з надрізів, і з нашарувань деревини, і хто хоче, може сам пересвідчитися, якщо не довіряє йому, Тимошеві, якому в Карпатах знане не лише кожне дерево, а й кожна билинка, і там трапляються, особливо серед буків, чаклунські дерева, яких ліпше не торкати сокирою, аби не набратися лиха, що тямущі люди ніколи й не роблять, ну, а німці, звичайно, не знали, торкнулися заповітного сокирою, і через це програли війну, бо сказано — чаклунські дерева, вони й не таке коять, — хоч не виключене також, що події на тому місці спричинили не самі колоди, а й повітря навколо або й земля під ними, бо хто покланяється, заперечивши, ніби вони не лежали на перехресті тих шляхів, якими гінці, невидимі для зовнішнього зору, розвозять кожній людині її призначення, і через це випадково саме колодам за бараками випало втілити в собі те місце в житті (а це місце завжди рухоме, і ніхто не годен передбачити, в чому і де саме воно раптом виявиться), звідки беруть початок події, що змушують німого заговорити, немічного подолати велетня або й просто заклопотану щоден-

ними турботами людину зупинитися серед метушні й глянути на світ іншими очима, аби все кинути й ніколи до попереднього не вертатися?

Бо хіба інакше дасться пояснити, чому саме в той час, як Стецько з Гевриком сиділи на колодах і Стецько оповідав юродивому про Самарканд, Андрій П'ятак, мати якого не дозволяла йому любитися з п'ятнадцятирічною найзвбливішою на весь світ Галинкою Рудько, в розквіті всіх своїх сімнадцяти років з розпуки, що на неї здатний лише юнак, якому нарешті перестав ламатися й остаточно закріпився на поміркованому басі голос, ішов топитися й наблизився до стосу колод саме тієї миті, як з протилежного боку Дмитрик, побачивши Стецька з Гевриком на своєму шляху, вилаявся, бо саме повз колоди йому найкраще складалося прошлюзувати до барака вдало закасовану корову й ще до сходу сонця зарізати її й розділити м'ясо, перш ніж почнуться розшуки, і свідків, навіть таких нешкідливих, як Стецько й Геврик, він аж ніяк не потребував?

Переконавшись, що Стецько з Гевриком не виявляють жодного нахилу розчинитися в повітрі, а навпаки пащекують, аж їх і до Страшного Суду не перечекати, Дмитрик перебрав кісточку усіх святих і дав знак хлопцям зупинитися, заки він надумається, як далі, а Андрій П'ятак, почувши раптом за два кроки від себе вигуки, а тоді й сердите хамаркання, мимоволі стишив крок і впізнав на колодах Стецька з Гевриком, тільки вони здалися йому якимись кумедними, хоч не виключене — такими кумедними їх просто зробило Андрійкове збудження, бо він ще весь трясся від сварки, яка остаточно навела його на думку покласти край своєму нужденному, позбавленому цілі, життю, оскільки мати не лише прогризла йому голову докорами, а й змовилася зі старою Рудьчихою, аби та замикала свою дочку чи змушувала всіх сусідів допильновувати, аби Галинка не вибігла до Андрія на побачення за бараки й не осоромила її, про що обидві матері кричали на весь табір, аж Андрійкові очі від сорому ніде було подіти, але то він уже якось витримав би, якби лише вдалося приголубити Галинку, яка так само до нього линула, як і він до неї, — а коли він зиркнув на колоди ще раз, бож його дорога вела саме повз колоди, то, замість Стецька й Геврика, остовпівши, він зауважив чорта, який, розвалившись, колупав пазуристим мізинцем у зубах, як після доброї вечері, точнісінько такого, як його на бараках вимальовували таборові бешкетники: з хвостом, копитами, рогами й пекельними очищами, від яких в Андрійкові захололо всередині.

— Андрійку П'ятаче, — обізвався чорт, навіть не дивлячись у його бік, а довбучись у зубах, які огидно блиснули при місяці, — я тут уже чекаю на тебе, бо нам у довгу путь!

— Стривай! Я так само його очікую! — об'явився раптом поруч із чортом юродивий, вирісши й пострункішавши і так гарно вимовляючи слова, аж Андрійко попри свій страх

здивувався, де поділося Геврикове заїкування. — Йому зі мною по дорозі, і ти даремно стаєш на заваді!

І тієї ж миті Андрійко зауважив, що вони говорять не до нього, а до юнака, дуже схожого на нього, який своїть біля колод.

Це напевно моя душа, і Всевишній у подобі Геврика сперечається за неї з чортом, майнуло в думках Андрійка, і йому хребтом поповзли мурашки. Він спробував рвонутися навтьоки, щоб десь у темному кутку пересидіти цей жах, та ноги не рухалися.

— Ти даремно його сочиш, — мовив юридичний, — він призначений мені!

— Ти помиляєшся! — зареготався чорт. — Якщо він зараз не втопиться, він завагітнить Галинку, це ж ясно, як день! Вічно та сама історія, і виконавці її не винахідливі. Потім він крастиме і вбиватиме, отже за всіма правилами, які, зрештою, Тобі ж самому забалося встановити, він — мій!

— Те, що він чинитиме, він чинитиме без тебе, бо в його душі заложено велике добро, хоч він про нього ще не знає. Він не вбиватиме, а рятуватиме інших ціною власного життя, і якщо він колись і крастиме, то лише заради добра й справедливості.

— Ти завжди мені заважаєш! Я просто не доберу, чи Ти лише вдаєш, чи й справді логіка поза Твоїм засягом? Хіба Ти не бачиш найочевиднішого: якщо він крастиме — він мій!

— Він створений для добра.

— Ті, що створені для добра, і самі не зчувшись, частенько опиняються в мене!

— Це тому, що справжнє добро їх не торкнулося. Над людиною, яка хоч крихту колись виявила добра, ти ніколи не мав найменшої влади.

— Пощо нам сперечатися? Адже Тобі найкраще відоме: Андрійко злий від народження!

— Справді, пощо. Ти мусів би давно вже пересвідчитися, наскільки він добрий.

— Добрий? Проби! Рятуйте! Він потворка, яка складається виключно зі шлунка й статевого органу, і через це йде топитися!

— Він не йде топитися. Він добрий. Крім шлунка й статевого органу, в ньому стільки шляхетности, самовідданости, теплоти й любови до ближнього, аж я дивуюся, де твої очі! Він не тільки безмежно добра, а й велика людина, як це дано кожному від коліски, хоч не кожний завдає собі труду скористатися цими дарами, однак Андрійко саме той, хто це зробить.

— Ну гаразд, гаразд, нехай цього разу вийде на Твоє. У мене не вистачає терпцю сперечатися з Тобою. Я просто лусну, коли довше побуду в Твоєму товаристві. Але ми ще зустрінемося і тоді побачимо, кому він належатиме!

— Побачимо! — усміхнувся юродивий, і Андрійко побачив, що колоди порожні, ніби на них ніколи ніхто й не сидів, і дорога до ріки вільна, та йому не лише відтяло охоту йти топитися, а й голова (а вона нагло поширилася на всі суглоби й клітини, і Андрійко немов позбувся тіла, лишившись при самій голові) аж лускалася від щойно почутого, і він уперше замислився над своїм життям, — стан настільки для нього новий і незвичний, що він не зауважив, ні як ноги під ним хутко помчали назад до барака, ні як він мало не втелюючись в поставленого на сторожі — той ледве встигплигнути в кущі, — Кирила Кузю, останню ланку, на якій замикався ланцюг Дмитрикових виконавців чергової акції, тим часом, як сам Дмитрик власною персоною обмірковував, як провести корову повз юродивого, а головне, повз Стецька, бо коли юродивий белькотітиме про корову — одне, а коли Стецько — трохи інше, хоч і тут завжди лишалося в запасі (лише дивитися в очі й говорити своє, не бентежачися спростувань!), мовляв, Стецько — п'яниця, якому корова просто привиділася, — і хлопці чекали, що Дмитрик вирішить, бож свідків у їхньому ділі не належалося. Щодо цього розходжень не передбачалося, а іншого шляху, ніж повз Стецька, що розбазікався з юродивим на колодах, не існувало, хоч веди здобич назад, а хто таке вчинив би? — навіть коли всі кінці і не виявилися б відрізані (Дмитрикова метода саме в тому й містилася, аби заздалегідь унеможливити найменший натяк на відступ, обставина, яка досі завжди забезпечувала успіх, допомагаючи скеровувати надмірну енергію його нехитрих помічників лише в одному напрямі — вперед)? — а тут ще й доводилося поспішати, бож незабаром прокинуться люди, і тоді вже не сховати корови в кишені, хібащо кинути її напризволяще.

А Дмитрикові ані не хотілося через клятого Стецька (він нічого не мав ні проти Стецька, ні проти Геврика, тільки заніс же їх дідько саме тепер на колоди!) прощатися зі здобиччю (де ж би він собі таке дозволив! Як би він виглядав перед своїми хлопцями!), тим більше, що тоді одразу ж весь табір довідався б, хто прикладав до цього діла рук, хоч Дмитрик, навчений не абияким досвідом, умів замітати сліди і, дбаючи про обережність, велів пообмотувати корові ратиці шматками з американських ковдр і ганчірками, аби тварина м'яко й без звуку пересувалася, не лишаючи відбитків, тобто, очевидно, лишаючи, тільки нехай хтось здолав би встановити, що то відбитки ратиць! — ані не пасувало йому, замість довести живий товар до свого барака на горище в надійне сховище, де все стояло злагожене, аби зарізати корову й ліквідувати м'ясо, хвицьнути її тут і заховати під колодами, видаливши спочатку з них Стецька з юродивим, — тоді б довелось зайво наражатися на різні несподіванки, допильнуючи, як забрати тушу, заки її хтось інший знайде (так корова зійде сама на горище, а так тягни тоді тушу й замітай кінці!), а це вже не виглядало б на чисту роботу.

Зрештою, цієї думки Дмитрик не потрудився й додумувати до кінця. Він лише на лету побавився нею, уявивши собі на мить недотепу, якого, нехай і застуканого на гарячому, спокусила б подібна розв'язка, бо він уже знав, як найпростіше здихатися свідків.

Кивнувши Іванові Берізкові, що разом з іншими двома молодцями тримав корову за обвинену, як і ратиці, в рештки ватяної ковдри морду, і Сашкові Вухано, який ішов поруч, Дмитрик саме розтулив вуста, аби пошепки дати розпорядження, як накинути на Стецька й юродивого рядно, знявши його з корови, що робило мирну тварину схожою на бойового румака, й потримати під цим рятівним накриттям небажаних свідків, мов курчат, нехай собі трохи поборсаються, заки хлопці прощлюзують до бараку худобину, коли його погляд ще раз сховзнув по колодах, бо йому здалося, ніби звідти вдарило світло, наче хто запустив ракету, як під час бомбардування чи облави.

Він ще раз глянув, раптом занепокоївшись, і побачив, що на колодах сидить не Стецько з юродивим, а дядько Степан, який справді тримає в руках ракету і, застромлюючи по одній у пляшку, пускає їх угору просто між каруселі й гойдалки, перед якими на одній нозі скаче малий Дмитрик, бо йому дуже весело. Це його день народження, і він безмежно щасливий, що дядько Степан узяв його з собою на ярмарок.

— Ось так! — відраховує дядько Степан, і ракети тануть, обсипаючися велетенськими драглистими півоніями над їхніми головами, бо хоч все це діялося вдень, до того ж випала ще й особливо палюща днина, Дмитрик зовсім чітко пригадував чорне нічне небо, на якому вибухали ракети, лишаючи за собою вгорі розчахнені двері в сліпуче світло, яке потім поволі замулювалося тьмою.

— Ну, а тепер ти! Ти ж іменинник! — захоочує дядько Степан Дмитрика, який міцно стискає свою далеко меншу, ніж у дядька Степана, ракету в кулачку, бо йому одночасно і кортить її вистрелити, і залишити в руці, бо від того, що він її тримає, йому здається, ніби він у п'ястучок зріб усе чорне небо з водопраями світла й розчиненими плинними дверима, крізь які, лоскочучи пальці, струмує на нього невимовна радість і страх, аж він ніяк не зважиться, що робити.

Він бачить, як дядько Степан вичікує, приказуючи: «Ну, Дмитрику, ну ж! Ось так запалюй і кидай!» — тільки це каже вже не дядько Степан, а хлопці, яким Дмитрик значно пізніше демонструє саморобну вибухівку, однак Дмитрик, поглинений унутрішнім видовом, яке від надмірної інтенсивності майже вискреслюється в слова, проте так і не досягає свідомости, — от здається, вистачає йому лише підійти ще на волосинку, а воно не підходить, залишаючися ніби відгомонам чогось, що він нібито і знає, і не годен пригадати, — не рухається, і від того, що він не рухається, в його руці самі собою спалахують, але вже не ракети і не пищав-

ка, подібна до ракет, а кольорові бальони, які він з переляку випускає з рук, і вони вмить злітають угору.

І тоді він зауважує, що то не кольорові надувні бальони, а ялинки з ракет, які понавикидували бомбардувальники, освітлюючи місто, і Дмитрик, уже дорослий, падає на землю, затуляючи вуха, щоб не оглухнути від виття бомб, які рвуться поблизу, і, перечекавши вибух, біжить далі, а в грудях йому стискається точно так, як колись на Дністрі, коли він ледве випливав із виру, і знову, як і тоді, йому поволі починає щось вияснюватися, від чого зараз усе зміниться, лише Дмитрика ані трохі не приваблює, аби щось мінялося, — якщо вже воно дійсно має мінятися, то нехай принаймні не зараз, а колись! — і він мчить далі, лише його ноги самі уповільнюються і нарешті стають, наслідком чого вибухи припиняються, замість них, просто з бруку, як із ранкових плавнів, підноситься рожевий туман, крізь який проступають колоди, і Дмитрик раптом згадує, що він саме збирався витлумачувати Іванові Берізкові й Сашкові Вуханю, як накинути на Стецька й юродивого ковдру, щоб без свідків провести корову до барака, бож усе залежить від вправності, а це треба їм показати.

— Хлопці, — поволі, як зі сну, вимовляє Дмитрик і, ще не скінчивши, зауважує, що колоди порожні.

Як же це так? — дивується собі Дмитрик, оскільки ж дивуватися при його ділі довго не випадає, то він вмить доходить висновку: раз колоди порожні, а вони тепер і справді порожні, решта все дрібниці, над якими не варто замислюватися, бо почни лише замислюватися, тоді ніколи й не скінчиш, не дарма ж кажуть, індик думав, та й здох, та й потім ніяке замислювання однак не міняє того, що вже сталося, просто зайва витрата енергії, — і чує, як біля нього Іван Берізко тихо питає Сашка Вуханя, чи той вірить у нечисту силу, бож хіба це не вона розташувала таборових лінчухів при місяці грати на колодах у карти?

Сашко, сутулячися, зизує на колоди, а за ним і Дмитрик, хоч він щойно пересвідчувався, як там дійсно порожньо, а що картярів бачить лише забобонний Іван Берізко, а Сашко тільки здвигає плечима й мовчки спльовує набік, Дмитрик виявляє ініціативу.

— Хлопці! — командує він, в одне слово втиснувши, а цим ніби й приборкавши їх, не лише почуття, які щойно трохі збентежили його, а й професійну інтонацію досконалого знання своєї справи, зокрема ж виняткової доцільності своїх вчинків, — інтонацію, від якої Берізкові картярі летять шкереберть і щезають, — і дає знак, щоб корову злегка підбадьорили стусанами, після чого Сашко з Іваном та Дмитриком, який до всього любив прикладати рук, додаючи хлопцям у цей спосіб певности, що все вийде гаразд, потягли худобину вперед.

— Обережно, обережно, — повчав Дмитрик своїх помічників, особливо ж Михайла Кульку, який з відром слідував за коровою, яка зі страху часто губила кізяки, і той кожного разу, кленучи усіх рогатих, підставляв відро, вправно ловлячи в містку судину, призначену завдяки Дмитрикової прозорливості, унедійснити наявність речових доказів, коров'ячі млинці, — єдиний звук, що рівномірно ляпаючи, супроводжував цю дивну процесію.

— Нічого, вже більше подолано, ще тільки коридор — і все! — потішав Дмитрик, — але тихо, тепер — особливо тихо! Хутчіше й тихше, бо ще хтось збудиться й попреться до вітру. Вважайте, уважайте, аби худобина не рознесла поруччів.

— Не рознесе, вона вимощена, як подушка! — обізвався Іван Берізка, все ж боязко прислухаючися, чи не рипнули десь у бараці двері.

Однак двері не рипнули, і Дмитрик з хлопцями вправно звели корову східцями на горище, де Дмитрик нарешті передихнув на повні груди — операція вдалася, лишалося ще тільки зарізати корову й розділити м'ясо.

На горищі вже стояли заздалегідь приготовані казани, ночви, кілька відер і залізних американських скриньок, легких і містких, та мішок соли, щоб одразу ж розфасувати м'ясо й нутроці.

Зизавий Ростик чекав на дверях, і, щойно хлопці з коровою перевалили через поріг, заходився, мов для породілля, квапливо гріти воду на пристрої власного винаходу, що його він — залежно від того, яким пальним начиняв: гасом, вугіллям чи й просто шматочками автомобільних шин (як на Ростика, то шини горіли найкраще), — називав примусом або летючою піччю, хоч не втаємниченому у винахідницьку стихію окові, цей примус радше нагадував велику праску або середнього розміру з наглухо прилютованою покришкою баняк, з якого, стримувані чавунним кружком, стирчали чотири рурки, викидаючи коротке полум'я, що видовжилося лише на мить, коли надійшли Мірошниченко, Гудзик і великий Федір, решта Дмитрикової команди, зібраної тепер у майже повному складі, і верткий Гудзик надто широко прочинив горішне віконце, аби ще раз перевірити, чи не урухомлюється табір і чи не винесло когось підозрілого на майдан.

Задовольнившись, що на майдані порожньо, Гудзик все ж запитав Дмитрика, чи не піти задля більшої безпеки вниз і не стати на сторожі до входу в барак, але Дмитрик заспокоїв його, мовляв, там вартуватиме Кирило Кузя, бо коли двоє виконують те, що може зробити один, вони тільки заважають один одному, а це одразу ж загрожує провалом хоч би якій щасливій операції, тому нехай він ліпше допомагатиме тут, де зайві руки саме на місці, оскільки великий Федір вже підніс сокиру, щоб оглушити корову.

Правда, висловивши це, Дмитрик негайно ж зауважив, що хоч великий Федір і замахнувся сокирою, він чомусь не опускає її, марнуючи хвилини, від яких залежить остаточний успіх чи неуспіх Дмитрикового пляну, а, як сновида, наче перед ним явилася рідна ненька, вирячився на худобину, що великими, на диво, людськими очима дивиться на нього, чуючи свою останню мить.

— Ти що? Вперше корову побачив? — розсердився Дмитрик. — Давай, давай, швидше!

Великий Федір ковтнув слину, готуючись щось відповісти, а що висловити той неспокій, який раптом опав його, він не вмів, навіть якби й промучився над тим цілу добу, він лише винувато глянув на Дмитрика, на хлопців і вдарив по лобі корову, яка повалилася на два матраці, притягнені зі смітника, а Іван Берізко, Кіпка, Михайло Кулька й Гудзик з відрами й ганчірками присіли навколішки, приготувавшись до праці.

Дмитрик ножем хвицьнув корову по ший, і в наставлене відро вдарила кров, яка почала парувати. Запала тиша, від якої відсиріло повітря. Усі мовчки дивилися, як з корови виходило життя.

Потім, коли перестала скапувати кров, великий Федір з одного боку, а Іван Берізко з другого заходилися білувати корову, щоб тушу якнайшвидше розтяти, порубавши на грубші шматки, й частинами рознести по табору, заки навалиться поліція, яка кожної хвилини загрожувала прискринити їх обшуком.

Дмитрик спостерігав, як затято працюють великий Федір і Іван Берізко, відсапуючись, як хлопці одразу, просто з-під рук Берізкові й Федорові відкраюють і відрубують оббіловані частини, ріжуть їх на кусні й кидають у ночви, відра й казани, які швидко виповнюються свіжим м'ясом, а поруч окремо від решти Михайло чистить і сортує тельбухи на фіялковій в рожевих оболочках величезній цераті з американського допомогового фонду, що її колись, волюючи продемонструвати хлопцям, як належить поводитися людині, в якій на плечах голова, а не жмут соломи, організував Дмитрик на очах заокеанської комісії й усієї місцевої адміністрації шід час урочистого відкриття нової таборової кухні з модерним, оздобленим подвійними автоматичними покрішками казаном, подарованим передовою країною бідним скитальцям, який, не проживши й тижня, після першого звареного в ньому борщу (може, казан був призначений варити лише ніжні кашки й пудинги), вибухнув, на щастя, нікого не поранивши (кухарі саме вийшли на майдан перевірити плітку, чи не збираються знову видавати людей, як зрадників батьківщини, радянській м'ясорубці), однак доценту зруйнувавши барак, що одразу ж заріс кропивою й будяками.

І цей барак навіть згодом не пробували відбудовувати, бо перші ж добровільні будівничі, що зголосилися до праці, аби не думати про свою подальшу долю, а серед них і трохи

здивачілий від полярних змін у житті колишній професор фізико-математичних наук Дмитро Юхимович Козуля й хемік Андрій Никифорович Віхола, які, задля вдосконалення їхнього доти обмеженого Україною кругозору, по десять років відбули мулярську практику на Соловках, заявили, що на тому місці під землею ніби щось булькотить, а це не виключає можливості повторного вибуху, з чого решта будівничих, послуговуючись устами Тараса Гурійовича Семихатки, відступника від діалектичного матеріалізму (гострі ознаки цього відступництва проявилися в ньому тоді, коли його друзі, евакуйованих невдовзі перед оточенням Києва, яких він супроводжував, відділи НКВД, що причепилися до них по дорозі, почувши, як кияни, та ще й інтелігенти, а це вже здалося їм вершком підозрілого, перекидаються між собою українською сепаратистською мовою, завели серед білого дня десь біля Боярки в порожню клуню й підпалили, чергуючи біля замкнених дверей з автоматами, а його чудом переочили, бо він невдовзі перед тим, заки енкаведисти почали сікати до гурту, подався нишком до порожніх хат пошукати якогось харчу, аби зробити друзям приемну несподіванку, і замість харчу надібав на кимось забуту пляшку горілки, скуштувавши якої, відчув страшний біль старої виразки шлунку й побіг у першу яму, зарослу бур'янами, що трапилася на його шляху, звідки він, ще довго переслідуваний уві сні й на яву нелюдськими криками з живого колективного смолоскипу, вже й не вилазив, аж поки прийшли німці) висловили припущення, що то напевно нечистий, слабуючи на непогамовну пристрасть до всього нового й модерного, як усі провінціяли й недорозвинені, спокусився вдосконаленим, наче з суцільного хрому, казаном, — мовляв, наскільки в ньому ліпше готувати пекельні потрави, ніж у звичайному! — і рвонув заморську новинку до себе, бо хто довше перебував на місці висадженої в повітря кухні, той або умлівав, або йому лускалися скроні від болю, ймовірно, завдяки випаровуванням їстівва, яке варилося тепер у новому баняку під землею.

Зрештою, Дмитрик сам одного разу мало не зімлів на тому місці, коли йому в кропиві й будяках, що густо вкривали руїну, трапилося на швидку руч переховувати роздобуті досить ризикованим способом харчі (на щастя, він в останню мить частково від семирічного Славка довідався, а частково власною інтуїцією відчув, що в його бараці влаштовують обшук) і він зауважив, як до будяків, поміж які йому довелося впасти, а тоді тижнями витягати колючки з рук, обличчя і навіть литок й інших чутливіших місць, та ще й вигадувати, нібито його так бджоли покусали, наближається Юрко Тхорюк, прихвостень таборової поліції, що колись посварився з Дмитриком за Стецька Ступалку, якого Дмитрик ледве притомного вирятував з-під Тхорюкових носаків, після чого той затаїв злість і всіляко намагався дошкулити Дмитрикові, змушуючи його і тепер підганяти хлопців.

Правда, Дмитрик не лише підганяв, а й сам до всього прикладав рук: там різав, наповнював чи відтягав повні відра й казани, тут чистив або скріб щосили дошки, на які впали бризки крові, і хлопці справді упоралися, бож усі сумлінно трудилися. Заки дійшло до обшуку, вони встигли навіть попалити матраци, на яких білували й розрубували корову, аби менше чулося, вичистити горище й рознести за призначенням скриньки, відра й пакунки з м'ясом, не лишивши найменшого сліду.

І хоч поліція знала, що Дмитрик украв корову, бож об'явилися і оскаржувач, і свідки, які запевняли, ніби худобину вели в напрямку бараків, а вона ж з власної волі не розчинилася в повітрі! — жодних ознак її перебування в таборі не виявили, оскільки навіть досвідченим поліцаєм не спало на думку, що за такий короткий час ще до світанку її м'ясо в малих, а тому й попитних, порціях, — і через це майже невловне — Дмитрик визнавався, як без зайвого галасу збувати товар, не лише не вимагаючи відразу ж готівки, а й ніколи не правлячи грошей з тих бідак або хитрунів, які раптом баскаличилися й відмовлялися платити (Дмитрик дотримувався засади: провидіння йому ці витрати в якомусь іншому вигляді надолужить, і воно, дійсно, ніколи не забувало надолужувати, бож Дмитрик, пам'ятаючи, що під лежачий камінь вода не тече, всіляко улегшував вищим силам це завдання), — вже циркулювало по табору, приносячи добрий барилець, який Дмитрик щедро ділив між хлопцями.

Не знайшовши корови, поліція поволі забувала переполох з викраденням худоби, на слід якої так і не пощастило ніде натрапити, що нібито свідчило про невинність Дмитрика, повірити в яку представники правопорядку однак не поспішали. Забували його потроху і Дмитрикові хлопці. Надходив час, щоб ту історію забув і Дмитрик, проте навіть пізніше, коли Дмитрик кінчав закасовувати рештки наслідків своєї вдалої операції і ніщо не запрожувало її викриття, оскільки від корови лишилися самі спогади про смачні холодці, борщі, печеню, — ба більше, коли за звичкою він уже обмірковував черговий плян, не витримуючи бездіяльності (бездіяльність навівала на нього тугу й сум, і проти них Дмитрик боровся посиленою активністю), а в таких випадках усе, що належало до минулого, саме собою вилітало йому з голови, звільняючи місце новим проектам і комбінаціям, — він чомусь все ще повертався до згадки, як вони різали корову, однак тепер ця сцена пригадувалася йому дещо інакше.

Тобто він так само бачив відро з кров'ю, що парувала, хоч тоді ніч випала не холодна, бачив, як великий Федір (у таборі існував ще й малий Федір, якого дражнили листоношею, бо він залюбки розносив по всьому табору плітки й новини) оглушив корову, а тоді разом з Іваном Берізком білував тушу і як тут же інші допомагали розрубувати й розтинати її на шматки, заповнюючи ночви, відра, казани й скриньки, аж ніде було ступити. Та після того, як від коро-

ви лишилися самі ночви, відра, казани й скриньки з м'ясом, йому здавалося, — і, дивним способом, це повторювалося кілька разів, коли Дмитрик про те зовсім не думав, — ніби він знову веде корову, завинену заради більшої безпеки в ганчір'я, замість Михайла несучи за нею відро, аби не закаляти коридору, тільки тепер ця корова не корова, а дух. Вона прозора, аж її можна згорнути, як часопис, і, хоч корова мовчить, бож їй і морду обв'язали ганчір'ям, щоб не замукала по дорозі, Дмитрик виразно чує, як вона говорить.

Кожного разу, як він трохи ближче нахилиється до неї, вона ніби й мовчить, а разом з тим виразно питає: «Дмитрику, чи ти добрий?»

Дмитрик не озивається. Він знає: з миттю, як він не витримає й почне розмовляти з коровою, і то з цією другою коровою, яка вже майже безтілесна, хоч він і несе за нею відро на кіз'яки, йому доведеться робити щось таке відмінне від усього дотеперішнього, аж усі друзі й хлопці відсахнуться й зневажатимуть його. Він залишиться сам без підтримки й однодумців. І він мовчить.

Але корова питає далі. Її не обеззброєє мовчанка Дмитрика. Вона вимовляє слова м'яко й наполегливо, і її голос проникає до костей, виповнює серце й мозок, штовхаючи Дмитрика в напрямок, куди йому страшно глянути, бо те, що вона каже, стосується всього Дмитрикового життя, хоч він і не реагує на її говорення.

— Чи це справді твоє життя? Чи дійсно в тому, що ти чиниш, твоє поклонання? — домагається вона, і Дмитрик, махнувши рукою, нарешті відповідає.

І одразу ж чує, як його життя ускладнюється: те, що він піддався, нічим не направити. І як це він не завдав собі труда стриматися? — з якою провидиючістю він усвідомлює це тепер, коли пізно щось змінити, бо його відповідь урухомила події, які ринули в нове річище, щойно одним махом вирите серед цілинного ґрунту його заувагою, де зносить беріги, видаєра дерева з корінням, обвалюючи в вир скеляні брили, аж Дмитрик затуляє вуха й примружує очі, аби не втратити рівноваги від несамовитої бистрині, і вже за ним біжить стара П'ятачиха й гукає, щоб він їй допоміг, вона негайно потребує допомоги, нехай він її порятує, якщо в нього жевріє бодай скалочка людського співчуття, бо настав кінець світу: Андрійко, її єдина втіха, її життя й радість, не ночує вдома, і вона мусить його розшукати, а Дмитрик, як той, хто знає всі ходи й виходи, їй при цьому допомогти! Хлопець зовсім не при собі, відбився від рук, не слухається рідної неньки, дожила на старість: власна дитина, власна кров іде проти її волі! — і все через молоду Рудьківну, сороміцьку дівку, будь проклятий весь їхній рід до десятого коліна, і де вона лише виплодилася! — що заповзялася занাপастити її одинака, в якого тепер тільки й думки, аби зустрітиса з тією пройдисвіткою!

Та вона, П'ятачиха, тій шльондрі покаже! Навіть якби вони десь уже злигалися, вона, П'ятачиха, — і це просто її материн обов'язок! — не зупиниться ні перед чим: поки вона жива, останнім віддихом рятуватиме свого єдиного синочка, навіть якби їй довелось, спіймавши закоханих на гарячому, покалічити до невпізнання молоду пройду, аби не причарувувала чужих синів, нехай то їй послужить наукою! — оскільки стара Рудьчиха, видно, не дуже рветься допильновувати своєї дочки. Що ж, тим гірше для неї! Натомість вона, П'ятачиха, допильнує свого чада, вона провчить, як зводити неповнолітнього хлопця з розуму, тут Дмитрик нехай стане їй за свідка, вона ладна хоч до пекла, аби врятувати свого одиначка, свого — до знайомства з цією молодю відьмою — такого чемного, поштитового, лагідного й слухняного Андрійка, вона підійме на ноги весь табір, щоб знайти його!

Дмитрик пробує уготвати роз'юшену П'ятачиху, пояснюючи, мовляв, юнакові в віці Андрійка, якщо він не сметанчук і не покруч, не лише корисно, а й вряди-годи й треба провести ніч, другу, поза хатою, хіба йому два рочки, аби він тримався матеріної спідниці? — а що він любиться з Галинкою Рудько, в тому нема жодного лиха, не чекати ж йому з любощами до сивини? Зрештою, хіба вона сама не пригадує своєї молодости? — але П'ятачиха не слухає й тягне Дмитрика силоміць за собою, твердячи, наче під нею земля горить, одне: коли в нього ще хоч трохи віділіло людського серця, він мусить негайно допомогти їй розшукати Андрійка.

Дмитрик кривиться й вигадує, ніби йому саме наглить полагодити одну термінову справу і на нього вже чекають, хіба П'ятачиха не знає, що він дуже заклопотаний чоловік і навряд чи їй придасться його поміч, — однак каже це не досить переконливо, бо йому все ще плутається між словами корова, а тут П'ятачиха, наче в неї вселився сатана, напосідає, торохтячи й сіпаючи за поли без утаву, аж він не годен зібрати думок докупки, аби відпекатися від неї, і та, вичувши Дмитрикову нерішучість, подвоєє зусилля, аж захлинається, тулцюючи навколо нього, поки він, хоч і досить неохоче, погоджується супроводжувати її, після чого П'ятачиха на радощах хапає Дмитрика за рукав, боячися випустити, аби він не передумав, — все ж таки тримати за рукав певніше, — скеровує, легко підштовхуючи (подробиця, якої Дмитрик навіть не помічає, зайнятий своїм), до крайнього барака й майже втелює його в перші двері.

А що Дмитрик і далі обмірковує (спробуй не обмірковувати, коли він сам себе не пізнає!), яку халепу заварила йому корова, бож це виключно через неї він не здолає здихатися цієї баби, що, мов розпечена піч, стугонить під боком, забиваючи памороки нескінченними жалями й наріканнями, він потралляє не в перші, а в другі двері, які не розчиняються, — обставина, що на мить паралізує П'ятачиху, наслідком чого вся її енергія, не знаходячи виходу, зосереджується в горлі, аж Дмитрикові стає моторошно, що П'ятачиха

зараз лусне, але вона не лускає, бо ця енергія перекидається їй на голос, від природи не шепіткий, обертаючи його не ерихонську трубу, якою П'ятачиха після хвиливого остовпіння жажкає на весь коридор, мсвляв, тепер їй ясно, як білий день: коли тут двері замкнені (і це в таборі, де майже ніде двері не замикаються, нема ж ні в кого скарбів), за ними напевно сховався її Андрійко з Галинкою. Вона, П'ятачиха, давно підозрівала подібну срамоту, її не обдурити, проте вона зараз усе поставить на свої місця!

І, видмужнувши найдовший сніп полум'я, вона з кулаками кидається на двері, які однак не подаються, хоч як вона в них гатить. Тоді, втямивши, як їй самій їх не подужати, П'ятачиха заходжується термосити Дмитрика, аби він не стояв вершено, а допоміг і натиснув плечем.

Дмитрикові ані трохи не хочеться вдиратися до чужого помешкання, а лякати молодят, якщо вони дійсно там, і поготові; оскільки ж П'ятачиха репетує йому просто в вухо, та ще й у те, яке після одного непередбаченого удару під час перших його операцій, коли він щойно відкрив у собі організаційний хист, працюючи ще без помічників, лишилося надто чутливим на звуки, Дмитрик, мимоволі сахаючися, трохи сильніше, ніж передбачено, натискає на дошки, двері під його дужими раменами обсипаються, і йому в обличчя стукаються ноги, що вмить повертають його до звичної активності, хоч і не зовсім звільняють з-під невидимого сильця, накиненого на нього коровою, яка невідчіпно йде поруч.

Він кидається до ослінчика, що разом із кількома черешнями й камінчиком ріні, ніби після невдалого ворожіння, трохи осторонь валяється на підлозі, відштовхнений останнім виявом волі самогубця, перетинає кишеньковим ножом шнур, на якому висить ще теплий Петро Юхимович Копиленко, кладе його на підлогу й заходжується розтирати бідоласі груди, а тоді, пригадавши, як рятують потопельників, вдмухує йому через рот повітря, перевертає то на спину, то на живіт, трясє й ляпає по обличчю, аби він повернувся до життя, яке ще не встигло остаточно вивітритися з тіла.

Дмитрик так старається, аж йому самому чорно в очах і коле в грудях; він боїться послабити зусилля, аби цим не затримати повернення життєвого струму, що його він ніби вже й промацує в охлялих м'язах Копиленка. І дійсно за якусь мить, на величезну радість Дмитрика, той частинами приходить до себе.

Він спочатку нетямущими, потойбічними очима дивиться на свого рятівника, на притлумлену П'ятачиху, яка, стишившись від несподіванки, впала навколішки й гірко схлипує, аж за серце бере, ніби вона весь свій вік тільки й оплакувала мерців з того часу, як забрали її чоловіка і горе зробило її лютою й пащекуватою, завдяки чому вона вижила і сина виростила, — та П'ятачиха, вгледівши, що Копиленко заворушився, зривається на ноги, обличчя її вмить просихає, і вона починає, не шкодуючи висловів, вичитувати

Копиленкові, що порядні люди подібного не чинять, де ж це бачено таке неподобство! — накладати на себе руки, а тоді ще й, бува, ходити по табору привидом, як це вже тиняється, особливо в повню, Остап Мартинець, жахаючи своєю появою мешканців, — а їм і так не переливки! — в яких він допитується, чи є правда на світі і коли вона нарешті запа-нує, але Дмитрик сердито перепиняє П'ятачиху на півслові заувагою, аби вона ліпше свого сина шпетила, а не людину, яка щойно повернулася від праотців, від того П'ятачиха одразу ж пригадує, як вона розшукує Андрійка, а пригадавши, ані трохи не збентежена різким тоном Дмитрика, вимагає, щоб він її супроводжував у подальших пошуках, наче це його обов'язок знайти їй загубленого одинака.

Дмитрик рішуче відмовляється. Тепер у нього є ваг-овита підстава висмикнутися з її товариства, бо хоч Копиленко й очуняв, не випадає залишати чоловіка, якого тільки но повернули до життя, насамоті, попри те, що Дмитрикові раптом і пригадується, як Копиленко, скільки він його знає, оббивав пороги таборової адміністрації і всім скаржився, вимагаючи окремої кімнати для себе, мовляв, йому бодай на короткий час конче треба усамітнитися й зосередитися, оскільки потім з наслідків його усамітнення й зосередження скористається все людство, на що, звичайно, люди здвигали плечима, розглядаючи його вимогу, як дивакуватість, і лише зовсім недавно (якби Дмитрикові корова не затьмарила пам'яті, він раніше це пригадав би), коли дві великі родини Мартинців і Захарчуків виїхали до Австралії, вволили його бажання, аби відчепитися, бож однак ніхто інший окремою кімнатою не цікавився, волюючи якомога швидше покинути табір, а не усамітнюватися.

Що Копиленка зараз не випадає кидати насамоті, усвідомлює навіть П'ятачиха, на короткий час введена з рівно-ваги й розмагнечена його самогубством, а тепер уже знову, ніби то не її спіткала хвилева слабкість, зібрана й ще затяті-ша, яка не втримується (правда, вона це робить досить обе-режно, аби не накликати халепи, бо вона ж не сліпа, щоб не помітити, як Дмитрик чомусь надто переймається усіма її заввагами про врятованого) й показує за спиною непомітно для Копиленка, — цією делікатністю вона розраховує при-хилити Дмитрика на свій бік й змусити, якстій, кинути пе-чене й варене й вирушити з нею далі на розшуки, — що в Петра Юхимовича не всі дома і тому він і накинув на шию мотузку, отже не варто біля нього надто упадати, бо якби кожний брав надмір до серця свою долю, весь табір давно перевішався б, і вона, П'ятачиха, перша! — її життя дале-ко гірше — і нічого!

У неї вже на язиці, наскільки вона більше потребує допомоги, ніж Копиленко, адже й сліпому видно, як бідній жінці важко: сама власним горбом виростила, вигодувала сина і раптом його підступно віднімають! — та Дмитрик про-

низує її поглядом, від якого П'ятачисі заціплює на мить усю її балаканину.

Вона аж коротко вагається, чи не обійтися без Дмитрика, який затявся пильнувати Копиленка, хоч тут умри, а що їй міцно уроїлося (не інакше, як через корову, бо звідки подібне спало б їй на думку?), ніби самотужки вона не знайде Андрійка, від одного цього припущення перед її очима спалахує вогонь, і, перечекавши хвилину, П'ятачиха витукує, як зараз вона все влаштує, привівши когось іншого на посиденьки, хто замінить Дмитрика, без якого вона просто не зрушить з місця.

— Я миттю повернуся! — як заклинання кидає вона й вибігає.

— Даремно! — виривається в Дмитрика, однак П'ятачиха його вже не чує.

— Що ж це ви так? — каже Дмитрик Копиленкові, пробуючи, чи він ще змайструє поламані двері докупи, поки що на прохання господаря завісивши отвір ковдрою, чи ліпше веліти хлопцям роздобути нові: зняти, наприклад, вхідні двері з першого чи другого барака й навісити сюди, не чекаючи, заки таборова адміністрація направить шкоду.

— Ах! — описує Копиленко в повітрі криву, дивлячись на Дмитрика й міркуючи, як неможливо передати словами те, що він пережив, беручися нарешті здійснювати свій винахід, який він роками виношував і вдосконалював. Він чує і симпатію до Дмитрика, хоч воно якось і незручно за стільки клопотів, що він йому завдав, і вдячність, що мимоволі спонукує звіритися й розкритися перед своїм рятівником, лише як передати сторонньому те, що йому самому здається тепер далеким і незбагненим, ніби це сталося іншій особі, а не йому, як саме тієї миті, коли він, домігшись окремої кімнати, де йому ніхто не заважав би, а головне, не напсував би, заходився втілювати в життя стільки років обдуманний до подробиць і нарешті повністю визрілий винахід, його опала на якусь секунду зневіра, хоча, власне, ця зневіра прийшла вже як наслідок видива, яке застукало його зненацька, захитавши саму основу його існування, бо він засумнівався в тому, в чому людина ніколи не сміє сумніватися, і через це його й змело з цього світу?

Може, Дмитрик навіть щиро поспівчуває йому; він, хоч і спекулянт, здається, не поганий хлопець, тільки хіба людина годна збагнути й повністю охопити те, чого вона сама не пережила? Сього досвіду не відкраяти іншому. Та й потім, як переповісти (це якби на хвилину вкласти своє нутро в іншого, тоді воно ще мало б сенс), що він, Копиленко, саме розклав перед собою на столі кілька черешень, якими його похачував Іван Рогоза, десь незаконно добігши вітамінних розкошів, і одну рінину з Ізару, щоб опромінити душевними біофотонами спочатку невеликі предмети, аби нарешті помножити добра на землі, без якого весь світ перетворюється на одну суцільну в'язницю (він вийшов з в'язниці, але в'яз-

ниця шириться і скільки в ній ще безневинно сидять! Хто їх порятує? Кожний думає лише про свою шкуру, хто ж чинитиме опір злу, яке ладне згноїти світ?), коли він запримітив: кілька кроків від нього ходить чи радше — підскоком снується драглисте рядно, ніби навмисне позбавлене вищої подоби, проте оздоблене на всю шир губатим писком, який форкає: «Я тобі за це довіку мститимуся!»

Копиленко здивувався, а тоді одразу ж упав на здогад, що це говорить сатана, який спересердя відпльовується від його біофотонів душі, каталізаторів добра, а одночасно й унедійснювачів зла (ідея виникнення цих біофотонів вперше осяяла Копиленка ще в застінках ізолятора на Луб'янці, — а потім остаточно розвинулася й набрала форми на Колимі, — коли після одного з допитів, який лише незбагненним дивом, — він аж сам дивувався згодом, наскільки він живучий, — не зробив його повним калікою на все життя, правда, в голові йому тоді щось таки розкололи, хоч воно потім пройшло, — він лежав на протгнілих нарах отупілою напівживою купою, по якій лазила черва, доходив, нічого не тямлячи й не сприймаючи, і тільки на дні свідомости жевріло, що коли йому поталанить вирватися живим із цього пекла, він винайде засіб, який перетворюватиме мерзенних тварюк в людській личині — на людей, і тоді, власне, й з'явилася в нього ідея біофотонів душі, знищувачів або принаймні неутралізаторів зла, яка й втримала його при житті).

Та, придивившись пильніше, він зауважив, що рядно крокує не навколо нього, а навколо світляного грубезного стовпа, що виник посеред кімнати й ширить озон, аж забиває дух, проте зовсім інакше, ніж йому колись забивало дух від лампи, що день і ніч світила в ізоляторі, виповнюючи голову світловими сиренами, і Копиленко негайно усвідомив свою помилку: це не до нього озивається рядно, а він ненароком став свідком (ймовірно, через надто сильне внутрішнє зосередження, яке розірвало завісу, що ховає від людського зору те, що смертним ліпше не бачити, оскільки вони того однак не спроможні збагнути) розмови диявола з Богом, і це Творцеві запрожує нечиста сила.

— Я Тобі мститиму Твоїми ж руками, — говорить рядно, звиваючись, ніби від корчів, навколо світляного стовпа. — Своєю я не маю, тому я завжди послуговуватимуся чужим. Я зроблю так, що в Твоєму імені спалюватимуть Тобі подібних, як уже спалювали; їм зачопуватимуть роти, катуватимуть і удушуватимуть. Моя перевага в тому, що я — в жодному таборі, я — ходя, який міняє уподобання, фарбу й думки від найменшого подуву. Не забувай: я завжди по боці Чобота, а це означає — по боці сили, а вона тепер у мене безмежна. Я пануватиму в Твоїй церкві, витнавши Тебе звідти, й нищитиму Тобі подібних, як еретиків. Твою лагідність я оберну на фанатизм і нетерпимість, проповідуючи, що Ти саме такий. Я купатимуся в Твоїй крові, проголосивши, що Ти — це я. Твоїми шатами я пародіюватиму Тебе.

Коли ж ті, що найуклінніше слугують мені в Твоєму імені, ослабнуть і Ти знову в будь-якій смертній подобі явишся, аби ними оволодів шал і вони шугонули з кручі, я перекинуся до іншого табору, і звідти діятиму проти Тебе. Я злопам'ятний і мститимусь Тобі скрізь аж до Страшного Суду за своє небуття!

— Боже, пощо Ти це дозволяєш! — закричав тоді, не годний більше стриматися, Копиленко і, схопивши мітлу, держаклом заходився періщити рядно просто по огидному писюкові, який випустив хмару чорної рідини, як спрут, від чого мітлиця в руці Копиленка перетворилося на міцний шнур, що сам бубликом упав йому на шию.

Копиленко шарпонував зашморг, аби звільнитися, але з переляку, замість вигукнути ім'я Господнє, яке його визволило б, тільки на одну секунду, — зрештою, на яку там секунду! — атом секунди! — це все відбулося настільки блискучо, ніби його взагалі вирвали поза час, де летять потоки космічної енергії, — своїм обмеженням людським мозком, непридатним збанути діянь Всевишнього, — подумав, що напевно, диявол сильніший за Бога, коли Творець не спопелить його за такі мерзенні казання.

І те, що він, Копиленко, допустився цього падіння, цієї зневіри в світле (він, який лише завдяки сліпій, інколи навіть безглуздій, а в кінці таки рятівній, вірі в добро залишився людиною!), і санкціонувало його загибель.

Бо заки він отямився, його, мов трісочку, підняло на стілець, шнур сам собою підскачів і з ляскотом зав'язався на гаку, що стирчав зі стелі, Копиленкові перетяло віддих, і він полетів у прірву, з якої його вирятував Дмитрик, що тепер наївно питає, пощо йому забаглося вкорочувати собі віку.

Оскільки ж ні суперечки диявола з Богом, ні своєї хвилевої зневіри Копиленко не годен нікому повнотою виглумачити, відчуваючи, як усе, що він скаже, лише віддалятиме сутність тих подій, ані трохи не оприсутнивши їх, бо в жодне слово він не втисне тієї бурі, яка щойно вирувала на місці, де тепер спокійно стоїть Дмитрик, Копиленко зідхає й описує в повітрі криву, стежачи за якою Дмитрик пригадує таборове базікання, як колись, чекаючи в черзі біля спільної кухні на їжу, спересердя, що його покривдили наклепницьким доносом, ніби він — радянський агент, підсланий для вивідування й викрадення людей з табору (і це про нього, який ледве кістки виніс з радянського раю!), а тут ще й кривий Боря: наступив йому на ногу і, замість вибачитися, прохамаркає щось про підозрілих осіб, не таких, як усі, а тому й небезпечних, — мовляв, казнащо в них на думці, коли вони інакші, — від яких варто було б прочистити табір, — інженер Копиленко не витримав і прилюдно на повний голос пригрозив, зібравши біля себе не лише численну публіку, а й усю таборову дітлащню, яка збіглася подивитися, як Копиленко сердиться, що коли й надалі люди не отямляться

й не подобрішають, особливо ж коли чинитимуть отакі кричущі неподобства, він здійснить винахід, від якого затремтять весь світ, бо від багатьох тварючок і сліду поганого не лишиться.

— Ваш винахід справді небезпечний? — якось само собою виривається в Дмитрика.

— Кожний винахід небезпечний.

— Хіба? Є ж винаходи не шкідливі, а є і — як атомові бомба.

— Кожний винахід як атомові бомба.

— Пощо ж ви тоді винаходите?

— Це похідна мислення.

— Мені не зовсім ясно...

— Мислення — духовна спокуса, найнебезпечніша з усіх спокус. Людина, що відкрила здібність думати, не годна спинитися, а в кожній думці захована вибухівка, ладна висадити весь світ у повітря. Лише коли мислення скерувати на споглядання, щойно тоді думка втрачає руйніницьку потенцію, притаманну їй від народження.

— Невже кожна думка руйніницька?

— Кожна.

— Навіть добра?

— Навіть добра, якщо вона не споглядальна.

— Ви певні?

— Певен.

— Цілком певні?

— Ну, як вам сказати, певен тією мірою, як те, що ви мене знову повернули до життя.

— А чи не здається вам... Зрештою, ні, я не визнаюся на цьому. Що ви винаходите?

— Біофотони душі.

— Що це таке?

— Спричинювачі добра. Первні буття.

— Хіба добро дається винайти?

— Само добро — ні, оскільки воно вже існує, бож воно єдине, що взагалі існує. Однак його можна, як рослину, за допомогою певних одуховлених предметів, що діятимуть як подразники, оприсутнювати серед порожнечі, тобто небуття, яке в тому місці, де воно перетинає існування, сприймається як зло.

— А якби ви трохи ясніше...

— Біофотони — це випромінювання душевних квантів на перші-ліпші предмети, доторкнувшись яких, зло випарувалося б.

— А як дехто виявиться надто товстошкірим?

— Мій винахід узгляднює і найтовстошкіриших, їх у першу чергу. Усіх тварюк, уперів, мерзенних креатур, на яких не діють духовні спричинники, бо люди, яким бракує добра, відбігають здібности реагувати на духовні поштовхи.

— Якщо вони відбігають здібности реагувати, то що ж ви тоді вдієте?

— Саме в цьому й міститься суть мого винаходу. Біофотони створюватимуть для них атмосферу!

— Атмосферу?

— Атмосферу добра. А атмосфера добра висновуватиме душу, перетворюючи бездушних монстрів на людей. Злих душ не існує, душа є або добра, або її взагалі нема.

— А нелюди? Кровопивці?

— Це тільки порожнини, обтягнені людською шкірою.

— Гм.

— Біофотони душі подолають усі перешкоди.

— Звідки ж ви їх братимете?

— З душі. З серця.

— Не розумію.

— Людина, яка знає, що таке добро, — хоч вистачає навіть не знати, а лише прочувати, — мимоволі залюблюється в нього, — я маю на увазі нормальну людину, пересічну, в якій існує поняття добра, а воно існує в кожному, крім, звичайно, покручив, — і легко набуває властивості примножувати його. Це як споглядання божества: хто чим захоплюється, той у собі те й нарощує. І тоді дуже легко, — при певному зосередженні, очевидна річ, без зосередження не піде, — випромінювати з себе це наакумульоване добро на кусник матерії, камінчик, вишню, порошок від болю голови, сірник, запальничку, шкарпетки (шкарпетки — це більше для чоловіків, для дам — пуделко на пудру, губну помаду) чи будь-що інше. Одягла якась потвора опромінені біофотонами душі шкарпетки або поклала опромінене пуделко в торбинку чи мазнула уста опроміненою помадою — і біофотони вступають у дію. В повітрі, як в атомному реакторі, вмить викристалізовується добро, і тварюка, яка щойно спустила вам кров, ніби прокидається від смердочого чаду й на очах олюдянюється.

— Якби ж то!

— О так, я це перевірів!

— Тоді весь світ змінився б!

— Він і має змінитися, бо людство від надмірної порожнечі, що тотожна зі злом, прямує до загибелі, і єдине, що його ще ладне порятувати, — це біофотони душі.

Та воно, може, й правда, тільки дивно воно якось виходить, зважає про себе Дмитрик, уважно дивлячись на Копиленка, який своєю чергою пильно дивиться на Дмитрика і, спостерігши, як погляд Дмитрика на коротку мить зробився далеким, із сумом вирішує: напевно Дмитрик, як і всі в таборі, не бере його цілком поважно, а коли хтось сумнівається в тому, що іншій людині здається не тільки очевидним, а й суттю всього буття, порозуміння неймовірно утруднюється, бо співрозмовники ніби з шаленою швидкістю роз'їжджаються один від одного в безвість, звідки навіть луна не доходить.

І від смутку, який негайно ж на інші рейки скеровує йому язик, змушуючи говорити вже й справді щось недо-

речне, яке його самого дивує, оскільки він намагається, хоч як це важко, перескочити віддаль, спричинену Дмитриковим поглядом, Копиленко раптом зауважує, що навколо нього за той час, як він відійшов, а тоді знову повернувся до життя, нічого не змінилося. Крізь вікно так само видно будяки, правда, вони трохи блищать, імовірно, їх щойно скропиз дощ, на печі так само височіє баняк з дощовою водою й путовками, ще з минулого тижня призначеними для досліду, на полицях навалено гори слоїків, пуделок, паперових скриньок, напханих камінцями, корінням і клаптями матері, та кілька немитих мисок, бо він кілька днів не рухався з помешкання, навіть не ходив по обіди (цьому сприяло ще й деякою мірою те, що в кутку він знайшов від Мартинців і Захарчуків цілу бляшанку американського сиру), аби не марнувати часу й не розпорощувати зосередження, волюючи якомога приспішити здійснення свого винаходу, що через його хвиливу слабодухість мало не коштувало йому життя, а тепер він скеровує всю енергію, все надхнення винахідника, щоб витлумачити Дмитрикові те, що він, імовірно, ледве чи здолає витлумачити, хоч Дмитрик і чує, як за раптом чомусь квапливим і дедалі менше розбірливим казанням Копиленка міститься щось справжнє, що й Дмитрика торкається, тільки воно покищо вислизає з-під виразнішого окреслення.

Дмитрик аж надимається, аби зусиллям волі намацати й схопити сутність Копиленкового говорення, і йому навіть здається, ніби він поволі до того наближається, починаючи вирізняти між словами Копиленка хвилястий запах стовченої кропиви з конюшиною, який він дуже добре знає і який промовляє до нього далеко глибше, ніж найкрасномовніше казання, однак саме в найзосередженішу хвилину, коли Дмитрик відчуває, як йому всередині з хрускотом розсуваються сліпучі стулки і зараз вдарить у серце несамовита правда, яка його спопелить і, вже зовсім іншого до невпізнання, народить удруге, — повертаються П'ятачиха з Іриною Ярчик, що з вигуком: «Який тут безлад! Зараз я всьому дам раду!» — заходжується встановлювати порядок, змахуючи всі пуделка й слоїки на купу.

— Проби! Не чіпайте! Шановна пані, змилюйтеся! — репетує Копиленко, боронячи свої скарби. — Це не сміття, це майбутні каталізатори добра! Не додавайте мені зайвої роботи!

Але Ірина Ярчик спокійно вичищує захаращені полиці, ніби вона господарює в себе дома (зрештою, вона й дійсно не чує лементу Копиленка, звикши неухильно провадити своє й не звертати жодної уваги на оточення, а це завжди виходило тільки на користь усім тим, що спочатку нарікали. Як Іван Сушко кляв її на всі лади, коли вона йому, щойно після операції сліпої кишки, не давала напиться! — а тоді, очунявши, приходив вибачатися й дякувати, що вона не вволила його дурної волі, — бо її тоді, знаючи її сумлін-

ність, попросив таборовий лікар Гаркуша почергувати, заки видужає шпитальна сестра, що прохворіла кілька тижнів; — вона вже давно спостерегла, як часто люди відпекуються й цураються власного добра, — мусить же існувати хтось, хто все впорядковує, аби людину не поглинув навколишній хаос, з яким Ірина Ярчик провоювала все життя?) — і вже хапається за баняк, щоб вихлюпнути за вікно застоюну підозріло рухливу рідину, нюхнувши якої, вона затуляє ніс і маленькими, однак цупкими руками коротко відмахується від Копиленка, що пробує вирвати з її об'ємів каструлю, волаючи, що там — недоопромінені біофотони, і коли їх розлити, вони обернуться гадюками, ропухами, якщо не чимось ще гіршим, відбігши свого призначення.

І справді, Дмитрикові на мить здається, що коли його П'ятачиха витягає за поли в коридор, скориставшись його секундним очмарінням чи то від появи Ірини Ярчик, чи від Копиленкових вигуків, він ще встигає побачити, як із розплесканого баняка, який Копиленко марно трудиться вирвати з лещат Ірини Ярчик, на підлозі ширяться й плигають ропухи і якісь довгі й дірчасті тварини, наче з молочиви, вухаті пуголовки, руки, що існують самі собою, наче тварини (Дмитрик зовсім чітко встигає розгледіти, що кожна рука має черевце, очі й ноги), стебла, з яких ростуть котячі голови, й кущики морської салати, що морщиться й чхає, проте Ірина Ярчик, схопивши віник, кинений серед кімнати, держалком якого Копиленко періщив нечисту силу, ані трохи не спантелічена (відтоді, як її синів просто перед хатою постріляли за самостійну Україну, а її, непригому, лише притовкли чобітьми до ганку, порахувавши, що вона й сама поспішила переставитися на той світ, де тільки й місце мазепинському кодлюві, — сусіди витягли її і потайки виходили, хоч їй життя було вже ні до чого, бо загибель синів, — наймолодшому не сповнилося ще сімнадцяти! — наче випалила їй усю середину, — ніякі видовища її вже не вражали), загонить усі ці пуголовки, руки, голови й чмихальну салату в баняк, затріскує його покришкою й викидає через вікно під розпачливий стогін Копиленка, який гірко бідкається, що йому все поспували й доведеться від початку відновлювати дослід, на який він витратив стільки енергії й приготувань, і це в його далеко не юнацькому віці, коли кожен день може виявитися останній, і що тоді станеться з людством, як його винахід примножування добра залишиться не здійснений?

Далі буде

З нових віршів

Ірина Макарик

Сивіє день
перед тьмою ночі:
Наче галуззя самотніх дерев,
Здержує похиле небо
Від дотику
Людських душ.

Настовбурчені стріхи приймають блідий дощ.
Засмучені авта
Вишукують двома очима шлях.
Дощ гомонить.
Дядько курить файку.
Поважно проходять чорні парасолі.
Дощ гомонить.
Збирають зранене листя з дороги.
По безлюдній вулиці
Сунеться пес,
Сховавши між ноги хвіст.
Оксамитний полос по радіо
Заповідає, що
Дощ гомонить.

Неспокійна душа
Прагне жевріти
У вічному слові.
Життєва снага,
Притоптана
Запорошеними усмішками,
Палає в сухому чорнилі,
В точності неточних слів.
Неспокійна душа
Втікає
Від попелястих облич

І горнеться до спокійних обіймів
Гарячих слів.
Пересилає думки
В дзбанок вірного паперу.
І, спочивши там,
Кричить своєю силою краси.

ПІДЗЕМКА

Сіріють думки,
І день —
В глибокому підземеллі.
Кам'яніють люди,
Очі,
Обличчя в білій масі.
Вбивають усміх,
Сміх.
В усіх.

Едвардові Козакові в його 70-ліття

Сімдесятиріччя Едварда Козака, видатного українського письменника-гумориста і сатирика, маляра, графіка і карикатуриста, редактора гумористичного журналу «Лис Микита», відзначала українська громада у США двома вечорами — в Детройті 18 березня 1972 і в Нью-Йорку 15 квітня 1972, як також виставками малярських праць Е. Козака і його синів Юрія і Яреми. Приєднуючися до висловлених на цих вечорах високих оцінок мистецької творчості і журналістичної діяльності Едварда Козака-Ека і до висловлених йому з цього приводу побажань, друкуємо в цьому числі «Сучасности» слово Йосипа Гірняка, спогади Якова Гніздовського, есей Уляни Любович та рецензію Аркадії Оленської-Петришин. — Редакція.

МАЙСТРОВІ ОБРАЗОТВОРЧОГО І СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Йосип Гірняк

Сімдесятиліття Едварда Козака — це річниця не тільки великого майстра образотворчого мистецтва, майстра гострої сатири в рисунку і слові. Сімдесятиліття Едварда Козака — це свято тих, хто поклоняється силі правди, силі вільного мистецтва, силі вільного духа!

Дорогий моему серцю — маестро Едварде Козак!

Мені, зовсім несподівано, припала велика честь: стати перед Вами і всією тут присутньою громадою і сказати те, чим повне мое серце, висловити мою, та не тільки й мою пошану до Вас, до Вашого виняткового хисту, до наділеного Богом скарбу Вашого, яким Ви так гоїно обдаровуєте глядачів і читачів Вашої неоціненної творчості.

За характером своєї професії, коли я ставав віч-на-віч з глядачами, я звертався до них словами та думками драматургів, письменників, які мені підшпигували театральні підповідачі.

Чимало літ Ви, достойний ювіляте Еко, стояли за моїми плечима на естраді і підказували дотепні сентенції приповідника, віщуна та безжалісного критика людських пороків — Гриця Зозулі, якого Ви увічили на сторінках свого творива — «Лиса Микити».

Під маскою того образу, Вашими словами лицедіючи, я змушував наших співгромадян крізь сльози сміятися над

собою, над своєю слабиною, над своєю горбатою долею, над власною історичною приреченістю. Відчувалочи біля себе Вашу присутність, виголошуючи Ваші слова гіркої правди, я був певний себе і часто, за професійною акторською слабкістю, чимало успіху в слухачів я приймав на своє conto.

А ось сьогодні стою тут перед Вами і, усвідомлюючи, що в цю хвилину Ви мені нічого не підкажете, я відчуваю нестійкість ґрунту, на якому стою, бо нема біля мене незамінимого суфлера.

Признаюсь: я схвильований відповідальним завданням — мені доручено висловити своїми малою кровними устами все те, що відчуває велика промада Ваших однодумців, Ваших співгромадян, читачів та споживачів Вашого непроминально-го хисту і Вашої надхненної музи.

Дорогий Еко Едвардовичу!

Вам поталанило жити в добу історичних катаклізмів, історичних потрясень, історичних технічних досягнень, які впливають на революційні зміни державних укладів, які до-основно змінюють соціальні відносини людства, які переоцінюють духові, філософські, ба навіть релігійні концептуалізми. Від початку першої світової війни наша планета бурлить суперечними процесами, серед яких зберегти рівновагу духа — не всякому дано . . .

На протязі життя двох поколінь, Ви, дорогий Ювіляте, невтомно творите, пливучи проти течії зовнішніх і внутрішніх ворожих сил. За час Вашого творчого життя, провалилось у нірвану чимало тронів, імператорів, «вождів народів» та політичних констеляцій. Ви на протязі всього того часу, були активним воїном і учасником боротьби з усіма ворогами свого народу і своєї батьківщини. Ваша зброя була разюча і безпощадна. Вона залишалася такою і по сьогоднішній день.

Ваше спостережливе око догляджує ворогів, хоч і де б вони сиділи, хоч і куди б вони ховалися. Ваше гостре перо, Ваше діймаюче слово, Ваш високомайстерний гротеск разить у саме серце. Вас не лякали і не лякають охоронні панцири державних мужів, ні їхні поліційні заборони, Ви не зупиняєтеся перед авреолями коронованих осіб, чи мітрами самопевних достойників, які, прикриваючись освяченими регаліями, сіють лицемірство і підточують віру в Божу правду і справедливість.

Сьогодні ніхто не зважиться заперечувати силу Шевченкового слова, яким він сколихнув не один краюгольний камінь під імперією царської Росії. Його слово було сильніше за легіони царських жандармів.

Словом оформлюється ідея, словом переводиться ідея у дію. Одного слова геніяльного Тараса Шевченка було досить, щоб збудити український люд із летаргічного сну. Тарас Григорович підкріплював своє слово своїм не менш талановитим образотворчим мистецтвом.

Високодостойний Ювіляте! Майстре образотворчого мистецтва! Літописце українського визвольного вояцтва! Трубадуре шляхетного духа карпатських легінів! Непідкупний судде своїх одноплемінників! Безпощадний прокуроре всякого насилля над батьківщиною українського люду!

Як сто літ тому безсмертний Тарас віддав весь свій хист, своє слово і свій пензель на жертovníк волі правди — так і Ви, маестро Едварде Козак, гідний Його нащадок, віддали свій пензель і своє слово на продовження цього жертовприношення.

Щоб охопити та оцінити Вашу мозольну півстолітню працю над зображенням душі української людини, над її суттю, над її додатними та негативними сторонами, над тими благородними рисами, що Ви хотіли б вирізьбити і прищепити в її серці, для того потрібно дистанції чимало літ і аналізи об'єктивної мислі фахової критики.

Сьогоднішнє ювілейне свято слід вважати початком нового етапу усвідомлення і сприйняття творчості достойнішого нашого сучасника: великого майстра образотворчого і словесного мистецтва — Едварда Козака.

(Привітальне слово, виголошене від Вільної української академії наук і від Об'єднання українських письменників «Слово», під час ювілейного бенкету в Детройті 18 березня 1972).

МОЄ ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З ЕДВАРДОМ КОЗАКОМ

Яків Гніздовський

З Едвардом Козаком-Еком я познайомився ще в 1934 році, вже майже сорок років тому. Я тоді саме був «по матурі». «Бути по матурі» в Західній Україні між двома світовими війнами — це не те, що бути градуантом — випускником середньої школи (гайскулу) тут, у США. На кожного, що закінчить тут «гайскул» і хоче далі вчитися, чекає стипендія, інколи й декілька стипендій, не кажучи вже про те, що українська еміграційна спільнота відзначає додатково таку подію ще й фотознімкою в органі однієї із наших асекураційних братських установ, якщо, очевидно, батьки даного матуранта, чи пак градуанта, є членами даної установи.

«Бути по матурі» в Галичині під польською владою — значило опинитися перед непрохідним муром, в якому були відкриті двері на теологію (тоді не було, як сьогодні, нарікань на недостачу покликань), частинно відкривалися можливості записатися на правничі студії, якщо хтось мав для цього потрібні засоби, а таких не було багато. Широко відкрита брама вела тільки насправді до... в'язниці, де, як відомо, наша молодь ще найкраще визначалася.

У 1934 році і я опинився перед тим муром і, якби не Еко, то й мене, мабуть, чекала б одна із вищезгаданих альтернатив.

Це було так:

В останніх клясах чортківської гімназії «Рідної школи» учні видавали сатирично-гумористичний журналік «Щипавка». Душею і, мабуть, ініціатором «Щипавки» був мій одноклясник, високий ростом Іван Болехівський, який живе тепер в Едмонтоні. Він ходив пішки до школи в Чорткові із недалекого села Білої. На це міг він витратити годину «з гаком» і цьому факторові «Щипавка» правдоподібно і завдячувала своє існування. Ці щоденні мандри давали йому змогу роздумувати над проблемами й темами нашого журналу. Він був редактором, а я був рисівником.

Не пам'ятаю, як наша «Щипавка» попала до львівського «Комаря», що його головним редактором і карикатуристом в одній особі вже тоді був Едвард Козак, але на наше чимале здивування і на нашу (в першу чергу мою) велику радість один з рисунків був передрукований на сторінках «Комаря». Незабаром після того, змушений покинути чортківську гімназію, я переїхав до Львова, де в малій семінарії залишалася для мене можливість скласти матуральний іспит.

У Львові ще того самого року я познайомився з Еком. На мою велику радість він почав вміщувати в «Комарі» й інші мої рисунки. Потім за його рекомендацією я робив рисунки й до інших, здебільшого дитячих видань. Сьогодні рідко коли зустрічаються ці видання, але як і попадеться яке до моїх рук, то я, перегортаючи його, стараюся моїх рисунків не зауважувати...

Завдяки Екові мої перші рисункові спроби були не тільки публіковані: за них я одержував ще й гонорари. Це не були великі гроші, алеж ніхто тоді не одержував великих гонорарів: стандартом у той час була «п'ятка», що її напевно кожен, хто крутився в той час біля наших львівських видавництв, добре пам'ятає. Але в житті все релятивне, і для мене тоді такий гонорар дуже багато важив. Я навіть став у той час найбагатшим із гурта нас трьох співмешканців на вулиці Коперника, де ми ділили кімнату з господарями і з їх двома синами: одним уже парубком і другим підлітком. Усіх нас в одній кімнаті жило семеро осіб, часом тільки шестеро, бо старший син господарів (ще з першого подружжя), який вже знав ціну алькоголеві, не завжди ночував дома, а якщо і приходив, то інколи аж над ранком.

Боюся, що теперішня наша молодь тут не повірить у правдивість цієї побутової картини, хоч я старався передати її без ніяких перебільшень, майже з фотографічною докладністю, як воно було. Хто тоді заходив до нас, а хата завжди стояла отвором, знає, що там було завжди гамірно й весело.

Згадую про цей деталь, щоб пригадати, в яких умовах наша молодь мусіла в ті роки студіювати, і, з другого боку, щоб показати, якою помічною була Екова рука, що її він тоді мені подав.

Думаю, що не один із наших мистців, що мав змогу зустрітися з Еком, міг би багато сказати про його уважність, готовість допомагати. Навіть і сьогодні, при величезному навантаженні (мистці, хоч і не старіються, але вони й не молодіють), Еко знаходить і час й енергію, щоб турбуватися влаштуванням виставок інших мистців.

Едвард Козак не тільки розуміє потреби молодих мистців. Він із розумінням і вибачливістю ставиться до їхніх, часто дивних, мистецьких спроб і починів і до ще дивнішої їх зовнішності, яка представників старшої генерації виводить інколи з рівноваги. Еко трактує все це з поблажливим гумором. В загальному він ставиться також із вибачливим розумінням до крайніх виявів і творів мистецтва наших днів. Інакше він і не може. Двох крайньо різних мистців він мусить толерувати у власній хаті. Можна передбачати, що із збільшенням генерації потенціяльних нових мистців в Ековій хаті будуть заступлені всі напрямки сучасного мистецтва. І напевно він буде їх не тільки толерувати, але разом із ними йтиме вперед — бадьорою спільною лавою.

Це життєва коректива, якій, як це часто можна ствердити, Еко не боїться піддатися. В тому його свіжість, відкритість і ширинь — і в тому його молодість.

(Спогад, прочитаний під час бенкету у Демройті 18 березня 1972).

ЕКО В ЕМІГРАЦІЙНІЙ ДІЙСТНОСТІ

Яків Гніздовський

Творчий доробок Едварда Козака-Ека велетенський. Він мистець — маляр, ілюстратор, карикатурист — незвичайно продуктивний в усіх ділянках. Крім багатьох тисяч рисунків, карикатур, він написав безліч гуморесок — віршованих і прозових. Еко також добрий редактор і видавець. Його сатирично-гумористичний журнал пережив під різними назвами уже майже півсторіччя. Цей журнал існує і далі буде існувати, бо Еко вторував йому дорогу, і без нього наша суспільність була б набагато бідніша, а що найважливіше — їй бракувало б гострого пазура. Вже саме це є надзвичайним досягненням в наших умовах.

Усе це важко за короткий час навітлити, і тому я вирішив сказати тільки дещо про проблеми, з якими наші мистці стикалися на еміграції, і про те, як на них реагував Едвард Козак.

Перші еміграційні роки проходили під знаком деякого похмілля й ілюзій, і це визначало характер діяльності наших мистців. Тоді говорилося про велику літературу і велике мистецтво. Зараз після закінчення війни була відновлена львівська Спілка образотворчих мистців. Співзасновником і головою її був Едвард Козак. Спілка влаштувала у повоєн-

ній Німеччині декілька виставок, видавала журнал і випустила альбом кольорових репродукцій українських мистців, що тоді перебували переважно в Німеччині.

З переїздом більшості українських мистців до Америки в Нью-Йорку було створене Об'єднання мистців українців Америки, і аж тут в Америці, де мистці вже осіли на більш-менш постійне перебування, нагло вирінуло питання: чи нашим мистцям треба розбудовувати власне організоване життя й обслуговувати новим припливом поширене й заaktivізоване суспільство, чи включатися у мистецьке життя країни поселення.

Це питання, на яке, як показав досвід і час, не могло бути прямої відповіді, ще й досі є темою дискусій, хоч воно вже втратило багато з своєї гостроти. У перших роках еміграції воно стояло руба і поділило мистців на два табори. З-за частоколу одного табору рясно посипалися епітети, з яких у той час найбільш улюбленим було слово «провінція»! З другого боку посипалися обвинувачування, які часто були недалеко від оскаржень у національній зраді.

Сьогодні пристрасті вже охололи. Коли хтось з мистців виставляє поза нашим середовищем — це вже не вважається за зраду. Сьогодні також ясно кожному, що не все, що відбувається у нашому середовищі, — це провінція, хоч ми це часто зауважуємо з запізненням. Такі думки родилися, коли ми недавно прощали востаннє проф. Володимира Міяковського, що своєю любов'ю і посвятою збудував архів-музей і зберіг свідчення нашої найновішої історії, такої, якою вона була.

Багато часу й енергії було витрачено на дискусії. Реальною розв'язкою, як і завжди між усякими крайностями, міг бути тільки компроміс. Тим більше тут, в Америці, де велика частина культурної і політичної діяльності, якщо не відбувається, то плянується у рамках етнічних чи віроісповідних груп. Часто виглядає, що тут є тільки ідея чи бажання чогось загальнообов'язкового, вільного від впливів згаданих середовищ. У такій ситуації намагання одиниці вийти з вузького етнічного кола часто виглядає на донкіхотство і, всупереч її інтенціям і бажанням, штовхає її в орбіту іншого кола або робить з неї перекотиполе.

Аж по якомусь часі було видно, яка тонка ця лінія, по котрій доводиться ступати кожному, хто поширює свою діяльність поза власне середовище. Не добачували цього часто і мистці і громадянство, яке не завжди виявляло розуміння ситуації. Передовсім наша громада, за дуже малими винятками, не виявила розуміння у відношенні до Архипенка, що жив тут у деякій ізоляції і від нашого середовища, як та кож до деякої міри від американських мистецьких кіл ще з двадцятих років. Нова еміграція почала втягати його до виставок наших мистців і поводитися з ним немов з блудним сином, великодушно прощала йому його... провини, які властиво були витвором її власної уяви.

Яке було відношення Едварда Козака до тих проблем, що тоді нуртували між нашими мистцями на новому місці поселення? Про це можна тільки догадуватися. Еко осів у Детройті, далеко від скупчень наших новоприбулих мистців, і, здавалося, не виявляв своїх поглядів. Він здалека прислухався до дискусій і здалека приглядався до конфліктів, часто й до комізму, що проявлявся між крайностями. Еко не брав участі у дискусії і не в'язав себе ні з однією, ні з другою стороною. Думаю, що не помилюся, коли скажу, що він визнавав слухність і одній і другій концепції і бачив слабості однієї і другої. Його зрівноважений підхід, що його він не раз і в багатьох справах виявляв, напевно підказував йому, що життя широке, воно здатне вмістити в собі навіть протилежності.

Коли в Нью-Йорку велися дискусії, Еко зберігав стоїчний спокій. Він преспокійно продовжував робити те, що робив до того часу. Він опрацьовував теми з нашої історії і з нашого побуту, далі обслуговував потреби наших відновлених і оживлених видавництв, відновив свій сатирично-гумористичний журнал, що його тепер назвав запозиченою від Франка назвою «Лис Микита», в якому почав змальовувати наших людей, що надягли на себе новий, не завжди на них скроений, одяг.

Думаю, що ніхто не сумнівається в тому, що Еко не мав би ніяких труднощів містити свої карикатури у будь-яких світових виданнях. Його тонкий дотеп, його відчуття істотного, його надзвичайна легкість напевно принесли б йому заслужену популярність, а з тим, мабуть, і значні прибутки.

У перші роки перебування в Америці детройська телевізія заангажувала Ека робити рисунки до казок, які безпосередньо фільмувалися і їх передавали через телевізію. Уже за перший тиждень вплинуло до телевізійної станції 14 тисяч захоплених листів. Для характеристики нашої публіки варто було б тут згадати, що між тисячами листів Еко знайшов чотири чи п'ять листів від українців. Це не зла воля, а дивна байдужість, на яку не раз скаржаться наші мистці. Наша публіка напевно радіє успіхами нашого мистця, але не відчуває потреби надати своїм почуванням конкретної форми і своїми почуттями поділитися з іншими. Ми тільки живо реагуємо, ніде правди діти, часто в карикатурній формі, коли чужоземна преса згадає походження нашого мистця, гостро протестуємо, коли вона це промовчить. Ми не усвідомлюємо, що промовчання походження часто є ознакою більшої прихильності до мистця, ніж підкреслена згадка. Бо через постійне підкреслення національної приналежності мистця преса його класифікує і тим самим тримає його постійно в етнічних рамках, щоб борони Боже, він з них не вийшов, бажаючи інколи, щоб він був вилучений як партнер і як небажаний конкурент. Іншими словами: ми часто обурюємося без причини і так само радіємо з того, що не дає ніяких підстав до радості.

Жива реакція на Екові телевізійні програми, як також передруки його карикатур світовою пресою свідчать, що перед ним стояли великі можливості. Але виглядає, що він не робив особливих заходів, щоб ті можливості реалізувати. Він продовжував, як робив це в Галичині, говорити до наших людей, тепер емігрантів. До тієї звуженої аудиторії, він говорить звуженою селянською говіркою, із залишками після австрійської, потім польської адміністрації, а з переїздом за океан рясно засміченою американізмами тих середовищ, серед яких опинилася наша еміграція. Саме до того середовища, його власною мовою, говорить Еко. Ця мова правдива, вона виходить з глибини. Нею він говорить до нашої еміграції про її власне минуле, про часи, в яких виявлялося героїство, про старі звичаї, про традиції, що на наших очах відмирають. Еко відновлює й оживляє чарівну картину рідного краю. Засобами гумору й сатири він висміває і картає свою аудиторію, не дає їй заснути або зійти на манівці. Він це робить ясно, переконливо і часто з подивугідною відвагою.

Хто не зберіг пошани і подиву до Ека за його мужній голос в обороні наших прав під час ганебних повоєнних років, коли панували інтриги й доноси, коли людей безкарно оскаржували у всьому і коли на них постійно чигала небезпека! Ледве чи тоді хтось здобувся на мужніший голос від голосу Едварда Козака-Ека. І за це йому належить визнання від нас усіх.

(Слово, прочитане під час вечора на пошану Е. Козака в Нью-Йорку).

ВИСТАВКА ЕДВАРДА КОЗАКА ТА ЙОГО СИНІВ

Аркадія Оленська-Петришин

Однією з подій у святкуванні 70-річчя Едварда Козака була виставка мистця і його синів Юрія та Яреми, яка відбулася від 16 до 30 квітня в Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку під патронатом Об'єднання мистців українців в Америці.

Найпереконливіші праці на виставці були безумовно карикатури самого Едварда Козака. У них найкраще виявляється мистецька особистість і переконливість візії; вони також найуспішніше виявляють власний стиль Козака. Карикатури мають свіжість і непосредність, що інтригує та бавить увагу глядача; з очікуванням глядач переходить від праці до праці, де його завжди зустрічають несподіванки Козакової сатири. Карикатури переконливі до великої міри тому, що в цьому жанрі задум чи ілюстративний елемент дуже важливий. І саме в цьому Козак особливо вникливий і талановитий. Козак досягає експресивності в карикатурі майже виключно засобами лінії: колір та площинне зображення у майже всіх виставлених карикатурах другорядні. Це частинно

тому, що колір легкий у тонах і нібито заповнює площини між лініями майже випадково.

Переходячи до картин Едварда Козака, бачимо не так уже чітко визначений стиль чи особисте мистецьке обличчя, як це було помітне в карикатурах. Це частинно тому, що в його картинах сильний елемент «літературности», розповіді чи анекдоти. Цей елемент, що так успішно діє в карикатурах, не такий переконливий у картинах. Коли в карикатурах не відчувається розбіжності між формою і тематикою, бо вони діють суцільно (тобто у мистця є одна інтуїція сюжету, яка водночас діє і як зорова перцепція), — в картинах більш помітне розділення між формою і змістом. Доказом цього є також велика кількість розбіжних формальних традицій, помітних у картинах Козака. Формальні зацікавлення часто змінюються від однієї групи картин до другої: здається, що мистець довільно обирає стиль для окремих картин. Крім більш наявних впливів кубізму, на виставці були також картини зовсім відмінних напрямків, як, наприклад, експресіоністичне зображення в «На Чорному морі». Серед найуспішніших картин мистця «Вітер» та «Хата» приваблюють саме тим, що в них форма найбільш поєднана з сюжетом і найекспресивніша; тут бачимо найменше випадковості. Розповідний підхід Козака, його залежність від сюжету, особливо негативно виявляється в таких картинах, як «Український рай»; тут перевантаження епізодів розбиває експресивну цілість.

Виставка Едварда Козака і його синів наводить думку про те, як дуже часто, особливо в нас, декілька членів тієї самої родини працюють у мистецтві. До виставки Козаків можна мати те застереження, що в ній репрезентована велика кількість напрямків у картинах, з яких деякі виконані за відносно короткий час; це справляє враження виставки якоїсь більшої групи мистців.

Таку розбіжність зацікавлення можна зауважити в картинах Юрія Козака, праці якого віддзеркалюють декілька напрямків, включно із традиційними релігійними картинами, безпредметними творами та ін. У його випадку особливо тяжко сказати, в чому виявляються його особисті мистецькі переконання. Щоправда, деякі картини Юрія Козака вказують на його зацікавлення більш атмосферичними розв'язками, ніж це помітно в картинах його батька і брата (він найменше з цієї родини залежний від кубістичних традицій); в тому саме зарисовується особиста риса мистця.

Ярема Козак виявляє найбільше зацікавлення експериментами в кольорах: у нього кольори, мабуть, найбільш динамічні. Найудаліші картини мистця — це краєвиди і квіти, праці, в яких, здається, найкраще виявляється його мистецька особистість.

Письменник, що бажав бути собою

СЛОВО НА ЛІТЕРАТУРНОМУ ВЕЧОРІ
БОГДАНА НИЖАНКІВСЬКОГО В НЬЮ-ЙОРКУ

Остан Тарнавський

Не легко бути собою в літературі. Про це можуть сказати сотні початківців, які мріяли вилізти на оспівану віками гору Парнас, але не спромоглися.

Не відразу став собою і Богдан Нижанківський. Від театру, що розкрив перед ним всю свою принаду, відмовився, а коло літератури треба було добре походити, як коло дівчини, що гарна і подобається.

Правда, для Нижанківського були деякі ситуаційні полегшення. Він — хоч і прийшов на світ у Золочеві, але випадково (слово випадково — це пояснення до Золочева, а не до народження), бо він дитина гастролів і народився під час театральних гастролів, які саме припали на Золочів. Але родинне місто Нижанківського — Львів. Щобільше! Львів — це єдине місто, що він його знає і славить, єдине місто, що про нього пише, єдине місто, в якому він постійно живе, хоч доля і кинула його у світи і перекинула аж за океан. Я не знаю ні одного вірша Нижанківського, що оспівував би інше місто, ніж Львів; я не знаю ні одного оповідання Нижанківського, в якому дія не відбувалася б у Львові. Можна висловити твердження, що Львів допоміг Нижанківському стати собою, і тільки зі Львовом Нижанківський міг стати собою.

Уявім собі оточення, в якому виростав хлопець, вразливий і чутливий, ще й з багажем мистецького відчуття, що йому дав батьківський дім, хлопець амбітний, який забажав бути собою. Вузькі камінні вулички старовинного Львова, в самому серці міста, у середмісті, біля Ринку, що багато сторіч було укріпленим городом, з великою історичною і культурною традицією. Хлопець росте в самому серці цієї традиції: він живе у будинку Ставропігії, що чотирикутником мурів з Успенською церквою в одному наріжнику замикає широке подвір'я, мов давній дідинець, хоронений від зовнішнього світу — князівство з країни казки і місце забав міських хлопчаків. Тут і церковна традиція, тут і друкарня Ставропігії, з якої виносив колись першу праматику перший Львівський друкар Іван Федорович; тут і помешкання священників і деяких інтелігентів — промадських діячів.

А вийдеш за браму і новий широкий світ: «Просвіта» з одного боку і Наукове Товариство імени Шевченка — з другого, тут таки, за валами, що ще підносяться над Підвальною вулицею, прикрашені старою збройницею. Книгарня

ось за наріжником, а далі Народний дім біля церкви Преображення, а ще далі будинок Музичного інституту імени Лисенка, — тісно зв'язані із сімейними справами. Там батько здобував на сцені засоби для втримання сім'ї і лаври актора, що більше значило для амбітного хлопця, який і собі мріяв про славу, але не ту ж саму, що батько. І тут можна б сказати за якимось психоаналітиком: бути актором в обставинах, в яких жив Богдан Нижанківський — було б найлегшим вибором. За славним батьком, як за приповідкою «пані-маткою» — пішло б гладко. Але славу актора має вже батько: це ж йому так сильно плещуть, коли він скидає дванадцятку камізельку з себе в комедії «Трійка гільтяїв». Це не шлях для хлопця, який мріє *бути собою*; його вибір упав на літературу, де він зможе бути інший, де він зможе бути собою.

А літературне життя у Львові стояло недалеко від театру. Це ж батьків приятель поет-богеміст Степан Чарнецький, який весь час просиджував у театрі, знаменна постать літературного Львова — літератор, який мав дотеп і був більше відомий як фейлетоніст «Діла» під псевдонімом Тіберій Горобець. Може, малому Богданові доводилося бачити й Івана Франка, коли він уже повільно і з трудом тупцював Руською вулицею до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка.

У той час, коли Нижанківський починав писати, у Львові приходило до голосу нове покоління. «Молода муза», що оформилася у 1906 році, постарілася, а її гасло «мистецтво для мистецтва» після війни втратило актуальність; залишилася від цієї першої літературної групи тільки мода творити літературні угруповання, мода, що не перевелася і до сьогодні. Ще не втихли відгуки війни, як постала у Львові група поетів-воєнків «Стрілецька муза», далі зформувалися групи за ідеологічними принципами: група католицьких письменників «Логос», що об'єднувалася потім при журналі «Дзвони», група лівих письменників біля видавництва «Вікна» і «Нові шляхи» і націоналістична група, біля «Літературно-Наукового Вісника», що в той час продовжував виходити за редакцією Донцова і під зміненою назвою «Вісник». Найсильнішою була група «Вісника», головне в поезії, в якій записані такі імена: Маланюк, Дараган, Мосендз, Липа, Лятуринська, Клен, Теліга, Стефанович, Ольжич, Кравців. Це була когорта поетів, що своїм поетичним словом бажала служити ідеї відродження України, вдягнувши ідеологічний панцир націоналізму.

Богдан Нижанківський не приєднався ні до якого з існуючих у той час літературних угруповань у Львові. І цей факт знову підкреслює його тверде бажання бути собою. Правда, Нижанківський теж опинився в літературному гурті — в об'єднанні «Дванадцять», що було, як звітує його ініціатор Анатоль Курдидик, радше клубово-товариським збором близьких собі людей, які шукали вияву в літературі чи ми-

стецтві. Це не була якась ідеологічна група, і хоч за біблійним зразком вона мала дванадцять апостолів, ці апостоли не увійшли в групу слухати якогось учителя, а радше були в пошукуванні не так вчителя, як нових зразків, нових способів вислову в літературі і мистецтві, були в пошукуванні себе самих.

Вже як член «Дванадцятки» Нижанківський дебютував десь у 1935 році, та не в поезії, як це звичайно у нас буває, а в прозі. Правда, він сам згадує, що ще до того часу, коли почав друкувати прозу, послав був декілька віршів до газет, і ці вірші були надруковані. На жаль, я не знаю цих віршів, не бачив їх, не читав і навіть не знаю, де вони були надруковані і чи увійшли до котроїсь з пізніших збірок. Можна догадуватися, що ці перші вірші поета-початківця не різнилися від віршів його першої збірки з запозиченнями і наслідуваннями майстрів, що сиділи на вісниківському Парнасі. За прозу взявся Нижанківський під впливом «Дванадцятки», і ця проза його була нова й оригінальна. Першою вийшла в Українському видавництві, що теж було нове і хотіло бути незалежним від усяких груп, включно з політичними, книжечка «Актор говорить», в якій Нижанківський подав фрагменти із життя свого батька. Книжечка написана легко, це радше збірка анекдотів, і якщо б у той час була у нас критика, вона звернула б на неї увагу і вже тоді визначила б найбільший козир молодого автора — дотеп. Справжнім його дебютом була книжечка оповідань з міського побуту у Львові під назвою «Вулиця». Це правда, що ці перші оповідання ще незграбні, шорсткі і невироблені, але це було нове слово на той час. Наша проза вся у селянській тематиці. Та й сучасники Нижанківського, які в той самий час починали літературну кар'єру, трималися цупко села. І Керницький, і Ткачук, і Романишин, і всі інші, менші тогочасні пілігрими на галицький Олімп, починали від Мартовича, Черемшини, Стефаника, та й в осередку їх творчости було українське село. Нижанківський заговорив про місто, і це було нове й інакше. Та в той час ідеологічного нашарування від письменника сподівалися героя з великої літери, і тому не було зрозуміння для героя львівської вулиці — отого трампа з руками, засуненими в кишені, скорого і меткого, такого відмінного від сантиментального селюка, який із задиркуватим виглядом походить тісними вулицями міста, шукаючи рожевої мрії, немов би дійсного свого місця на обмеженій території, готовий за те своє місце і за ту свою мрію покласти свій затиснутий п'ястук, мов найбільше вимовний аргумент.

Не диво, що Нижанківський далі своєї «Вулиці» в той час не пішов. Для нової творчості з новою тематикою, з новим світовідчуттям треба було нових засобів вислову, нового слова. А нове слово не здобути за помахом якоїсь магічної палички, не вичаруєш його із механічної скриньки кібернетичної системи. Нове слово треба виболіти, йо-

го треба виносити у собі, як живий плід. Нижанківський зробив це довгою і послідовною працею в ділянці віршування. Після «Вулиці» зустрічаємо ім'я Богдана Нижанківського в поезії, але і в журналістиці, в якій він почав професійно працювати як репортер. Вірші вимагають спеціального піклування про форму і мову — вимагають праці над формою і словом. У початкових віршах Нижанківський наслідує майстрів, тож і перші вірші Нижанківського в манері Маланюка з наголосом на патетичну, тобто повну ефекту і легшу для наслідування деклямацію радше, ніж на глибоку візію, що властива цьому бардові націоналістичної поезії.

*О, пропади, задимлена й проклята
нестерпна туга відгримілих днів,
вдаряє ритм залізного стаккато
і чути шуми буряних вітрів.*

Ця залежність від майстрів не тільки в ударному ямбі, але й у підборі епітетів, притаманних волонтарній віршованій літературі, як «задимлена», «проклята» та ще й «нестерпна» туга, чи «відгримілі» дні, або «буряні» вітри. В інших віршах цей словник збагатиться іншими запозиченими у Маланюка епітетами чи готовими фразами, як «країна неозора», «багрові» заграви, «кипуче» серце.

Перша збірка віршів Богдана Нижанківського вийшла щойно під час війни, в 1942 році в Українському видавництві у Кракові, під назвою «Терпке вино». Хоч це і перша збірка, важко її автора, якому в той час минула вже тридцятка, обвинувачувати в початківстві. Правда, в цій збірці вірші писані у модній манері патріотичної деклямації, але вони написані поправно і мали в той час свою вимову. Навіть у віршах, в яких автор намагається говорити зрівноваженим голосом задуми, відчувається тиск часу, що не дозволяє поетові заговорити на всю повноту власним голосом. Ось для прикладу настроєвий початок вірша про місто:

*Неначе духи з казки Андерсена,
коли все місто спить в десятих сні,
виходимо на світ і — як закляті, йдемо
невгнуті і тверді.*

Оригінальний образ: місто прирівняне до казки Андерсена — фантастичне переплетене з реальним, що в пізнішій творчості Нижанківського так яскраво буде репрезентоване — надзвичайно дивне це місто, ще й спить у десятому сні, тобто перенесене у проєкцію нереального, понадземного, і в цьому надзвичайному місті виходять у світ молоді люди, поети. Все це настроєва картина з казки, і вона переконає. Але поет не витримав у цій проєкції; останній рядок: йдемо... невгнуті і тверді — це вже модна фразеологія із словника

волютаристичного віршописання, і вона зовсім знівечила гарно запроєктовану картину і цілий вірш.

Але вже в цій першій збірці віршів, а далі в другій під назвою «Щедрість», виданій у 1947 році в Регенсбурзі, і в третій — під назвою «Вагота», виданій у 1953 році в Детройті, бачимо намагання Нижанківського віднайти свій власний голос. У «Щедрості» формально викінчені вірші, але ця формальність — хоч часом і доведена до майстерности — вкладається у традиційні, визнані норми, в ній традиційна лексика, яка й визначає модну в той час тематику: бажання боротьби і помсти, придушення у собі ніжности коштом невинуватих і в мистецькому аспекті і в психологічному настроїв удаваної жорстокости. Та ця друга збірка ще більше, ніж перша, показує поетичну лабораторію поета, в якій він шукає свого власного слова, вислову для свого внутрішнього голосу, що єдиний правдивий, переконливий і поетичний. У цій збірці вже відчуваємо Нижанківського — того самого, що показав себе іншим і новим у книжечці оповідань «Вулиця». Може, під впливом Богдана Антонича — однолітка Нижанківського — поета з Божої ласки, що зблиснув на небі української поезії в тридцятих роках, головне під впливом його урбаністичної поезії з «Ротацій» — Нижанківський відважився бути собою, як ось у вірші «Свист»:

*У зуби пальці взяв і — свист
ударив лоскотом у сонний простір,
і зір, мов птах, над обрієм завис,
де видно дерева струнки і гострі.
Стою. Наслухую. Ніхто
у відповідь мені не кинув свистом... —*

голос, що нагадує нам героя з «Вулиці», задиркуватого, з руками в кишенях, що шукає свого місця у місті. Це вже інший голос, і за ним частіше буде йти поет у своїй настанові заговорити по-своєму. Богдан Нижанківський, може, і підсвідомо відчував, що його вірші — писані під зразки модної манери, запозиченою, вивченою шліфованою лексикою. Знову, може, під впливом Антонича, який, свідомий свого самобутнього таланту, почав оновлювати і вірш і лексику, поет відважується говорити про свій власний голос. У вірші, написаному не без впливів Антонича, про це поет говорить так:

*Вікна виноградом ночі заросли,
тиша треться до колін моїх, мов кіт,
добродушна ніч, надувшись в куті,
дишає теплом, що навіває сон.
Книга — сірий птах, що крила розгорнув,
на столі лежить, пізнавши мудрість літ.
Побіч каламар — він повен дивних слів,
жде, коли перо їх виловить усіх.*

Та воно старе, дрімає у руці.

Сягне на ньому ще останніх кілька рим...

— Враз зашелестів покреслений папір:

Боязко ожив новий, звичайний вірш.

Так, саме це: новий звичайний вірш — повний безпосередньої обсервації і щирого, тихого, не запозиченого переживання з ноткою скептичного філософування — це справжній Нижанківський. Потрібно було довгих років творчих шукань, щоб поет усвідомив собі, що його каламар повен дивних слів, їх треба тільки винести на білий світ, поставити на білий папір і цього він не зробить старим пером, що ним навчили його водити його вчителі-майстри, і він раптом перерішує, перекреслює записаний папір, а на це місце боязко виходить новий, звичайний вірш — голос з глибини душі, справжня поезія.

Наступна збірка «Вагота» — це книга експериментування словом, що допомогла поетові знайти свій власний світ поетичної лексики, без якої не може бути оригінальної і, власне, ніякої поезії. Тут оригінальні самобутні образи, оригінальна ритміка — раптові переноси, ламання рядків, а передусім нова лексика. Перші вірші Нижанківського, як ми вже показали, були писані під впливом насичених ідеологією поетів, і їх лексика, зумовлена темою, характеризується часто вишуканою фразою, що переходить у бляшану реторіку — мова парафіяльної ввічливості і патріотичної деклямації, що стала академічною, але не в розумінні науковому, а в розумінні популярному, бо увійшла до словника промовців на академіях та й уповні збаналізувалася. Експериментування мовою і формою вірша у збірці «Вагота» — це відкривання дверей до світу власного, в якому виявив себе Нижанківський, як поет з наголосом на іронії під прибраним іменем Бабая.

У збірці «Вагота» є вірш, для якого «скутий на похвали критик Юрій Шерех знайшов найвищу оцінку. Це вірш: «Пані, я спокійний перед тобою вічною...» Щоб не обнизити вартости похвали, я просто зацитую слова самого Шереха: «Я не знаю, — каже Шерех, — чи є не тільки в українській, але навіть у світовій поезії інша розмова із смертю, витримана на такому рівні гідности і погамованости».

Та є в цій збірці ще інший вірш, що показує нового Нижанківського — щирого, безпосереднього, який уміє використати свій найбільший дар — дотеп, приховану усмішку для підкреслення глибини роздумів про життя. Ось і він:

Нині гляну крізь вікно.

Хочу бачити: коли

обрій відкривається

і який, який це він —

день завтрішній.

О, поезіє!

*Ждати можна при вікні
лиш на листоношу. Так
можна мріяти віки
і тисячоліття так
можна перемріяти
при вікні своєму.*

Я

*фарби синьої візьму
і в кімнаті на стіні
(на своїй старій стіні)
намалюю день:
день завтрішній!*

*— І повірю в нього:
він мій твір.*

Нижанківський намалював свій завтрішній день і повірив у нього. Після двох десятиріч шукань він знайшов свій голос і повірив, що це саме його голос, і це найбільша його перемога і найбільший його успіх. Вірші, писані під іменем Бабай — це нове слово Богдана Нижанківського, що не має в українській літературі попередників.

Збірка «Вірші іронічні, сатиричні і комічні», видана в 1959 році в Буенос-Айресі, — це вже той новий голос поета, який знайшов для свого слова трибуну, з якої може промовляти, у видаваному майстром гротеску-карикатури Едвардом Козаком-Еком журналі сатири «Ліс Мижита». До друку вже готова друга книга іронічних віршів «Каруселя віршів». Кількасот іронічних віршів — це більше ніж весь дотеперішній поетичний доробок поета; ще один доказ, що це його жанр, в якому йому найкраще висловитися.

Нижанківський обдарований тією візією, що дозволяє йому бачити світ під кутом гротеску. В нього вміння поіронізувати, не для звичайної усмішки, але у тому дозрілому вимірі іронії, коли вона стоїть на грані комічного і трагічного.

*На станції свого перебування,
нетерпеливо із квитком до Львова ждеш,
щоразу поглядаючи на календар.
Наївний ти! Не треба нервуватись,
квиток твій унікальний:
він дійсний до кінця життя.*

Типовий для Бабая вірш: його можна читати з усміхом і його можна читати з почуттям трагічного, безповоротності.

Тема про Львів у Нижанківського не випадкова. Віднайшовши себе, Нижанківський повернувся до своїх літературних починань, що відбулись у Львові, темою яких був Львів — місто з його цікавим різномірним побутом, своєрід-

ною, неповторною мовою — просто дорогоцінний об'єкт для письменника. Шукаючи дороги в літературу, Нижанківський засвоїв літературну мову, ту шліфовану поетичну мову, в якій міг писати вірші, що не відбігали від модного стилю, який став переходити в манеру. Але Нижанківський не заскоруз у цій манері чи, популярно кажучи, не зманірувався. Навпаки, він після років шукань відкрив той вірш, що в ньому жив на самому початку його літературної кар'єри, спершу несміливо дозволив йому вийти на папір, а далі сильно його заманіфестував, повірив у нього і став тільки йому вірний. Так звичайно народжуються в літературі поети. З ліричної теплоти, що живим вогнищем палахкотить у серці поета, з обсервації, підсиленої сумнівом — тим сумнівом, що завжди є початком глибшої, філософської думки, разом із притаманним тільки Нижанківському іронічним забарвленням — зродився новий вірш.

До Нижанківського повернувся дотеп, що характеризував його «Вулицю», він уміє застосувати іронію, що в нього часто сплітається із сантимаментом, він вміє користуватись сатирою, що часто буває неперемінлива і гостра:

ГАЛАБАЛИ

*Аби хоч раз, як Патаніні на шаленій скрипці!
А всі ж майстри! А скільки їх насилувало музу!
А все тирликання, парафіяльне рипцюм-пипцюм.
блаженна контемпляція над пуповерхим пузом.
Аби хоч раз, щоб серце вирвалося, дуба стало!
Щоб трафив пурпуровий шляк і ребра затріщали!
А всі майстри! Намащені всеукраїнським салом!
Гречані галабали...*

Або інша сантимаментальна історія з іронічним посмаком:

*На тоненьких ніжках
слізюнька біжить,
бо спішиться дуже,
бо в самотній хаті
цілий день на неї
смуток жде і жде.*

*Спотикнулась, впала
на низькім порозі
і тоненькі — бідна —
поламала нозі.*

*Я схилився над нею,
як вона вмирала.
— Я до тебе бігла —
ледве прошептала.*

Сантимент і іронія — це характеристичні ознаки також і прози Нижанківського. Вірші Бабая і нова проза Нижанківського — це ті досягнення, до яких дійшов Богдан Нижанківський у своїй літературній праці. І проза Нижанківського — це повернення до рідного міста. Шукаючи допомоги для наших аналітичних екскурсій у психоаналітичній методі, можемо заризикувати твердженням, що для того, щоб себе віднайти, Нижанківський мусів повернутися до рідного міста, до Львова. Він чейже, шукаючи себе, постійно втікав — втікав від сцени, куди стелилася йому стежечка по слідах батька, втікав від літературних об'єднань, які накидували усталені форми, втікав від реального свого міста, щоб повернутися до нього, як у казку. І його оповідання побудовані на анекдоті, на гротеску. Коли це повнотою зрозуміле в оповіданні «Лози на Львівському ринку», що описує гротескову постать професора-п'яниці і його нічну мандрівку напідпитку між криницями на ринку у Львові, то в сантиментальному оповіданні «Я вернувся до свого міста», — що побудоване на гротескній пісні «трамвай за трамваем», — це вже свідомо маніпуляція досвідченого автора, що знає, що хоче сказати, і знає, як це найкраще сказати. Ми пам'ятаємо рядки вірша, що я його цитував, про місто Андерсена. У той час, коли був написаний цей вірш, Нижанківський відчував це місто, він жив у ньому, як його жива частина, зачарований разом з містом у казку, та не знав способу, не був певний свого голосу, як віддати у вірші цю картину міста на грані реального і фантастичного.

Після років шукання Нижанківський віднайшов свій талант, своє розуміння для дотепу, вийшов на ті літературні позиції, де говорить іронія, що завжди є ознакою рафінованої, отже, якісної літератури, і тоді спромігся і в прозі дати шедевр, яким безперечно є оповідання «Я вернувся до рідного міста».

Слово як слово

ІЗ ВІРШІВ САТИРИЧНИХ, ІРОНІЧНИХ
І ЛІРИЧНИХ БОГДАНА НИЖАНКІВСЬКОГО

САНТИМЕНТАЛЬНИЙ ФРАГМЕНТ

За Успенською церквою місяць.
Він, із дому ішовши до міста,
У трьох корчмах спинивсь — і знемігся.
А та перша була на рогачці,
А та друга була на Пекарській,
А та третя була на Підвалі.
Одинадцятку б'ють Бернадини,
Одинадцятку ратуша б'є вже,
І останній трамвай вже від'їхав
З-під Високого замку — як завжди.

За Успенською церквою місяць.
Він ледь-ледве на баню підвівся
І у вікна глядить, що напроти,
В тихі вікна, відчинені навстіж,
Де, здавалося, молодість завжди.

За Успенською церквою місяць.
Я, із дому ішовши, із міста,
У трьох корчмах спинивсь — і знемігся.
А та перша була на рогачці,
А та друга — де? — чорт її знає!
А та третя — де? — чорт її знає!
Одинадцятку б'ють Бернадини,
Одинадцятку ратуша б'є вже,
І останній трамвай вже від'їхав
З-під Високого замку — як завжди.
З-під Високого замку — назавжди.

За Успенською церквою місяць.

МАЛАНЮК НА СТІНІ

Сурмив архангел в церкві на стіні,
Удень, вночі, не день, не ніч — роки!
А я не чув! Не чув — бо що ж мені?
Нехай сурмить архангел на стіні,
Безрухий твір неznаної руки!

Напевно він і досі ще сурмить.
 Архангеле, я — жилавий, живу!
 Сурми, сурми, нехай стіна дрижить!
 Я знаю: ти мене — уперту мить —
 Поставиш під погашену блакить,
 Як стоптану, в поразці, корогву.

Архангеле, як зійдеш зо стіни,
 Вже не сурми — торкни, збуди, шепни.

НЕТЛІННЕ

Я стою на комині,
 На високім комині,
 На такім високім,
 Як у Львові комині!
 Над усе найвище:
 Світ внизу — далеко,
 А до зір — найближче.

Я додому хочу!
 Відчинити двері!
 Глянути на стіни!
 Зорі, зорі — тлінні,
 А в мені нетлінне:
 Відчинити двері,
 Глянути на стіни.

Я стою на комині.
 Кажете: «На комині?»
 Я стою на спомині.
 Кажете: «На спомині?»
 Ах, який дурний ти!»
 Я кажу: «До чорта!
 Їжте, пийте, жийте!»

Я хотіти буду!
 Я стояти буду!
 Зорі, зорі — тлінні,
 А в мені нетлінне:
 Відчинити двері,
 Глянути на стіни.

ДЕНЬ

Жовті корови
 З білими плямами
 Ходять з хлопчиною,
 З сонцем і хмарами.

Грає у дудку
 Білу хлопчина.
 В дудці три дірки,
 В кожній з них пісня
 Сонцеві,
 Хмарам,
 Коровам.

Жовті корови
 З білими плямами
 Ходять з хлопчиною,
 З сонцем і хмарами.
 Грає у дудку
 Сонце блакитну.
 В дудці три дірки,
 В кожній з них пісня
 Хлопчині.

Жовті корови
 З білими плямами
 Ходять з хлопчиною,
 З сонцем і хмарами.
 Грають у дудку
 Сонце й хлопчина.
 В дудці три дірки,
 В кожній з них пісня
 Дивна,
 Як сон.

ЄДНІСТЬ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Усе, що треба, маєш:
 Ти селезінку маєш
 І ти печінку маєш,
 Легені й серце маєш,
 Нирки і шлунок маєш,
 І ніс, і очі, й вуха,
 І навіть мозок маєш.
 А вже про ноги й руки,
 Про пупець — і так далі
 Хіба казати треба?

Чому ж твій омкний смуток?
 Одного ти не маєш,
 Того, що найважливіше:
 Своєї батьківщини.
 Тому твій омкний смуток.
 А потім ти дістанеш
 Лопатою по крижах.

Травною зійде спокій —
Те, що було початком,
Те, що закінчить коло:
Непам'ять.

Ну, що ж ти, друже, маєш?

ЗА ЛЮДЕЙ ВЕСЕЛИХ

Місяць піднімає келих:
— Друже, за людей веселих!

Випили ми непогано,
Місяць каже: «Я вже встану».
Я кажу: «А я не встану!»
Місяць каже: «Трохи дніє.»
Я кажу: «Як дніти сміє?»
Місяць каже: «А, до речі,
Є на світі добрі речі.»
Я кажу: «За добрі речі
Добре випити, до речі.»
Місяць каже: «Непогано.»
Потім каже: «Я вже встану.»

Глянув я угору: в небі
Друг мій місяць — тихий лебідь.
Я підняв до нього келих:
— Друже, за людей веселих!

ХИМОРОДНИК І ХМАРИ

Хмурилася хмара
На химерну хмару:
— Ти хіба не хмара,
Хандра худорлява.
Ходиш, халясуєш,
Хамна і хабальна.
Ти хіба не хмара!

А химерна хмара
Хишками до хмари:
— Хвостися ти, хмаро,
Хамородь ти, хоха,
Хурії ти хочеш,
Хиндею ти хвора!

Хмурилася хмара
На химерну хмару:
— Химородник ходить,

Химородить хмари.
 Ти не харалудься,
 Ти не хорошися!
 Халоне і хавкне,
 Ти химерна хмаро!

А химерна хмара
 Хишками до хмари:
 — Химородник — хнюра,
 Халасун, халандрусь,
 Халамидник, хлистик,
 Хромолаба, хиря,
 Хараман, хамлюга
 І халамаїдол!

Химородник слухав.
 Химородник — хмарник,
 Химородник — хитрий,
 Химородник — хтивий.
 Хвать! химерну хмару,
 Хмарами захмарив
 І хамнув — і хвітю!
 Доц.

СЛОВО ЯК СЛОВО

Веслюю слово — і сливе
 Пливу я в слові — і пливе
 До слова слово — і сливе,
 Дослівно висловлю — пливе.

Фльотилия висловів сливе
 Висловлюється — і пливе
 Невисловлена — і сливе,
 Дослівно висловлю — пливе.

О славо слова, все пливе
 І слід делітиме сливе!

ДУМИ МОЇ, ДУМИ

Чи з нікуди, чи з нізвідки
 Прилетіли п'ятьпілітьки.
 А між ними п'ятьпілітько,
 Ніби янгол, ніби дідько.

Він сказав мені: «Ви рідко
 Нюхаєте євщан-квітку!»

Я відрік: «Бо вже, до дідька,
Знафгалінилася квітка!»

Відлетіли п'ятьпільтки,
П'ятьпільтко теж — та й стільки!

УЯВНІСТЬ

Вмочу перо — хай снігом віє!
О, як нападало багато!
Які смішні і щедрі мрії —
Засипали по вікна хату!

Вмочу перо — хай дзвонять сани!
І дзвонять! (Серце, ти — шалене!).
Вже чую голос: «Гей, Богдане!»
І знаю — це до мене.

Ще раз! Ще раз! — і на папері
Писати місця вже не стало,
Так навстіж відчиняю двері!..
.
Ех, дурню, не спіши! Помалу!

Ну й розлилось!.. Нема чорнила!
А так здавалось — прийде нині
Моя, немолода вже, мила
В дівочій спідничині.

ЕТЮД З АРХІВУ

Вона — звела поволі руку,
З чола зігнула втому білу.
Це ти, твій слід, солодка муко,
Що пружила гаряче тіло.

Відро дзвонило об цямриння,
А сіно пахло, як шалене!
З коси упала стрічка сinya.
Вона — від мене.

ДОБРАНІЧ МОЛОДОСТІ

Розплітала косу,
сизу розплітала,
і вдивлялась пильно,
в дзеркало вдивлялась,

що втонула в ньому
молодість її.

В'яло позіхнула,
підвелася в'яло
і в сорочці довгій,
біленій сорочці,
клалася у ліжку —
в зимну самоту.

Вколо темна тиша
загорнула в коло
речі у кімнаті
і минулі речі,
лиш тремтіла ясно,
в дзеркалі тремтіла,
як у ставі місяць,
молодість її.

ФАНТАЗІЯ

Не пиши до мене
Жодного листа.
Це було шалене:
Цілу ніч кричали
Наді мною клени
І не зорі сяли —
очі
та
уста.
Потім сто панянок
Вибігли на роси,
Розпустили коси,
В них мене піймали,
Сто раз цілували,
А стоперший — колом
Лягнули в долоні,
І табун зірвався —
Коні,
Коні,
Коні.
Я схопив за приву
Буйну вороного
І припав до неї
Вогняним чолом.
Я не знав нічого,
Я не стрів нікого,
Кінь той знав дорогу,

У твої ворота
Вдарив копитом.

Вийшла ти на ганок
Тиха, як світанок,
І були холодні
Очі
та
уста.
Не пиши до мене
Жодного листа.
Більше не пиши.

Перший і останній розділ з роману „Село“

Любослав Гуцалюк

Замітка автора: багато читачів цього розділу погодяться з автором, що він, хоч і не створив ніякого шедевру, все ж таки зробив успішний проект нагробника українській прозовій манері описового пейзажу.

Як краще змалювати переконливу панораму села? По нашому найдоцільніше виведемо це завдання, вилізши на дах Н-ського колгоспного силосу. Тоді й небо осяде, та й увагу полонять хатки, вишневі (чи інші) садки, ще й річечка, що на передньому пляні повертає круто в лівому куті, щоб зникнути з нашої картини. Гаряча волога днина. Все мерехтить вертикальними мазками й поглиблене відчуття духовного і фізичного піднесення, — невідомо, чи це тільки від задушливої спеки, чи тому, що з силосного даху трохи лячно обмірковувати розв'язку нашого завдання. Горизонт майже непомітний, просто важко (та й не треба) точно його визначити. Небо — українське, розкішне небо, таке синє, як море безкрає... та, вглибившись в аналіз наших почуттів, запримічуємо, що воно теж писане вертикальними мазками: на самій горі стрічка штрихів розбіленого ультрамарину, нижче вже кобальтові тони, а десь на одній третині висоти нашої картини — небо стає зеленуватим, з блідовохристими обертонами, неначе позичає колір від ланів та дерев, що гордо й затишно захищають розкидані хатки; важко сказати, від чого захищають, але раз вони там є, їхня роля мусить бути вельми відповідальна. Побілені стіни хат аж сліплять лимонно-білявими плямами, перекликаючися з тими самими кольорами на обрії, і трагитесь почуття віддалі (щоб тільки не впасти з того клятого силосу). Покрівлі, шиті соломною, потемніли від старости, і здається, що вони далі від нас, як білені стіни. Їхні рефлексії на траві й бур'янах (в середньому пляні) бальясують композицію цього щасливого і вдалого пейзажу. Скажете: як можуть відбиватися дахи в траві, тим паче в бур'янах? Ось письменникові це зовсім зрозуміле: в таку спеку всі елементи набирають тремтливого ритму, дерева віддзеркалюються навиворіт на небосхилі, хоч для неба відпущено менше третини запланованої панорами. Просяклі сонцем хліба (що на дальшому пляні) — неначе виведені зеленим кіноваром (повірте, є такий колір, він дає враження

майже жовтої краски, не знати, чому звуть його зеленим). Так от хліба стають більш-менш посередині нашої картини жовтим кадмієм, а зовсім близько жовтогарячим кольором. Не диво, що через таку насиченість маки, що прозирають де-не-де між спілими стеблинами, зовсім не сліплять їхньою червонястою гамою кадмію, алізарину й пурпурово-фіялкового тону. Верби — наче пересічні трудівники під наглядом гордих бригадирів-дубів (а може це тільки клени?). На передньому пляні, над річкою, обламаний пенюк відбивається в спокійному плесі видовженим урочистим пам'ятником перемоги. Гадаєте, вода в річці блакитна? Взявши під увагу умовні рефлексії неба, можна було б зробити такий формалістичний ухил, алеж не забувайте, що ми на силосі, перспектива і сприймання художньої дійсності зовсім інші від сприймання людини, яка, згорбившись під в'язкою хмизу, обминає на стежці кізяки. Нам у воді видно всякий кадмій, хром і вохру — від спілого жита. Але, що нам небо, воно тільки заважає зосередитися на вагомих соціально-художніх елементах. Людей не видно, та їх до зануди наставимо в дальших розділах нашого роману. Біля третьої хатки, праворуч, — вона не так сліпуче світла, як інші, — композиція баянсується білою плямою сучки, що ледь-ледь помітна під чорним собакою, — ну, не зовсім чорним, бо стовбури вишень позичають йому трохи коричнево-червоного кольору, — це ті ж самі мерехтливі рефлексії, як дахів на траві. Все це дає почуття продуманого баянсу природи й праці людських рук, та й наші собаки теж гідно виконують їхню роллю для композиції цієї пано-панорами. Посидівши на силосі довше, ми вже привикаємо до небезпечної позиції і нам приходить на гадку: навіщо нам усякі художники? Хіба не для писання панорам сільської атмосфери, — письменникові це виходить далеко зручніше, кошти виробництва мінімальні, не переважуються музеї. І в загальному все якось зручніше вміщається в напямну лінію, тобто нікому не шкодить, тільки стає в пригоді. Змалювавши картину села, можна ще махнути фрагмент вулиці, закуток садка — продукція поступає, а завдання діялогів, персонажів і їхніх проблем забирають у романі менше місця, і менше нагоди промахнутися. Хай ті художники пишуть діалоги на полотні, таке писання дасть їм нові можливості й творчу наснагу, тільки хай кляті не беруться за писання пейзажів, — це наше, письменницьке, діло малювати їх на машинках до писання. А тепер: як повернутися у цей чарівний пейзаж, який нам щойно пощастило так блискуче змалювати?

Наукова діяльність Михайла Драгоманова

Петро Одарченко

Недавно київське видавництво «Наукова думка» опублікувало два томи літературно-публіцистичних праць Михайла Драгоманова. Крім дрібних літературно-критичних статей, сюди ввійшли також деякі більші праці, зокрема «Листи на Наддніпрянську Україну», «Шевченко, українофіли й соціалізм», «Австро-руські спомини», «Чудацькі думки про українську національну справу». Як бачимо, вибір обмежений. На жаль, у цьому виданні не бачимо праці М. Драгоманова «Українська література, заборонена російським урядом». І. С. Романченко у вступній статті до першого тому («Михайло Драгоманов — літературний критик і публіцист») зазначає, що ця брошура, написана французькою мовою для учасників Літературного конгресу в Парижі, була «сміливим протестом проти ганебного указу» царя Олександра II 1876 року. Цю брошуру М. Драгоманів вручив президентові Літературного конгресу В. Гюго, віце-президентові І. Тургеневу та ще кільком учасникам конгресу. «Згадана брошура, — каже І. Романченко, — це своєрідний нарис історії України й історії української літератури від найдавніших часів до Шевченка й Костомарова включно. Дошевченківську літературу Драгоманів характеризує як передову, оригінальну, як таку, що не поступалася перед іншими слов'янськими літературами».

Найвидатніші політичні праці М. Драгоманова — «Передне слово» до „Громади“, «Пропаший час — українці під Московським царством — 1654—1876», «Історична Польща і великоруська демократія», «Вольний Союз — вільна спілка» та інші — ще й досі залишаються під забороною на Україні. Тому варто було б нашим дослідникам написати про ці видатні праці Михайла Драгоманова.

Поза увагою київських дослідників залишилися й наукові праці М. Драгоманова про український фолкльор і зокрема про українські історичні та політичні пісні. Ні одну з праць М. Драгоманова з ділянки дослідження українського фолкльору не перевидано на Україні. Проте інтерес до наукової діяльності М. Драгоманова в цій галузі безперечно є. Про це свідчить опублікована в пражівському журналі «Дукля» (ч. 2, 1967) стаття Раїси Іванченко «Михайло Драгоманів і народна творчість». У цій статті подано лише короткий перелік головніших праць М. Драгоманова з фолкльору та згадано про участь українського вченого в Літературному конгресі 1878 року, де він «голосно на весь світ запротестував

проти ганебної заборони цілої слов'янської літератури і письменства... в самодержавній Росії». Докладнішого розгляду окремих праць М. Драгоманова в статті Раїси Іванченко, на жаль, немає.

Наше завдання — подати короткий загальний огляд наукової діяльності Михайла Драгоманова в ділянці збирання, дослідження й видання творів українського фольклору.

I.

Михайло Драгоманів прожив лише 54 роки. Впродовж 30 років своєї невтомної діяльності він здобув собі славу великого українського вченого світового масштабу, талановитого українського історика, соціолога, етнографа, фольклориста, публіциста, видатного громадського й політичного діяча, справжнього амбасадора українського народу в країнах Європи, зокрема у Франції, Італії, Швейцарії, Німеччині, а також і в Сполучених Штатах.

20 років Михайло Драгоманів жив і працював на еміграції. Якби зібрати праці М. Драгоманова, то вони склали б понад 30 великих томів. З етнографії та фольклору М. Драгоманів написав понад 60 фундаментальних праць.

Інтерес до українського фольклору виник у Драгоманова ще в ранньому дитинстві. Сестра М. П. Драгоманова Ольга Петрівна, широко відома під прибраним прізвищем Олени Пчілки, у своїх цікавих і цінних спогадах, надрукованих 1926 року в журналі «Україна» (ч. 2—3), пише: «українська стихія оточувала нас могутньо; се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут». Далі Олена Пчілка згадує няню — бабусю Марину, що захоплююче оповідала казки про тварин, хлопця Кіндрата — великого майстра оповідати казки з «циклу героїчного». Тепло згадує Олена Пчілка і свою маму, що розповідала багато українських казок із морально-побутовими темами. Українська народна пісня ніколи не затихала в затишній драгоманівській хаті під солом'яною стріхою у місті Гадячому: дівчата прями в горницях, і хата розлягалася від співу. Мати Драгоманова також дуже любила співати, до того ж вона мала гарний голос. Родина Драгоманових додержувалася всіх народних звичаїв і обрядів. Батько Михайла Драгоманова записував українські народні пісні та підтримував тісні зв'язки з українськими письменниками та фольклористами-гадячанами А. Метлинським та М. Макаровським. Враження дитячих років були першим стимулом пізнішого зацікавлення Драгоманова українським фольклором.

М. Драгоманів на все своє життя зберіг велику любов до рідної пісні. «Рідко в якого народу, — казав він, — є стільки і таких гарних пісень, як в українців». З найбільшим

задоволенням збирав і досліджував він українські народні пісні. «Я себе чую безмірно щасливим, коли, наприклад, працюю коло пісень», — писав М. Драгоманів І. Франкові 1889 року.

З гордістю говорив він про українську народну творчість і високо оцінював її:

«Найбільший літературний скарб України — це її усна народна поезія. Ця поезія складається з переказів, пісень, оповідань, пословиць, збережених пам'яттю селян. Щодо цього український народ не уступає цього скарбу жодному народові Європи. Його лірична поезія — одна з найвизначніших як щодо надхнення, так і щодо кількості творів. Епічна поезія України і особливо її історична поезія мають рівних лише в літературах сербській, еспанській, новогрецькій» (архів М. Драгоманова Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії Наук України, 26/346, стор. 12. Цитую за статтею Раїси Іванченко: «Михайло Драгоманов і народна творчість». «Дукля», 2, 1967).

М. Драгоманів великою мірою сприяв поглибленню зацікавленості своєї племінниці Лесі Українки фолкльористикою. Він давав Лесі потрібні вказівки щодо методів наукового запису творів українського фолкльору. З свого боку Леся Українка виконувала окремі завдання й доручення свого дядька, посилаючи йому записані нею повір'я, пісні тощо. (Петро Одарченко, «Леся Українка і М. П. Драгоманів», 1954, стор. 26—29). В одному з листів до М. Драгоманова Леся Українка хвалилася своїми успіхами: «Я взагалі маю щастя до етнографії... Досить того, що за чотири місяці маю 150 обрядових пісень зібраних». (Петро Одарченко, «Леся Українка і українська народна творчість». Збірник НТШ, т. 169, присв. пам. З. Кузелі, Париж, 1960, стор. 128).

Прислані Лесею Українкою етнографічні й фолкльорні матеріали М. Драгоманів використовував для своїх наукових праць.

Наукові досліді Драгоманова в ділянці стародавньої історії, зокрема вивчення релігії і мітології арійських народів і в зв'язку з цим вивчення дослідження народної поезії слов'ян і зокрема українців привели М. Драгоманова до глибокого вивчення української етнографії та фолкльору.

В 1867 році — коли Драгоманову було 26 років — він із кількома своїми друзями розпочав підготовчу працю над виданням збірників української народної творчості. У збірні фолкльорних матеріалів брали діяльну участь численні кореспонденти-аматори, сільська інтелігенція, гімназисти, студенти. З великим ентузіазмом вони записували народні історичні пісні, побутові пісні, народні оповідання та казки в селах і хуторах, на ярмарках, на весіллях тощо. В результаті такої роботи зібрано величезний матеріал на десятки томів.

У 1873 році засновано Південно-Західній відділ Російського Географічного Товариства, що став фактичним цен-

тром української наукової думки. Діяльну участь у праці цього Відділу брав Михайло Драгоманів. Записування творів народної творчости відбувалося за певними інструкціями, розробленими з найактивнішою участю М. Драгоманова. Збірники фолкльорні матеріяли по всій Україні, зокрема і в Галичині — за участю Бучинського, Стефановича, Навроцького та багатьох інших. Бучинський надіслав до Києва 300 великих пакунків із записами народних пісень, легенд тощо. Серед кореспондентів, що надсилали Драгоманову збірники записаних ними пісень були М. Кропивницький, М. Маркевич, С. Ніс, О. Косач, І. Рудченко, Панас Мирний, М. Лисенко, М. Костомаров та інші відомі діячі й письменники.

У «Австро-руських споминах» Драгоманів згадує: «Повернувшись до Києва, я застав цілі пачки присланих нам пісень, упорядкованих *lege artis*¹ кожна на особному листочку, з поміткою сторони, оселі, записувача».

Після великої праці над цим матеріялом у 1874—75 рр. вийшли в світ два томи монументальної праці «Исторические песни малорусского народа с примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». Основна праця у виданні цих двох збірників належала М. Драгоманову. Він провадив відбір і систематизацію матеріялу, зведення варіантів і дав фолкльористичне пояснення всього матеріялу. Антонович дав лише історичні пояснення.

У першому томі «Історичних пісень» вміщено пісні так званого дружинного і князівського віку: колядки, щедрівки, веснянки, весільні пісні, співомовки про Золоті Ворота, кілька балад про князя Михайла й княжого боярина. У другій частині першого тому під заголовком «Пісні віку козацького» вміщено думи і пісні про татарську й турецьку неволю, про Байду, про козака Голоту, Олексія Поповича, Самійла Кішчу, Марусю Богуславку та інші. У другому томі вміщено пісні й думи про боротьбу українського народу із польськими панами за часів Богдана Хмельницького. В додатку надруковано вірші про Петра Конашевича-Сагайдачного, про добу Богдана Хмельницького і «Милость Божія».

У передмові, написаній Драгомановим, визначена мета і завдання обох томів: познайомити читачів із історією українського народу, зафіксованою в народній творчості. На думку М. Драгоманова, народні пісні дають найкращий ключ до розуміння політичного, духовного й етичного життя народних мас. «Пісня для неписьменного чоловіка, — пише Драгоманів, — все одно, що книга для письменного, та часом ще важливіша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав, та ще й не один чоловік, а й цілі тисячі» (М. Драгоманів, Нові українські пісні про промадські справи. Женева, 1881, стор. 3).

¹ За всіма правилами мистецтва.

Історичні пісні М. Драгоманів вважав за найважливіше джерело історії України. За твердженням Драгоманова, історичні пісні — це історія українського народу, ним самим розказана.

Два томи «Історичних пісень» здобули широкое визнання з боку вчених всього світу і викликали захоплені відгуки за кордоном. Видатний французький історик Альфред Рамбо — близький приятель Драгоманова, активний популяризатор наукових досягнень України — писав, що завдяки працям М. Драгоманова «кордони між частинами України зникають, насильно роз'єднана українська нація тепер духовно з'єднується».

Року 1876 вийшла в світ друга дуже цінна праця Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы». У цих народних оповіданнях правдиво відображено життя народу, його світогляд та ставлення до багатьох явищ і подій.

Восени 1875 року М. Драгоманів змушений був виїхати з України назавжди. Друга частина другого тому «Історичних пісень» не вийшла в світ. Ця частина мала охоплювати історичні пісні українського народу, що відбивали історичні події після смерті Богдана Хмельницького — від 1657 року до першого зруйнування Запорізької Січі 1709 року. Головними перешкодами були — царський указ 1876 року про заборону українського слова, закриття Південно-Західного Відділу Географічного Товариства, від'їзд М. Драгоманова на еміграцію та цілковита неможливість дати відповідний коментар в наслідок нових цензурних обмежень та репресій. Пізніше цей матеріал був частково опублікований у Женеві в двох книгах М. Драгоманова: «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» (Женева, ч. I — 1883, ч. II — 1885). Перший том має підзаголовок — «Запоріжжя в 1709—1739 рр.», а другий — «Гетьманщина і Слобожанщина в 1709—1765 рр.». Далше продовження «історичних і політичних пісень» — це видана в Женеві книга під назвою «Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)». Женева, 1881. Драгоманову вдалося перемогти величезні труднощі для видання цих надзвичайно цінних і важливих праць. Велику боротьбу довелося вести Драгоманову навіть із своїми земляками, що недоцінювали справу опублікування текстів українських політичних пісень. М. Драгоманів вважав, що видання «Політичних пісень» та не викривлених цензурою творів Шевченка — має надзвичайно велике значення для національно-визвольної боротьби українського народу. У своїх листах до членів «Старої Громади» Драгоманів підкреслював, що тільки за кордоном можна видати політичні пісні без цензурних спотворень. Свою працю над піснями Драгоманів вважав вступом до написання історії цивілізації на Україні.

Особливо велику увагу звертав Драгоманів на об'єктивне освітлення подій на Україні в XVIII столітті. Українські

народні пісні, що відбивають цей період історії України, не могли бути видані в Росії, бо в цих піснях народ показав картини гноблення українського народу російським царським урядом і висловив свій протест проти неволі. Тому то Драгоманів так домагався видання цих пісень за кордоном. У листі до Старої Громади Драгоманів писав: «Це власне тільки один випуск, який я безумовно не згоден ні стригти під цензуру, ні посилати в цензуру на вірну смерть, бо це *найбільш політичний випуск найбільш політичного в нашій історії періоду*» («Архів М. Драгоманова». Варшава, 1937 р. стор. 334).

Перемагаючи пасивність своїх земляків, долаючи величезні матеріальні й технічні труднощі, відриваючи від себе і від своєї сім'ї обмежені матеріальні засоби, жертвуючи своїм здоров'ям, Драгоманів самовіддано і наполегливо провадив далі свою роботу за кордоном і завершив її виданням нових трьох збірників виключної ваги і цінності не тільки для української науки, а й для українського національного відродження.

У своїй книзі «Нові українські пісні про громадські справи» М. Драгоманів, використовуючи дані українського фольклору, доводить національну самобутність українського народу та його національну єдність на всій етнографічній території від Тиси до Кубані, не зважаючи на те, що український народ поділений чужими державними кордонами. Драгоманів стверджує, що навіть у селах Курщини та Вороніжчини, де населення змішане, українці не асимілюються з росіянами. Натомість ті народи, що не мали державної сили над українським народом, наприклад, білоруси, словаки — впливають на українців. Українці очолюють переважні слов'янські звичаї і одяг. Порівняльне вивчення українських і російських пісень привело Драгоманова до дуже важливих і показових висновків. Драгоманів виявив, що в українців і росіян є не більше 50 однакових пісень, та й то більша частина цих однакових пісень — це пісні з мандрівними інтернаціональними сюжетами. Порівняння українських пісень із білоруськими показує, що майже дві третини всіх пісень в обох народів однакові. Це пояснюється тим, що, як каже Драгоманів, «українці самі віддають своє добро і переймають його більше від тих сусідів, які не пригноблюють українців державною силою, ніж від тих, яких державам українці були або є підданими» (М. Драгоманів, Нові українські пісні про громадські справи. Женева, 1881, стор. 8).

Порівняння українських пісень, записаних на територіях, що належали різним державам — Росії, Австрії, Угорщині, Румунії — дало Драгоманову підстави зробити ще важливіші висновки: українські пісні, записані в різних державах — «від Мукачівської і Пряшівської в Угорщині до України Задонської і Кубанської, зокрема пісні, що показують погляди українців на природу та релігію, пісні, що розповідають про домашнє життя й родинне, *цілком однакові по всій Україні*» (там само, стор. 8).

Далі М. Драгоманів показує ще разючіший факт: серед пісень на теми громадського і державного життя існують такі, що відомі по всій Україні: старовинні колядки, пісні про Морозенка, про Байду, про Нечая, про Саву Чалого, про зруйнування Січі тощо. Ці пісні є в збірниках Головацького (записані в Карпатах), і в збірниках Костомарова (записані на Волині), і в збірниках Манджури (записані на Донеччині), себто записані в таких місцях, що здавна або ніколи не були в одній державі. Це показує, каже М. Драгоманів, що *«всупереч всяким поділам українських людей між різними державами українська національність існує як тіло окреме, дуже однакове в усіх своїх частинах, з однаковими звичаями, однаковими спогадами, любов'ю та ненавистю»* (там само, стор. 9—10).

Порівнюючи українські пісні з російськими, Драгоманів зазначає ще деякі важливі відміни: в українських піснях немає роялізму, нема вихваляння царів. Натомість російські пісні вихваляють царів.

Аналізуючи українські пісні другої половини 19 століття і порівнюючи їх з російськими піснями, Драгоманів приходить до висновку, що українські пісні, навіть салдатські, відрізняються від російських пісень своєю моральністю. Натомість російські салдатські пісні відзначаються брутальністю і аморальністю.

Далі Драгоманів констатує, що «українські пісні з жалем на салдатчину проходять навіть у Московщину. Бо щиро московські пісні протисалдатські такі бліді проти українських, що навіть салдати породи московської мусіли сподобати українські пісні, коли вони хотіли вилити свій жаль на заміну хоч тяжкого мужицького, та все таки родинного і громадського життя, на долю „казенного чоловіка” салдата. Окрім того, певно, й музика українських пісень причаровує й москалів, заставляє їх переймати ці пісні» (там само, стор. 87). «Україна, — каже далі М. Драгоманів, — дала своїм сусідам, окрім гарної музики деяких пісень, кілька жалісних противоаяцьких образів та кілька веселих пісень, в котрих гуляня й жарт держиться в границях людськості, — а одержала Україна в обмін пісні з наукою слухатись в усьому начальства, з наукою грубіянства й розпусти» (там само, стор. 88).

Ще один дуже важливий висновок зробив Драгоманів, аналізуючи мову пісень: *що чистіша українська мова в пісні, то разом із тим і вища культура, і мистецтво, і етична сторона пісні.* «Всякий раз, — каже Драгоманів, — коли українська салдатська пісня зостається українською, вона й піднімається високо в умілості своїм зломом, — і показує, що й досі українські мужики не втратили сили складати чудові пісні, коли вони тільки справді зостаються самими собою, українцями... Як тільки яка пісня зложена чистою українською мовою, то вона неprimінно повна й вільних, людських думок, так само, як тільки мова українська в пісні по-

рушена, — так зараз в тісно пролазить і невільницький дух і розпуста» (там само, стор. 96).

Глибоке й докладне дослідження українських пісень дало Драгоманову підстави зробити такий висновок: «український народ ще живий: живий він як суцільна порода і як велика купа людей, котрі зможуть зрозуміти своє життя й приборати для своєї думки живе й дуже слово!» (там само, стор. 120).

У праці «Нові українські пісні про громадські справи» Драгоманів висловлює жаль, що «майже всі освічені люди на Україні перестали бути українцями», що навіть ті, «котрі бажають підняти український народ проти теперішніх недоладних порядків, — то піднімають той народ не для самого його, а для Польщі, для Росії, для Угорщини, для Волощини, Австрії і т. д.». «Інакше було б, — каже Драгоманів, — коли б освічені люди на Україні признали себе українцями, не одділяли себе від народу, серед котрого вони живуть, — тобто робили так, як це робиться у французів, німців, італійців... та думали б, говорили й писали найбільш по-українському, піднімали б український народ перш усього для нього самого й для його України» (там само, стор. 121—122).

М. Драгоманів не раз висловлював думку, що «найбільша частина національних відмінностей України від Московії пояснюється тим, що Україна до 18 ст. була більше зв'язана з Західною Європою і хоч із сповільненням (через татар), проте все ж ішла разом із Західною Європою в громадському та культурному прогресі» (М. Драгоманів, Автобіографія. «Былое», 1906, стор. 197).

Стверджуючи, що український народ до 18 ст. йшов із Європою, Драгоманів указує на потребу ознайомлення широкого європейського світу з українським народом, а з другого боку — закликає українців повернутися лицем до Західної Європи та західноєвропейської культури. «Тільки міцний царський кордон, а потім відчуження від українського народу вищих класів, власне кажучи з 18 ст., — поклало межу між українцями і європейським світом. А все таки до цього часу багато вільних і свіглих європейських думок і прамень знаходимо серед українського селянства. Настав час, коли треба з усієї сили переносити на Україну нову європейську науку — а разом із тим показати ідеї і стремління українського селянства європейському світові, котрий, напевне знову признає в українському народові свого брата» (Драгоманів, Нові пісні... стор. 13).

II.

Досліджуючи твори української усної народної творчости, М. Драгоманів застосував дві основні методи: українські пісні, що відображають національне народне життя,

народний світогляд, побут, історичні події, він досліджував у тісному зв'язку з історією та економічним життям народу. Народні казки, притчі, легенди, балади, байки Драгоманів досліджував на основі історично-порівняльної методи, слідкуючи за міграцією сюжетів та мотивів у різних народів та в різні історичні часи. В одному з листів до своєї сестри Олени Пчілки, Драгоманів розповідає про методу своєї праці. Досліджуючи вертепну драму, М. Драгоманів аналізує варіанти, а потім шукає паралелів в європейських літературах. «Ось чому, — пише Драгоманів, — я вирішив докладно порівняти наші тексти драм та інтермедій з польськими, німецькими та латинськими, щоб відзначити їх найближчі оригінали, — а крім того, і з французькими, провансальськими, італійськими, еспанськими та голляндськими, щоб точно визначити національну особливість наших варіантів» (лист М. Драгоманова до Олени Пчілки від 24. XI. 1880. Цитовано за статтею Ю. Циганенка «З літературних взаємин М. Драгоманова в 80 рр. XIX ст.». «Літературний Архів», кн. III—VI, Харків, 1930, стор. 275).

Основні принципи своєї теорії М. Драгоманів визначив у 1874 році на Археологічному з'їзді у Києві, доповідаючи про першу редакцію своєї найбільшої праці про Едіпову легенду. «Народна словесність, — каже М. Драгоманів, — вважається одним із найбільших джерел вивчення життя й характеру народу. Але певним джерелом такого роду народна поезія стане лише тоді, коли буде вивчена за допомогою відповідних метод — історичної і порівняльної. Народну поезію можна порівняти з ярусами земної кори: кожна епоха, різно-рідні впливи сусідніх народів залишили на ній свої сліди, без розгруповання яких не можна користуватися народною словесністю, як матеріалом для характеристики народного побуту ні в минулому, ні в сучасному. Ці загальні ідеї ми поклали в основу дослідження українських пісень і переказів, дуже цікавих як драматичністю свого сюжету й різно-рідністю обробки його, — так, значить, і своїм багатством» (М. Драгоманів, «Слов'янські переробки Едіпової історії». Розвідки Драгоманова, том IV, стор. 143).

У своїй дослідницькій праці над вивченням фолклору Драгоманів звернув увагу на такі сюжети, в яких неможливо було знайти відбиток певної історичної доби і соціально-політичного світогляду. Ознайомившись з працями російського вченого Пипіна та німецьких учених Бенфая, Мюллера та інших, М. Драгоманів широко використав їх наукові методи для вивчення творів українського фолклору. Порівняльно-історична метода дала нашому дослідникові можливість пояснити історію даного сюжету, з'ясувати елементи запозичені й оригінальні. «Лише тоді, — каже М. Драгоманів, — коли подібним способом буде досліджена наша народна словесність методом інтернаціонального порівняння, лише тоді можна буде говорити докладно про її національний елемент»

(М. Драгоманів, «До вертепної комедії на Україні». Розвідки М. Драгоманова, т. I, стор. 144—145).

Дуже важливий момент у дослідженні за допомогою такої ж методи — це виявлення шляхів, через які поетичні твори, їх сюжети та мотиви йшли на Україну. Таких шляхів було кілька. Бенфай визначив для України лише один шлях — через Візантію і слов'янський південь. М. Драгоманів же вказав ще один шлях — шлях західноєвропейського впливу із Франції, Німеччини, Польщі через «пряшівські ворота» — «місце зіткнення українців із словаками, — ворота, через які перейшла на Україну певна кількість загальноєвропейських оповідань із Заходу, — і дінське місце, через яке йде взаємний обмін оповідань між українцями та східними сусідами» («Розвідки», т. I, стор. 136).

Праця над вивченням болгарських релігійних легенд відкрила Драгоманову разючу схожість їх з українськими. В наслідок порівняльного вивчення він прийшов до висновку, що «Богумильська Болгарія» являє собою міст для переходу багатьох легенд із Сходу в Європу («Былое», 1906, ч. 6, стор. 211).

Крім того, М. Драгоманів установив південно-східний шлях через Сибір, південну Азію і Кавказ. В одній із найвидатніших своїх наукових праць «Шолудивий Буняк» М. Драгоманів ствердив, що український варіант легенди про Шолудивого Буняка «ближче до монгольського варіанту, ніж до європейського, не виключаючи й варіанту не дуже далеких від нас сербів. Очевидно, це можна пояснити лише тим, що ця казка зайшла не безпосередньо з Європи, а вже з Азії через посередництво тієї мішанини племен, яка йшла в середні віки нашими степами» («Розвідки» М. Драгоманова, т. IV).

Користуючись історично-порівняльною методою, М. Драгоманів критично ставився до висновків тих українських фолклористів, які часто вбачають оригінальність і національну самобутність там, де її, на думку Драгоманова, зовсім немає. Драгоманів доводить, що багато сюжетів фолклорних творів — це ж спільне добро всіх історичних народів.

У другій половині 19 ст. вчені А. Веселовський, В. Міллер, а також інші висунули концепцію походження усної народної поезії від церковно-релігійної літератури. Вони намагалися довести, що примат належить не усній народній творчості, а письменству, що не усна народна поезія впливала на твори письменства, а, навпаки, літературні твори впливали на усну творчість. М. Драгоманів не поділяв крайніх поглядів теорії книжного походження фолклору і визнавав взаємний вплив фолклору і літератури.

В останні роки своєї наукової діяльності М. Драгоманів ставився обережно до теорії запозичення (до історично-порівняльної школи Т. Бенфая) і не відкидав цілковито ні мітологічно-племенної школи, ні антропологічної школи Ланга і А. Гедоза, визнаючи, що корисно застосовувати ці теорії на своєму місці.

Аналізуючи ці три методи і коротко схарактеризувавши їх, М. Драгоманів приходить до такого висновку: «Правду кажучи, всі три наукові напрямки мають за собою резонні підстави, і вже завдяки цьому не повинні виключати себе взаємно, але кожний повинен бути застосований на своєму місці».

Отже в процесі науково-дослідної роботи М. Драгоманів упевнився в плідності й інших метод і зрозумів недостатність порівняльної методи для пояснення всіх явищ.

Основна особливість М. Драгоманова як фольклориста — це його глибока критична аналіза фольклорного матеріалу, широке порівняльне вивчення, доступне йому завдяки його подивугідній широкій і глибокій ерудиції, і, нарешті, вишукування місцевого українського національного зерна, встановлення своєрідності української версії світового мандрівного сюжету.

III.

Більшість наукових праць М. Драгоманова, що друкувалися в різних періодичних виданнях, зібрані й видані Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові в 1899—1907 рр. під назвою: «Розвідки Михайла Драгоманова», I—IV. Львів, 1899—1907.

У першому томі вміщено 13 наукових праць, зокрема «Україна в її словесності» — праця про історичні думи й пісні (вперше надрукована в журналі «Вестник Европы», 1870), «Про потребу дослідження народної словесності в прикарпатській Русі» (1873), «Про наукове дослідження українських народних прислів'їв», дві статті про українського фольклориста М. Максимовича, «До питання про сліди великоруського богатырського епосу на Україні», «Турецькі анекдоти в українській народній словесності» та інші.

Із статей, уміщених у першому томі, особливий інтерес становить стаття «Відгук лицарської поезії в українських народних піснях». У цій праці автор, користуючися порівняльною методою, досліджує пісню-баладу про Королевича (королевич поїхав на полювання і потім йому прислали звістку, що його дружина померла, породивши дитину) і констатує, що сюжет цієї балади прийшов на Україну з Західної Європи, а потім через Україну ця пісня дійшла до Великої Росії. Спочатку М. Драгоманів із великої кількості українських варіантів цієї пісні виділяє найповніший, опісля аналізує інші варіанти. Далі українські варіанти порівнює з російськими і польськими. Потім наводить бретонський, німецький та інші західноєвропейські варіанти і встановлює схожість їх з українською піснею про Королевича («Ой, поїхав королевич та й на полювання»). На підставі докладної порівняльної аналізи М. Драгоманів приходить до висновку, що Поль-

ща і Україна були перехідним пунктом для поширення західноєвропейської балади, новели, байки, роману, сатири в східній Росії. Україна була культурним посередником між північно-східньою Росією і південно-західньою Європою, посередником культурних впливів, що йшли із Західної Європи у східню Росію.

З-поміж праць, опублікованих у другому томі, найцікавіші такі праці: «Байка Богдана Хмельницького» (24 стор.), «Українські пісні про волю селян» (40 стор.), «Два українські фабльо і їх джерела» (30 стор.) і «Шолудивий Буняка» (80 стор.).

У «Байці Богдана Хмельницького» М. Драгоманів перш за все розглядає український варіант байки про селянина, а потім наводить для порівняння індійський і клясичний варіанти. Драгоманів при цьому стверджує, що стародавній Схід був джерелом багатьох європейських оповідань. Далі дослідник розглядає питання про літературне й усне поширення індійських байок у середні віки, а потім з'ясовує, коли і якими шляхами переходили байки з Індії до клясичних народів. Дослідник з'ясовує зв'язок байки Богдана Хмельницького з індійським першоджерелом та з арабським варіантом цієї байки. Проаналізувавши французький, албанський і хорватський варіанти турецької байки, дослідник стверджує, що джерелом байки Хмельницького була турецька байка. Треба відзначити, що надзвичайно багата ерудиція М. Драгоманова, послідовність і логічність його думок, ясна й чітка аргументація висновків — становлять невід'ємну рису науково-дослідних його праць.

«Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях» — це одна з найкращих науково-дослідних праць М. Драгоманова. Вона починається з конкретного факту — з літописного оповідання (1096) про Буняка — людину, наділену надприродною силою і надзвичайними особливостями. Далі автор ставить перед собою два питання: чи оповідання про Буняка це самобутня українська творчість, чи це запозичений сюжет, узятий від інших народів; і друге питання: що таке взагалі українська усна народна творчість та народні перекази?

Досліджуючи перше питання, Драгоманів відкриває три варіанти даного сюжету: один із них фолкльорний, два інші книжного походження. Досліджуючи окремі мотиви цього сюжету, Драгоманів приходять до цікавого висновку, що легенди про Буняка — це розгалуження іранських легенд про Джемшід, Арімана тощо. Деякі мотиви цієї легенди беруть свій початок у казках народів, що живуть на берегах Середземного та Чорного моря, окремі мотиви українського варіанту схожі й близькі до монгольських варіантів. Використовуючи дослідження французьких учених з фолкльору, Драгоманів переходить до вивчення образу Буняка. Кожну групу варіантів автор докладно досліджує, пояснюючи її «ембріологію». У наслідок копійчої дослідчої праці Драгома-

нів приходить до висновку, що оповідання про Буняка — це не продукт місцевої української творчості, а мандрівний сюжет.

Конкретна порівняльна аналіза приводить Драгоманова і до загальних висновків і до загальної ідеї, що «народний усний твір і національні перекази у нашій частині світу давно вже вийшли з національної окремішности» («Розвідки», т. 2, стор. 166).

Однак занадто широкі аналогії не завжди вкладалися в цю теорію М. Драгоманова. І тому він, бачачи нестійкість своїх широких аналогій, пізніше під впливом антропологічної теорії вишукував не тільки інтернаціональне, космополітичне в поетичній творчості, «але і в цьому космополітичному — характер національний у процесі перетворення» (Л. Білецький, Основи української літературно-наукової критики, т. I. Прага, 1925, стор. 243).

У третьому томі «Розвідок» вміщено окремі невеликі праці. Серед них особливий інтерес становить стаття «Політико-соціальні ідеї в нових піснях українського народу» (1880, стор. 37).

У четвертому томі «Розвідок» вміщено одну з найвидатніших праць М. Драгоманова «Слов'янські переробки Едіпової історії». Ця праця збереглася в чотирьох редакціях: перша редакція була написана у Києві 1874 року, друга опрацьована 1876 року у Відні, третя написана в Женеві (1883) і четверта — в Софії (1891), там її й надруковано болгарською мовою («За народни умотворения». Софія, 1892). Аналізуючи слов'янські переробки Едіпової історії, М. Драгоманів з'ясовує і в цій праці загальні методологічні принципи дослідної праці над фолклорними матеріалами.

У Болгарії М. Драгоманів мав кращі умови для наукової праці. У «Автобіографії» він писав: «Болгарія створила мені умови для повернення до педагогічної діяльності, яку я так люблю, і дала мені орган, у якому я можу друкувати свої дослідження з питань слов'янської фолклористики, включаючи українську фолклорну літературу».

Досліджуючи болгарські релігійні легенди, М. Драгоманів ствердив їх велику подібність до українських. Він висловив думку, що вивчення усної народної творчості важливе й для істориків, психологів, мистецтвознавців, економістів, істориків релігії тощо.

Фолклористичні праці М. Драгоманова болгарського періоду написані на основі історично-порівняльної методи. І. Франко, високо цінуючи праці Драгоманова з фолклору, часом не погоджувався з висновками вченого, опертими на застосуванні історично-порівняльної методи. У листі від 27 березня 1891 І. Франко писав Драгоманову з приводу його розвідки «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого»: «Ну, та й втелючили Ви індійщини!» Драгоманів саме в цей час читав курс лекцій з історії Індії, Персії і Вавилону і докладно ознайомився з багатьма збірниками

народнопоетичних творів цих народів. Темою про Костянтина захоплювалися такі дослідники, як Я. Грімм, Т. Бенфай, О. Веселовський, Лібрехт та ін. М. Драгоманів використав незрівняно більший матеріал, ніж усі названі вчені, і дав глибоку аналізу варіантів легенд про народження дитини без батька, про хлопця з простого роду, що прагне бути царем і т. д. Трактуючи сюжет цього твору, Драгоманів виявив подивувідну ерудицію.

І. Франко у статті «Болгарські праці Драгоманова» (1891) проаналізував фолклористичні твори М. Драгоманова, надруковані у болгарському «Сборнику за народни умотворения, наука и книжнина». Франко підкреслює, що Драгоманів виявив у цих працях велике знання фактів та вміння оперувати ними. Разом із тим Франко не прийняв деяких тверджень Драгоманова, зокрема він заперечив думку Драгоманова про зв'язки української пісні про вдову та її синів із грецькими повістями про Едіпа.

IV.

Свої наукові праці М. Драгоманів друкував не тільки українською, болгарською та російською мовами, але й багатьма іншими: французькою, англійською, німецькою, італійською. Ці праці друкувалися в журналах, енциклопедіях та наукових збірниках. У книзі Е. Реклю «Земля і люди» Драгоманову належить майже вся статистична, етнографічна та політична частини. За словами Е. Реклю, «Драгоманова видно на кожній сторінці» (919 стор.). У журналі «Mélusine» (1888, 9, 10, 12—17) опублікована стаття Драгоманова «Légendes pieuses de Bulgares». Багато цікавих статей, заміток, перекладів і рецензій Драгоманова вміщено в лондонському «Atheneum» (між іншим цікаву статтю про Остапа Вересая: «The last minstrel of the Ukraine»). Статті Драгоманова друкувалися також в «Mélusine», «La tradition», «Archivo per lo studio delle tradizioni popolari», «Rivista Europea» та в інших численних закордонних періодичних виданнях.

М. Драгоманів брав діяльну участь у міжнародних конгресах фолклористів. На конгресі в Парижі (1889) Драгоманів виступив з науковою доповіддю, що пізніше була надрукована в «Congres international de traditions populaires». На Міжнародному конгресі фолклористів у Лондоні 1891 року Драгоманів читав доповідь на тему «Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого». На цьому конгресі його обрали членом Міжнародної Ради Фолклорного Товариства. У Лондоні 1891 р. надруковано французькою мовою працю М. Драгоманова «Les origines bouddhistes du Dit de l'empereur Constant» (I Congres international des folkloristes, London, 1891). М. Драгоманів був запрошений також на третій міжнародний конгрес у Чикаго в 1893 році. Не мавши змоги особисто прибути на цей Конгрес, він прислав свою доповідь на тему «The Taming of the shrew in Ukrainian Folk-Lore». Ця доповідь

була прочитана на конгресі і пізніше опубліковано в працях конгресу (1896) англійською мовою. М. Драгоманів аналізує шекспірівську тему в українському фольклорі і приходять до висновку, що ця тема прийшла на Україну з Азії, хоч оповідання на цю тему могли б бути перенесені і з Західної Європи. Українські варіанти мандрівного сюжету Драгоманів порівнює з данськими, гасконськими, німецькими, італійськими, еспанськими і показує національну своєрідність українських варіантів та їх особливості, що залежали від особливостей українського національного побуту та народного світогляду.

Хоч Драгоманів і не міг прибути до Чикаго на третій міжнародний конгрес фольклористів, проте учасники цього конгресу обрали його почесним членом керівництва конгресом.

Наукова праця М. Драгоманова в ділянці фольклору здобула йому світову славу. Його наукові праці високо оцінювали видатні вчені всього світу: академіки О. Пипін і О. Веселовський, болгарський академік М. Арнаудов, хорватський славіст В. Ягіч, видатні європейські вчені Альфред Рамбо, У. Морфілл, Г. Пітре, Л. Леже, Гастон Парі, Анрі Карнуа, М. Шіфф, Полівка, І. Франко, М. Грушевський, А. Кримський та багато інших. На «Історичні пісні українського народу» з'явилося понад тридцять схвальних рецензій. Схвальні рецензії на праці Драгоманова друкувалися в наукових органах Польщі, Чехії, Болгарії, Румунії, Італії, Франції, Португалії, Англії та в інших країнах. Ягіч називав наукові праці М. Драгоманова великим здобутком світової фольклористики. В італійських наукових журналах, де друкувалися праці Драгоманова, зазначалося, що цими працями українського вченого «можуть пишатися вчені Заходу». Англійські вчені підкреслювали, що праці М. Драгоманова є для України «явищем національної гордості».

І. Франко підкреслював, що Драгоманів у дослідженні фольклору випередив своїх сучасників — європейських учених — і вважається фольклористом світового значення. Франко так характеризував М. Драгоманова як ученого: «Незвичайно критичний ум, фаховий історик з широкою європейською освітою, він вніс у студіювання етнографічного матеріалу суворий історичний метод, гостро виступив проти дилетантства і мітологічних апріорних фантазувань, жадаючи порівнювальних студій і докладного відрізнення в етнографічних матеріалах того, що міжнародне, запозичене, і того, що постало на власнім ґрунті. Епоху творило тут видання історичних пісень, dokonane ним на спілку з Антоновичем (2 тт. 1873—1874), а також його виступ на київськiм археологічнiм з'їзді 1874 р. з показом, як мандрували деякі новелістичні та пісенні сюжети з заходу на схід, а на російській території з полудня на північ» (М. Возняк, З життя і творчості Івана Франка. К., 1955, стор. 240).

Таку ж високу оцінку дав І. Франко і фольклористичним працям М. Драгоманова, надрукованим у Болгарії: «Жи-

вучи в Софії, столиці Болгарії, Драгоманів надрукував болгарською мовою цілий ряд праць про оповідання та вірування народні, в тому числі й наші. Праці ці поставили його в ряді найлілших знавців того предмету в цілій Слов'янщині, і про них з похвалою пишуть німці, французи та американці, а деякі вчені навмисно вчатья нашої мови, щоб читати наші пісні та повісті народні і праці про них Драгоманова».

«Як фолклорист М. Драгоманів посідає одно з найвишнє значніших місць серед європейських учених», — писав у 1895 році чеський часопис «Наша доба» (стор. 957). Тому то ще за життя М. Драгоманова найвидатніші вчені Європи відвели йому найпочесніше місце в ряду славних дослідників етнографії та фолклору. За наукові заслуги М. Драгоманова обрано членом Паризького етнографічного товариства, членом Міжнародної ради фолклористів, створеної на лондонському конгресі 1891 року. Біографію М. Драгоманова зміщено у виданому 1894 року в Парижі «Словнику сучасних фолклористів», у празькому «Науковому словнику Отто» (1895) та в багатьох інших.

У 30-річний ювілей наукової і громадсько-політичної діяльності М. Драгоманова, який був відзначений у Галичині 1894 року, йому надіслали теплі привітання такі видатні вчені, як Рамбо, У. Морфілл, Г. Пітре, Л. Леже, М. Шіффуа, Г. Парі та багато інших. Відомий французький історик А. Рамбо назвав М. Драгоманова збирачем розсіяних членів великого народу-поета.

Борис Грінченко, що так гостро й завзято полемізував з Драгомановим і що в кінці полеміки став його гарячим прихильником, такими словами визначив вагу М. Драгоманова для України: «Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ... Голосно, сміливо, розумно дзвеніло його слово на всю Європу, слово на оборону скривдженої й зневоленої рідної землі... І українці з радісною і лицарською гордістю можуть бачити, як перед сином їх землі схиляють з пошаною чоло люди інших народів у Європі...» (А. Кримський, Розвідки, статті та замітки. К., УАН, 1928, стор. 363).

Болгарський вчений проф. А. Арнаудов підкреслив, що М. Драгоманів своєю науковою діяльністю належить не тільки українцям, а й усьому світові (А. Арнаудов, Михайль Драгомановъ, животъ, идеи, значение за българския фолклоръ. «Годишникъ на Софийския Университетъ», Ист.-Фил. Фак., кн. XXIX, София, 1933).

«Се була виімкова натура, — писав пізніше про М. Драгоманова Іван Франко. — Він зробився і буде довго ще сумлінням нашої нації, ясним, непідкупним і непоблажливим, правдивим компасом для грядущих поколінь як їм жити і як їм працювати». А акад. Сергій Сфремов визначив вагу М. Драгоманова такими словами: «Для України М. Драгоманів справді був тим „апостолом правди і науки“, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко».

Характер й організація соціологічних досліджень на Україні

Ілля Витанович

Великі зрушення нашого віку — науково-технічні, економічні, політичні, революційні винаходи й соціально-культурні перетворення у прискореному бігу наших днів висувають багато запитів про майбутнє людського роду.

Найтрудніша загадка: наскільки досконалення людських взаємин співмірне з науково-технічним прогресом і в яких сучасних суспільних системах знайти ту співмірність? Жива дійсність нашої сучасности ставить перед нами вимогу порівнянь історичного досвіду, досвіду власного, пережитого, порівнянь суб'єктивних прагнень і об'єктивних фактів. Філософічні теорії, історичні порівняння надто загальні, щоб вказати на розв'язку питань і потреб нашої дійсности, дати оцінку тих суспільних процесів, що тривають навколо нас тут і там — на нашій батьківщині. Вони вимагають для її пізнання не лише прикладання загальних теорій, а й докладнішої аналізи дійсности на конкретних фактах поточного життя, що їх можна перевірити безпосередніми засобами людського досвіду й пізнання.

Революційні зрушення й відкриття законів природи посилили також шукання закономірностей людських взаємин. Соціологія, що веде ці дослідження, все більше спеціалізується і вдосконалює свої методи в колі суспільних наук. Особливо розгортає вона різні емпіричні методи, щоб ними наблизитися в пізнаванні людського соціального світу до тих методів, які були успішні в пізнаванні фізичного світу.

Та найтрудніше до розв'язки основне її питання: взаємовідношення перемінного й вічно незмінного, завжди живого і завжди актуального в людській суспільній природі, — за всіх історичних діб, за всіх змінних виробничо-економічних формацій, політичних і культурних систем, тобто людського прагнення до справедливості й свободи. Тривале в суспільній самосвідомості, воно міра рівноваги й розвитку людських фізично-духових, органічних пов'язань-спільнот, великих соціальних систем та їх складових частин.

У системі суспільних наук соціологія в наші часи — це не лише покликання і предмет студій вчених спеціалістів; результати її досліджень цікавлять все ширші кола громадянства. Бо кому ж не цікаво розуміти і слідкувати за суспільними процесами, які відбуваються навколо нас; ми ж перебуваємо в них з нашими власними щоденними потребами, працею, з нашим громадським життям і змаганнями.

Нас цікавлять і немало турбують соціальні перетворення на нашій батьківщині. Нам важливо знати найбільш сут-

ню правду, науково досліджену й перевірену. Нам цікаві дослідження й спостереження суспільних фактів і процесів та їх спрямувань, порівняння відомостей про них з усіх джерел.

У цій статті я хочу подати перегляд деяких соціологічних досліджень, які нещодавно відновилися в Радянському Союзі і в нас, на Україні. Організація та висліди тих досліджень тим цікавіші, що ми маємо деяку змогу їх конфронтувати з одночасними, хай і не масовими ще соціальними рухами і фактами, що про них довідуємося з офіційно не контрольованих джерел.

За злопам'ятного періоду «культу особи» соціологічні студії були припинені, за винятком догматичних повторень цитат із вчення про історичний матеріалізм з дозволеними стандартними інтерпретаціями. Щойно під кінець 50-их років стали можливі «збагачення» й поглиблення основної суспільної доктрини історичного матеріалізму дослідженнями окремих сторінок радянської соціальної системи, складових її частин, перевірка суспільних досягнень нової суспільно-економічної і політичної формації радянського соціалізму, встановлення, наскільки назріли вони для переходу до комунізму. Не без впливу на віднову соціології в СРСР були пошквалені дослідження емпіричної соціології після останньої війни на Заході і особливо в США, з якими радянські дослідники ознайомилися на міжнародних наукових з'їздах, почавши особливо від V Соціологічного з'їзду в Вашингтоні 1962 року.

Міжнародні зустрічі, членство радянських соціологів у Міжнародній соціологічній асоціації, у Міжнародній раді суспільних наук ЮНЕСКО дали їм нагоду пропагандивно хизуватися вищюю їхньої соціальної філософії й радянської системи, але й примусили їх перевіряти самих себе, свою соціологію, збирати й готувати аргументи з власних емпіричних досліджень. Виникла їм при тому термінологічна незручність називати свої аналітичні студії й методи емпіричною соціологією. Аджеж, як застерігає один з сучасних провідних радянських соціологів Г. Осипов, «марксистська соціологія має трьох непримирених ворогів: схоластику, догматизм й емпіризм».¹

Неопозитивним напрямком західної соціології і зокрема американській функціональній школі намагаються радянські соціологи протиставити власну концепцію «соціальної інженерії», обґрунтовують вищість «конкретної соціології», підкреслюючи цим окресленням її практично-нормативну спрямованість, проблемне її зосередження на первинному факторі економічної бази, на соціальних аспектах виробничо-господарських перетворень.

¹ В. Г. Осипов, Основные черты и особенности марксистской социологии», у зб. «Социология в СССР», т. I. Москва, 1966, стор. 44.

При цьому виникла і для радянських соціологів трудна проблема усамостійнення соціологічної науки, методологічна небезпека відокремлення емпіричної, конкретної соціології у складі суспільних наук від їх інтегральної основи й філософської синтези історичного матеріалізму. Намагання наукових обґрунтувань і пропаганда цієї інтегральності — це основна тема й безнастанний тон радянських соціологів дома й аргументація на міжнародних зустрічах. Хтось добре висловився, що соціологія буває небезпечна. Вже перші висліди конкретної соціології в СРСР на початку 60-их років виявили цю небезпеку конфронтації програмової нової соціалістичної системи з окремими явищами й фактами життя. Поглиблення і поширення емпіричних досліджень викликали щораз сміливіші спроби перевірки та нових інтерпретацій марксизму-ленінізму, наприклад, взаємозалежності факторів первинної економічної бази й утворення ніби в процесі розвитку сфер надбудов та їх зворотної дії і т. д. Заіснувала небезпека, що емпірична соціологія буде відхилятися й віддаляватися від основних принципів доктрини, ідеології й програмової політики партії. Тому на доручення партійних з'їздів наукові установи на чолі з Академією наук СРСР опрацювали в десятиліття відновлення соціологічних студій методологічні підстави радянської соціології й видали їх у двох об'ємистих томах (понад 500 сторінок кожний).

Цілий перший том присвячений виясненню особливостей марксо-ленінської соціології та меж проблематики і спрямувань радянської конкретної соціології.²

З тих основних позицій обговорене застосування нових метод конкретної соціології і встановлена ієрархія проблем її досліджень, відношення соціології до інших суспільних наук, її роль в збагаченні загальносуспільної доктрини, взаємозалежність соціології й партійної ідеології, соціології й політики тощо.

Щойно в другому томі, у більшості його статей, показані практичні приклади збирання соціологічних інформацій, їх аналізи і синтетичного опрацювання. У першому розділі другого тому вміщені короткі студії (дуже нерівної наукової вартості), присвячені соціальним проблемам праці, а в другому розділі — проблемам села й міста. У третьому розділі зібрані деякі дослідження з поля соціології й суміжних з нею суспільних наук: про зміни умов побуту робітничих родин, вивчення соціальних питань виробничих колективів, застосування кількісних оцінок у дослідженнях соціально-психологічних взаємин колективу й одиниці та про висновки аналізи деяких соціально-демократичних явищ. У тому збірному творі взяло участь понад 50 радянських соціологів, на чолі з такими відомими з їх участі у міжнародних з'їздах, як

² «Социология в СССР», т. I—II. Изд. «Мысль», Москва, 1966.

Так у загальнорадянській, як і в українській соціології досі не вирішена справа спеціальної підготовки дослідників цієї дисципліни. Тим часом до соціології «імігрували» дослідники з інших суспільних наук, головне з філософії й економії та з партійного вишколу. Тому й виразні в конкретних дослідженнях сліди походження радянських соціологів. Можна вирізнити між ними і визначити три групи дослідників: а) солідних учених (у цій групі вирізняються особливо економісти, ознайомлені з модерними математично-статистичними методами, перенесеними з економічних у соціологічні дослідження); б) соціологів-філософів, між якими більша різноманітність у науковому рівні і в якісних, не надто оригінальних інтерпретаціях соціальних явищ; в) дилетантів, переважно із кіл партійної бюрократії, яка втискається в науку й свої псевдосоціологічні інформації використовує для пропаганди і дома і назовні; у них найбільше посилення на вчення й догми радянських авторитетів. Проти представників цієї третьої групи часто виступають самі ж таки поважніші радянські соціологи.³

Радянські соціологи пильно досліджують і деякі з них засвоюють модерні методи західної емпіричної соціології, хоч і дуже багато місця присвячують критиці «буржуазної соціології». Закидають їй «американізацію», відісторизування досліджень, нездатність до утворення своєї синтетично-філософської системи і т. д. За новинами з радянської соціології нелегко слідкувати, бо в організації суспільних наук вона не має власного місця: вона включена в філософію, політичну економію, займаються нею різні наукові і партійні установи, галузеві міністерства й ін. Немає так, як у західній науці і навіть у деяких сателітних державах (наприклад, у Польщі, Чехії, Болгарії), окремих соціологічних журналів. Соціологічна тематика появляється в «Вопросах» філософії, історії, економіки і в багато інших виданнях включно з окремою сторінкою в «Литературной газете».⁴

Може, це й характеристичний факт, що інформації про емпіричні соціологічні дослідження в СРСР не подаються в спеціальних фахових виданнях і стали появлятися в ширше приступних журналах і часописах. Може, й вони теж

³ Див., наприклад, порівняння підготовки американських і радянських соціологів в короткому розділі «Из истории советской социологии» В. Шляпентоха в «Социология для всех». Москва 1970, стор. 43.

⁴ Досі, наприклад, появилоса тільки два випуски видання Інституту філософії АН СРСР і Радянської соціологічної асоціації п. н. «Социальные исследования» (Изд. «Наука», М. 1965, 1968). Для загальної орієнтації про методологічні принципи й розвиток радянської російської соціології, крім згаданих уже видань, див. советську інформацію про конкретну соціологію для захід-

мали вплив на деяких письменників 60-их років і збагатили об'єктивними фактами конкретного життя відважнішу російську літературу й літературну критику і, як знаємо, також українську. Порівняння цієї взаємозаложеності окрема цікава тема!

Ми дещо довше зупинилися на висвітленні загальних проблем радянської соціології, бо віднова й розвиток соціології на Україні відбувається в межах загальних всесоюзних директив, як у випадках інших дисциплін: тільки за директивами від російських наукових установ. Слідкувати за розвитком і висновками українських соціологів не легко, головне тому, що організація досліджень розбита на численні прибудівки соціології до суміжних з нею дисциплін й установ, а публікація вислідів не те що не зосереджена у фахових виданнях, а й взагалі мало що з тих вислідів соціальних досліджень на Україні публікується. Ми довідуємося про них часто лише з коротких повідомлень про відбуті на Україні республіканські чи всесоюзні конференції, семінари тощо. З них часто можемо тільки дізнатися про загальну спрямованість, тематику досліджень та про їх обережний, наявно контрольований характер. Зрештою, цікавіші публікації через обмежений тираж рідко дістаються поза межі СРСР.

Спробую відноувати тут тільки деякі відомості про новіші соціологічні дослідження на Україні, хоч для повної їх оцінки ми не завжди маємо потрібні дані.⁵

У довіднику «Академія наук Української РСР 1969» при обговоренні Секції суспільних наук, галузі філософії, що в неї включені соціологічні студії, говориться лише дуже загально про їх завдання й організацію: мають вони, «узагалю-

нього світу: G. Osipow & V. Mshvemeradze, "Sociology in the Soviet Union", *Intern. Soc. Science Council UNESCO*, v. I, No. 3. Oct. 1962. З поцейбічних повідомлень і критичних оцінок радянської соціології треба згадати: G. Fischer, "Science and Politics: The New Sociology in the Soviet Union", *Cornel Res. Papers in Intern. Studies*, I, Ithaca, N. Y., 1964; R. Merton & H. Riecken, "Notes on Sociology in the USSR", *Nat. Institute of Social Behavioral Studies*, Symp. Ser. No. 10, March, 1962; R. Ahlberg, "Die sovietische Gesellschaftswissenschaft und die empirische Sozialforschung", *Osteuropa*, vol. 13, no. 10, Stuttgart, 1963; D. Lane, "Ideology and Sociology in the USSR", *The British Journal of Sociology*, Vol. XXI, no. 1, March 1970. З інформацій українських учених варті уваги: B. Levitsky, "Sociologie in der Soviet-Union", *Atomzeitalter*, no. 4/5, 1966; A. Simirenko, ed., *Soviet Sociology*, Quadrangle Books, Chicago, 1966.

⁵ Коротку інформацію про відновлені соціологічні дослідження на Україні і їх організацію до середини 60-их років я подав у статті: «Напрявні сучасних соціологічних студій в СРСР і в Україні від кінця 50-их рр.» у «Наукових записках» Українського техн.-госп. інституту, т. XVIII. Мюнхен, 1968, стор. 252—259.

нюючи досвід будівництва комунізму, досліджувати соціальну структуру соціалістичного суспільства, проаналізувати шляхи корінних соціальних змін, що відбулися на Україні за роки радянської влади, шляхи духовного прогресу особи і закономірності формування нової людини...» Згадується тут про Наукову раду для конкретно соціологічних досліджень, головою якої є д-р філос. наук М. Попович. При Інституті філософії існує відділ методики і техніки соціальних досліджень, філософської і соціологічної думки на Україні; у його програмі є й дослідження сучасної зарубіжної філософської і соціологічної думки. Сказано тут також про працю над збиранням соціологічних інформацій в Інституті мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. Т. Рильського АН УРСР (заснований 1942). При Секторі держави і права існує окремий відділ вивчення причин злочинності і боротьби з нею. Згадується також, що Львівський відділ Інституту економіки АН УРСР у своїх працях бере на увагу соціальні аспекти організації виробництва, праці й управління за допомогою математичних методів та електро-обчислювання.⁶

Керівник Секції суспільних наук АН УРСР І. Білодід у «Віснику АН УРСР» збуває підкреслення ваги своєї секції, що про неї звичайно говориться при кінці, загальною фразою: мовляв, «науково-технічна революція впливає на всі сторони життя — не лише на матеріальне виробництво...»⁷

Про організацію праці Секції суспільних наук на полі соціологічних досліджень сказано досить загально й поверхово, що ними займаються інститути філософії й економіки й що основним завданням їх є розробляти питання соціальної структури радянського суспільства, соціологічних проблем колективу промислового підприємства (особливість Львівського відділу Інституту економіки АН), проблеми управління соціальними процесами, соціальні питання економічної реформи, питання інтернаціонального й національного в житті народу; значна увага має приділятися й критиці буржуазних теорій антикомунізму й націоналізму.

Окремі «соціологічні лябораторії» згадуються при університетах — Київському, Харківському, Львівському, а також говориться, що різні соціальні процеси вивчають дослідники Запоріжжя, Дніпропетровського, Кривого Рогу, Донецького, Чернівець й ін. міст. В Івано-Франківському соціологічні дослідження спрямовані головне на проблеми «наукового атеїзму».

В інформаціях про діяльність за 20 років західноукраїнського наукового центру — Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові згадується доповідь Г. Ковальчака (зрештою, доброго дослідника розвитку промисловости західноукраїнських земель) про «наукову діяльність відділу кон-

⁶ Див. «Академія наук Української РСР 1969». К., 1969, стор. 109—118 і 212—224.

⁷ Див. випуск за лютий 1970, стор. 30—40.

кретно-соціологічних досліджень». Так само не багато про зміст, більше про характер наукової роботи довідуємося з голословного звітлення нового директора Львівського Інституту суспільних наук М. Олесюка, в якому він подає, що конкретносціологічні дослідження в ньому спрямовані головне на вивчення «соціалістичних перетворень у зах.-укр. селі, здійснених під мудрим керівництвом Комуністичної партії», і також на проблему «формування нової людини» та «на окремі аспекти боротьби проти сучасного сектантства, проти релігії і клерикалізму громадсько-політичних діячів минулого...»⁸

Найбільше «сконкретизований» вияв досліджень з поля конкретної соціології на Україні — це невеличкий випуск Інституту філософії АН УРСР 1968 року «Соціологія на Україні».⁹

Варто дещо докладніше поінформувати про зміст цього 198-сторінкового, малого формату, збірника, виданого тиражем 1 200 примірників. Хоч у вступі згадано, що це «перший випуск щорічника з соціології», але досі більше їх не появилoся.

З короткої передмови головного редактора збірника Л. В. Соханя довідуємося про віднову соціологічних студій в СРСР та їх організацію також на Україні і про вагу вивчення соціалістичної системи за 50 літ її існування й досягнень «на сучасному етапі комуністичного будівництва».

Мало цікава трафаретна стаття П. Коваля «Посилення ролі соціологічних досліджень у висвітленні взаємодії політики та економіки», в якій автор оперує переважно посиленнями на партійні авторитети російських соціологів, м. і. на «справедливе» твердження акад. А. Александрова, що «часто соціологічні групи, створені при партійних комітетах, працюють більш ефективно, ніж деякі соціологічні установи, бо партійні органи при цьому виявляють більш далекоглядне розуміння значення науки, ніж окремі установи, яким по штату положено дбати про розвиток науки»...¹⁰

Стаття Г. М. Добрава і В. М. Клименюка «Новим методам — нові технічні засоби», про «перші кроки» у математичній обробці матеріалів конкретно-соціологічних досліджень на Україні, стверджує, що проєктовані формуляри перфоркарт для аналітичних досліджень не достосовані ще до

⁸ Порів. звітлення О. Криля з ювілейної сесії Інституту 21—23 червня 1971 в «Українському історичному журналі» (ч. 9, 1971, стор. 154) та про «Досягнення і завдання Інституту» в «Віснику АН УРСР», листопад 1971.

⁹ Крім моєї інформації про неї у вищезгаданій статті в «Наукових записках УТГІ», появилася довша рецензія проф. В. Ісаєва в англomовному виданні Осередку студій українознавства при Гарвардському університеті — «Recenzija», vol. I, no. 1, 1970, стор. 18—24.

¹⁰ «Соціологія на Україні», стор. 22.

компютерів. Цікавіше «Анкетне дослідження ставлення студентів до навчання» Д. Д. Низового і Л. О. Олесевича, проведене між студентами Львівського державного університету ім. І. Франка. Анонімне опитування студентів стосувалося: 1) мотивації вибору фаху, 2) зауважень студентів щодо організації навчального процесу в університеті, 3) використання студентами вільного від навчання часу. У четвертому розділі анкети були запитання про стать, вік, партійність, соціальне походження, родинний стан, про службу в армії, місце проживання, матеріальне забезпечення, факультет і курс. Обробка відповідей, зібраних у цифрові таблиці, показує, наприклад, як залежно від трудового стажу перед вступом до університету студенти мотивують обрання фаху: 55—59% студентів спонукав інтерес і любов до партії, 16% заявило, що вони змінили б обрану спеціальність, якщо б їм довелося вдруге її обирати. Діти колгоспників виявили більшу послідовність у виборі студій. Серед невдоволених своєю спеціальністю (у зв'язку з можливістю призначення на роботу в село або далекий район) було 25% дітей службовців, 14% дітей колгоспників. Батьки опитуваних: 25% робітники, 30% колгоспники, 28% службовці, 15% пенсіонери. Цікаві відповіді 419 опитуваних студентів фізичного факультету: з них 39% висловило бажання, по закінченні університету працювати на виробництві, 38% у наукових установах і тільки 6% у школі. Взагалі відповіді студентів виявляють не надто велику прихильність до вчительського покликання. У відповідях про використання дозвілля 76 студентів подали за своє улюблене заняття читання художньої літератури, майже стільки подає відвідування театру, кіна, музеїв, 44 найрадіше присвячують своє дозвілля музиці, 33 танцям і зустрічам з друзями, 32 спортові, 16 телевізійним програмам, 16 участі у наукових гуртках, 11 художній самодіяльності.

На питання, що найбільше захоплює їх у студентському житті, 32% мало відповісти, що «перспектива стати хорошим радянським спеціалістом», 35 «можливість оволодіти знанням», жінок більше захоплює романтика студентського життя (26%), чоловіків менше (13%).

Ю. І. Ширяєв у статті «Про структуру радянської інтелігенції» подає, що за переписом населення 1959 року службовці на Україні разом з членами своїх родин становили 17,3%. Автор розкласифіковує структуру української радянської інтелігенції за окремими групами. На Україні за тогочасним переписом 48% службовців були зайняті у галузях невиробничих, решта припадала на військовослужбовців. За місцем виробничих відносин автор поділяє інтелігенцію «на два самостійні загони»: на інтелігенцію, зайняту на промислових та інших державних підприємствах і в колгоспах. Але в міркуваннях автора немає ні переконливих чисел, ні аргументів, наче б за роки «соціалістичного будівництва» затерлися границі між розумовою і фізичною працею. Важли-

віше було б показати тут класифікацію невиробничої інтелігенції й характер її роботи.

Цікавіші числа в статті О. Я. Завадської «Вплив загальної освіти на зміну структури робітничого класу» — про постійний зріст випускників середніх і неповних середніх шкіл, які вливаються в робітничі лави. Авторка також подає на підставі вибіркової аналізи дані про робітників винахідників і раціоналізаторів.

Питанню соціології міст присвячена цікава своїми показниками стаття Б. К. Жука і Л. Л. Кагана, хоч у ній є й суперечливі твердження, що в «соціалістичному суспільстві немає безробіття», хоч на факт наявності безробіття вказують міграційні явища, непропорційне зростання різних міських груп, викликане однобоким розвитком економіки.

Я. С. Мостовий у статті «Раціоналізаторство як фактор формування нового типу працівника в сільському господарстві» числами зростання проєктів і впровадження раціоналізації праці (механіків, слюсарів, трактористів, токарів, шоферів, електриків, зварників, ковалів, тваринників, рослинників й ін.) наводить приклади виховання нового трудівника в сільському господарстві, теж як доказ ліквідації різниці між розумовою і фізичною працею. Натомість стаття І. М. Назимова «Деякі соціально-психологічні фактори вибору професії школярами» показала в цікавих таблицях загальної трудової настанови підлітків до професій досить низьку оцінку праці в сільському господарстві, зосібна міських учнів (у дев'ять разів нижчу за важливість медицини).¹¹

Стаття Ю. Ф. Бухалова і О. О. Якуба «Розвиток громадських засад в управлінні підприємством» обговорює приклад досить тепер популярного анкетування на Україні, про введеного лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського державного університету на деяких харківських заводах. Дослідження ці мають завдання перевірити «співвідношення промадських і державних засад у різних ділянках управління», як також перевірку інститутів і форм виборчої демократії, що покликані забезпечити розгортання ініціативи народних мас...»

Не виглядає, щоб у короткій статті був висвітлений повний матеріал з проведених досліджень, бо числові результати з відповідей на питання, «що спонукує Вас зайнятися громадською діяльністю» — здебільша «соц-реалістичні». Цікавіший хіба «вибірковий аналіз» бюджету часу активістів; на питання, «що заваджає Вам займатися громадською роботою?», — 20,9% опитуваних посилалося на погану її організацію, 18% на перевантаженість. Тих, що беруть

¹¹ Нагадується тут твердження В. І. Астахової в журн. «Філософська думка» (за лютий 1970, стор. 97—102), що у багатьох сільських школах не вистачає висококваліфікованих педагогів. У цій же статті цікаві проценти про жінок-спеціалістів у сучасних групах інтелігенції.

активну участь у розв'язанні питань управління підприємством, автори статті нараховують 25%. Побіжно зауважують автори, що в радянській літературі «один час явно перебільшувалося значення передачі громадськості функцій управління» і що «тепер громадськість бере участь у розв'язуванні окремих питань разом з адміністрацією», «широкого розвитку набувають контрольні функції громадських організацій». Але «поява великої кількості нових громадських організацій породила цілий ряд труднощів, пов'язаних з удосконаленням структури цих організацій, координації їх діяльності». Наприклад, у досліджуваних цехах (в одному, де працювало 1 000 робітників, і в іншому, де працювало лише 300—400 робітників) налічується в середньому 25—30 громадських і самодіяльних організацій, які часто дублюють одна одну. З наймасовіших форм участі в управлінні називають «постійно діючі виробничі наради» (але за останні роки помічається спад їхньої діяльності), далі — комісії сприяння народному контролю, громадські бюро нормування, ради робітничої чести, товариські суди. Згадуються в статті, хоч і не подано конкретних прикладів, «колізії» між громадськими й адміністративними засадами в управлінні виробництвом.

У статті дослідника соціології колгоспного села Е. К. Самборського подана цікава таблиця анкетування селянства щодо його громадської активності. Але вона не надто підтверджує «висновок» автора, що, мовляв, «українське селянство тільки після перемоги жовтневої революції включилося в громадське життя». Багато колгоспників на запитання, чому не виступають на зборах, відповіло, що «критичні зауваження та пропозиції не враховуються»... Очевидно, «вища активність комуністів і комсомольців, ніж безпартійних». До «найбільш типових висловлювань» автор зараховує такі слонуки громадської активності: «Для того, щоб наш колгосп і наша батьківщина були багатшими, — пише чоловік 58 років (член КПРС, освіта середня), — нам треба так працювати, щоб з нас брали приклад колгоспники інших колгоспів. Ми повинні домагатися високих виробничих показників, нам треба подавати допомогу нашим зарубіжним друзям»... «А тепер виношу злість і гнів на американських загарбників, які вбивають ні в чому невинних наших в'єтнамських братів, сестер, вбивають за те, що вони прагнуть жити так, як і ми»... Непартійна колгоспниця 55 років (освіта 2 класи) відповідає: «Для того, щоб колгоспники активніше втручались у колгоспні та сільські справи, треба, щоб ще кращим було життя у колгоспі, щоб вищою була оплата праці, щоб був мир на землі»... Соціолог колгоспного села Самборський від себе додає: «Зміст цих висловлювань є яскравим свідченням високої громадської активності їх авторів»... Чи треба ще щось додавати до такої оцінки дослідження?

А. В. Мяловицький у статті: «Дослідження причин розірвання шлюбів на Україні» продовжує працю над цим пи-

танням, започатковану українськими дослідниками ще в 20-их роках.¹²

Зацікавлених інформую тут лише загально про зміст, бо не хочу скорочувати цікавих статистичних інформацій, наприклад, у таблиці числа зареєстрованих шлюбів і розлучень у 25 областях України, за роки від 1940 до 1963, відсоткові показники причин розірвання шлюбів (25,2% розлук було з причини необізнаности молодих людей одного з одним і невідготованости їх до родинного життя, 19,2% з причини п'янства одного з подружжя, 16,9% з причини порушення подружньої вірности, 9,8% через постійні родинні сварки, які принижують людську гідність, 7,9% — відсутність почуттів або спільних поглядів на життя, 5,2% — втручання батьків у справи молодого подружжя, 3,4% — незгоди у виборі місця проживання). У статті показано вибрані числа, як довго жили спільно розлучені (від одного дня, кількох місяців, від 1—2—3 і т.д. до 10 літ і вище) і вік розлучених осіб. Найчастіше розлучаються особи в віці до 35 літ (69%).

До цікавих належить стаття М. М. Михиенка і В. В. Леоненка «З досвіду конкретно-соціологічного дослідження злочинности неповнолітніх та організації боротьби з нею». Показники надавалися б для порівняння з дослідженнями цього роду на Заході. З цього дослідження цікаве ствердження, що в одній з обслідуваних груп з 118 осіб неповнолітніх 87% походили з родин «матеріально добре чи задовільно забезпечених»... «жодного злочину чи правопорушення не було вчинено з мотивів нужденности»... На підставі відповідей обслідуваних багатомовний також висновок, що «нерідко педагоги, комсомол виховують у школярів не тільки (й не стільки) високі ідеали, ідейну переконаність, а й ілюзії, відводячи об'єктивно своїх вихованців від гострих питань навколишньої дійсности, від життєвих труднощів і суперечностей; учителі нерідко вселяють у свідомість школярів переконання, що життя — тільки ясне і прекрасне, в ньому панують тільки правда і справедливість, а неправда і кривда повністю знищені в 1917 р., що в житті немає труднощів і суперечностей, які суспільству, їм самим як членам його доведеться долати ціною чималого напруження всіх духовних і фізичних сил. Проте справжнє, повнокровне життя не зовсім таке. Зіткнувшись з ним і бачачи загибель своїх ілюзій, молода людина перебільшено, в силу свого віку, реагуючи на все, сприймає це як загибель усіх ідеалів. У результаті породжується нездоровий скептицизм, нігілізм, зневага до загальноприйнятих норм поведінки, небажання вірити тому, чому вчать їх старші, які іноді й самі не переконані в справедливості та здійсненності проповідуваного. Не сприяє ефек-

¹² Це єдиний випадок, що з усіх сучасних дослідників цей автор посилається на попередників, у цьому випадкові на працю Арсена Хоменка «Сім'я в процесі перебудови». Держ. в-во «Пролетар», 1930.

тивності сімейного, шкільного, суспільного виховання, зміцненню довір'я підростаючого покоління до старших і та обставина, що дорослі нерідко зрікаються того, що зовсім недавно гучно вихваляли, чому поклонялися»...

Дві останні статті в збірнику не мають безпосереднього відношення до конкретної соціології відносин на Україні. Вони своєю тематикою й методою «показування неладу на чужому подвір'ї» радше цікаві з іншого боку.

М. В. Гончаренко розглядає питання соціальної функції масових засобів комунікації: кіна, радіо, телевізії, преси та їх впливу на сучасну культуру. У своєму перегляді автор головне посилається на критичні оцінки західних соціологів (Р. К. Мертон, А. Гавзера, збірну працю «Масова культура», вид. в США й ін.). Маркантне явище наших днів — суперечливе питання бурхливого технічного поступу, з одного боку, і наявний занепад культури, регрес духової сфери людини — з другого. Модерні досягнення в розвитку засобів масової комунікації в одному напрямі знецінюються негативними їх впливами в другому. Поступ у науці, в освіті мас, демократизації культури знецінюється вульгаризацією мистецтва, поширенням халтури, культурною деградацією, занепадом естетичних смаків, моральним розкладом суспільства, — один крок вперед і один чи більше назад. Замість побудження суспільної активності мас, масові засоби комунікації послаблюють її часто, спричинюють відчуження людини й стають засобом її втечі від дійсності. Слушні зауваження автора про різючі суперечності того явища й не без рації питання, в чийому розпорядженні ці засоби масової комунікації, і вимога суспільного контролю над ними. Алеж годі знайти в автора порівняльні переконливі докази, що «цей процес, зовні ніби спільний для всіх розвинених країн, в умовах соціалізму (читай — радянської системи! — І. В.) має принципово відмінний характер», бо немає «економічних і класових основ, які сприяли б прояву негативної ролі, яку можуть відіграти масові комунікації щодо культури»... Доводиться визнати, що в західних соціологів таки більше самокритики в цьому випадку, тоді як радянським соціологам (і зокрема українським) доводиться обходити факти власної дійсності.

Такою ж загальною тенденцією пройнята стаття В. Ф. Карабута й В. В. Курганського «Деякі соціологічні питання гуманізму і сучасна ідеологічна боротьба». Вона присвячена філософській дискусії авторів з представником неофройдизму — Еріком Фромом й екзистенціалістами Ж.-П. Сартром і А. Камю, які нагамаються «збагачувати» марксизм своїми ідеями. Поцейбіч маємо нагоду безпосередньо знайомитися з їх теоріями й обсервувати цей рух. Автори статті з визнанням приймають «переконливий бік теорій цього руху, який складається на критику не лише капіталізму, а й усього того, що поза їх власною системою, натомість намагаються показати відмінність інтерпретації проблеми відчуженості в марксизмі. Критикою розуміння суспільної природи людини гу-

маністичного екзистенціалізму і його концепцій трансформації капіталізму в «гуманістичний соціалізм», автори обстоюють марксо-ленінський гуманізм, що в його системі, кажуть вони, відсутній «дегуманізуючий вплив на особу», натомість є правильний «шлях подолання причин відчуження та створення соціальних умов для вільного суспільно та особисто корисного самовираження кожної людини, розгортання її індивідуальності»...

При читанні цих двох останніх статей мимоволі напрошується порівняння їх висновків із спробою теж цікавого конкретно-соціологічного дослідження літературного критика В. Фещенка. У статті «Новеля з напівфабрикатів» (журнал «Вітчизна») він проанкетував 90 героїв поточної української радянської новелістики 1970—71 років.¹³ Автор повизначав героям новель ось такі головні питання: 1) прізвище та ім'я, 2) соціальний тип, 3) місце роботи й фах, 4) виконувана дія на час опиту, 5) головна суспільна мета та пристрасть, 6) прагнення й бажання в даній сюжетній ситуації, 7) адреса досліджуваних літературних героїв: тобто в яких журналах розміщені оповідання («Дніпро», «Прапор», «Жовтень», «Вітчизна»). Збираючи відповіді, дослідник скоротив їх, бо «герої вельми балакучі». Відповіді на перше питання переважно «невідомі», бо самі собою нецікаві; здебільша теж були отримані відповіді «невідомо» на питання про суспільну приналежність «героїв» та про місце роботи і фах. Назagal опитувані в усіх оповіданнях — це учні, студенти, журналісти, художники, вчителі, службовці і «пенсійного віку діди та баби».

Ось деякі приклади з їх відповідей на питання про виконувану дію на час опитування: «кудись пливу і слухаю теревені діда... «відпочиваю, збираю гриби...» «відпочиває у тілкі, міркує, розважається»... «ходить на побачення», після смерті матері дізнається, що вона «нічия дитина», «чекає, чи запросить позашлюбна донька на весілля», «лає туристів, а потім захоплюється ними»... і т. п. З 26 осіб (з 9 книги «Дніпра») 17 «нічим суттєвим не зайняті і не перейняті, деякі просто нічого не роблять в часі опиту, — тіло й душа на відпочинку...»

На питання, яка в опитуваних героїв суспільна мета і пристрасть, — приклади: або їх «не було», «немає», «невідомо», або — «ставитись до природи, як живої істоти», «дбати про родину». Із 77 опитаних персонажів лише 5 живуть пристрастями, ставлять перед собою значні цілі, інші «перебувають у положі скороминушого поза сферою великих соціальних і моральних проблем. Майже третина проанкетованих існує, як трава, без устремлінь і потреб»... Щодо їх прагнень і бажань в дану мить, то з 16 героїв (у журналі «Вітчизна» за 1970 рік) — 7 «хоче кохати», 2 — працювати і бути

¹³ «Вітчизна», 1971, ч. 10, стор. 138—145; порів. відгук на неї Л. Новиченка «Про користь анкет і переписів» у «Літературній Україні» від 28 жовтня 1971.

самостійними, 1 прагне «краси, поетичности», 1 «безтурботно гуляти», 1 «вижити за будь-яку ціну», 4 без чітко визначених прагнень.

На 35 опитаних з іншого журналу ідеали 3 — захищати свою землю, любити рідний край, 5 — хоче кохати, 7 — згадувати й шанувати минуле, 3 — гуляти, добре їсти, 1 — говорити лише правду, 1 — не забувати образ, 3 — підійматися над сірою буденщиною, йти на ризик, 1 — мати гарну квартиру й уважного чоловіка, 1 — робити по-своєму, 1 — повчати інших, 1 — добувати гроші, 3 — без чітко визначених бажань і т. д.

Автор анкети В. Феценко та критик Л. Новиченко, що її обговорює, невдоволені з результатів дослідження в пошукуванні людини «соціалістичної формації». Вони стверджують суспільну безбарвність обличчя багатьох «позитивних» персонажів та обвинувачують авторів оповідань за «притупленість соціального мислення... що таких персонажів полюбляють»... за те, що у журнальній новелістичці дуже мало образів комуністів, «навіть у творах про війну», бож «тип комуніста потребує від автора високої відповідальності»...

В. Феценко стверджує також, що кількадесят літ тому таких анкет не любили, «вони були чимось канцелярським і неприємним». Щойно на початку 60-их років, — каже Феценко, — становище різко змінилося. Крім звичайних «кадрово-облікових, у життя рушили потоком найрізноматніші анкети. Настала доба запитань і відповідей. Анкета стала одним з інструментів пізнання»...

Не маємо докладніших відомостей про обговорення соціологічних проблем літератури, проведене на засіданні київської організації Співки письменників 22 квітня 1970 під головуванням Л. Новиченка. З повідомлень про засідання довідуємося лише, що на ньому Г. Сивокінь, співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, прочитав доповідь про результати 2-літніх конкретно-соціологічних досліджень, проведених ним спільно з літературознавцем Б. Мінчиком серед читачів-робітників промислових підприємств Києва, Полтави та Ізюму. Метою таких досліджень було «з'ясувати соціальні і психологічні механізми функціонування художніх творів у житті суспільства»...

Анкетні дослідження з метою вивчення читача дуже популярні в цілому Союзі. Спріч інших цілей, вони мають бути важливі як джерело інформації для письменників.

Сумнівну вартість мають такі теж часті дослідження, як от, наприклад, проведені партійним комітетом Тернополя серед робітників п'ятих виробничих груп міста. Метою їх було «дослідження творчої ініціативи і громадсько-політичної активності трудящих».¹⁴ Соціологи Харкова провели опитування 5 тисяч робітників та інженерно-технічних праців-

¹⁴ Див. повідомлення в «Українському історичному журналі», ч. 6, 1968.

ників місцевих підприємств про вплив колективу на порушників трудової й виробничої дисципліни; вони ніби виявили, що засоби громадського впливу (індивідуальні бесіди, обговорення на робітничих зборах і т. п.) дають кращий ефект у боротьбі з порушниками дисципліни праці, ніж адміністративні заходи.¹⁵

У «Робітничій газеті» від 27 березня 1970 К. Грищенко, співробітник Інституту філософії АН УРСР, у статті «Ресурси матеріальні і духові», загально обговорює висліди досліджень, що їх провели співробітники інституту на підприємствах Києва, Львова, Одеси, Запоріжжя. Вони ніби довели «необхідність застосування в системі організаційного керівництва не тільки економічних, адміністративних, технічних, але й соціально-психологічних, етичних прийомів і методів керування людьми»... Дослідження ніби виявили «справедливий факт, який визначає пряму залежність між характером (методом) управління й моральним рівнем людських взаємовідносин»... і довели, що методи керівництва, які «ґрунтуються на голому адмініструванні і командуванні, які беруть до уваги лише матеріальний інтерес працівника, не можуть мати позитивної дії на поведінку і почуття людей, котрі виявляються чутливими до соціального визнання своєї особи»...

Дослідження визнали також, що «з усіх існуючих у промисловості джерел піднесення продуктивності праці людський фактор, моральність і психологія людини враховуються в меншій мірі, ніж усі інші»...

Економічна реформа, її застосування і дослідження її функціонування висунули всебічні проблеми людського фактора, питання співучасті виробничих колективів у схваленні рішень у господарському плануванні й регулюванні соціальних відносин. Цим проблемам присвячена була м. ін. «Всесоюзна наукова конференція з питань соціології» (31 березня — 5 квітня 1969 у Львові).¹⁶

Цю конференцію-семинар організували: Академія суспільних наук ЦК КПРС разом з Інститутом філософії української і російської (чи пак всесоюзної) академії наук, всесоюзним Т-вом «Знання» та Науковою радою АН СРСР. Взяло в тій конференції участь бл. 800 учасників, представників науки і громадськості. Комплексна тема цієї конференції — «Закономірності розвитку суспільних відносин і духового життя соціалістичного суспільства». З доповідями виступали найперше високі партійні достойники, які визначали основні ідеологічні спрямування, академіки АН СРСР, керівники комсомолу, — словом зі звітномлення виходить, що це була передусім велика партійна імпреза. 9 доповідей виголосили й представники УРСР. Крім однієї, їх тем не подано в звітномленні. З відомих уже з участі в соціологічних дослідженнях

¹⁵ Там само, ч. 2, 1970.

¹⁶ Повідомлення в «УІЖ», ч. 7, 1969, стор. 155–156.

згадуються А. В. Сохань, доктор філософських наук, і Г. М. Добров, доктор економічних наук. Доповідачі обмінялися з учасниками поглядами на головні методологічні і політичні проблеми соціального управління, теоретичних і практичних питань соціального планування, науково-технічного прогнозування та накреслили програму досліджень на наступний період. В такому загальному лише повідомленні з тієї конференції підкреслюється практична доповідь С. О. Петрівського, директора львівського телевізійного заводу: «Досвід і проблеми соціального планування колективу львівського телевізійного заводу», показує складання перспективного плану соціального розвитку колективу підприємства на 1966—70 роки. У розробці цього плану ніби брали участь працівники заводу, партійних і радянських установ, науковці інститутів кібернетики, філософії й економіки АН УРСР, які «ставили завдання домогтися, щоб завод став зразково-показовим соціалістичним підприємством, і підготувати умови для поступового перетворення його на підприємство комуністичного типу...» На жаль, не маємо ближчих інформацій про технічну, економічну чи соціальну організацію проекту.

Для ознайомлення з українськими радянськими соціологами та проблематикою їх досліджень, хоч і без змоги пізнати виразніший їх науковий профіль, ще найбільше інформацій у звітних повідомленнях про «Республіканську нараду з проблем конкретно-соціологічних досліджень» у Інституті філософії АН УРСР у Києві 14—17 березня 1967 та із загальних зборів «Київської відділення радянської соціологічної асоціації».¹⁷

На загальній нараді директор Інституту філософії АН УРСР П. В. Копнін накреслив «Стан і перспективи розвитку конкретно-соціологічних досліджень в УРСР», які проводить Інститут суспільних наук АН та соціологічні лабораторії вузів, подаючи їх план і поділ праці між ними:

1) В самому Інституті філософії визначені завдання: вивчати «формування духових рис нової людини», «відділ атеїзму» того ж інституту «досліджує характер сучасних релігійних переконань, змін в ідеології і тактиці сучасного духовенства, вивчає ефективність різних форм і методів атеїстичного виховання...»

2) В Інституті історії готується колективна праця про кількісні і якісні зміни у складі робітничої класи, селянства та інтелігенції республіки п. н. «Зміни в соціально-економічній структурі населення УРСР 1951—1965 рр.».

3) У Відділі статистики Інституту економіки АН вивчалася тема «Особливості природного руху населення УРСР і шляхи його раціоналізації».

4) Співробітники Сектора держави і права АН вивчали причини злочинності неповнолітніх Дніпродзержинського та

¹⁷ Див. звітні повідомлення в «УІЖ», ч. 5, 1967, стор. 157—158 і в журн. «Філософська думка», ч. 2, 1970, стор. 117—118.

розробляли заходи до їх запобігання. Плянували такі ж дослідження в інших промислових центрах.

5) Роботу конкретно-соціологічних досліджень виконував подекуди й Інститут мистецтвознавства, фолкльору і етнографії ім. Т. Рильського.

В. К. Логвиченко дав перегляд створення і плянів праці соціологічних лябораторій і груп при університетах — Харківському, Львівському, Дніпропетровському, при Харківському юридичному і Вінницькому медичному інститутах.

Л. В. Сохань, завідуючий відділом філософічних питань будівництва комунізму Інституту філософії АН, прочитав програмову доповідь: «Комплексні соціальні дослідження проблем управління суспільними процесами».

На нараді відмічено соціологічну працю учених і громадянських організацій міста Львова, де була організована наукова конференція, присвячена «соціальним проблемам економічної реформи». Про методику і техніку соціологічних досліджень доповідав Ю. А. Левада. У дискусії брали участь: Ю. Артюнян (Москва), В. Войтко (Київ),¹⁸ М. Гончаренко (Київ), Д. Низовий (Львів), І. Пахомов (Одеса), В. Мамутов (Донецьке), І. Надольний (Київ), Г. Добров (Київ), І. Глушченко (Вінниця), Є. Самборський (Київ), П. Рудий (Київ), В. Шикарук (Київ), О. Якуба (Харків). Закінчив нараду згадуваний уже вище голова Радянської соціологічної асоціації Г. Осипов доповіддю «Основні напрямки сучасної буржуазної соціології». Нарада ствердила, що «ще не вироблена чітка наукова система проведення й обробки даних конкретно-соціологічних досліджень, що до цього часу не створено методичного центру й координації тих досліджень та не організовано підготовки соціологів-спеціалістів».

Над дальшим унапрямуванням і координацією соціологічних досліджень на Україні працює Київський відділ Радянської соціологічної асоціації, створений 19 листопада 1968.

У його звідомленні на загальних зборах 1970 року подається, що він об'єднує 200 індивідуальних та 35 колективних членів РСА, у багатьох областях України. Науково-дослідною основою КВ РСА є інститут філософії АН УРСР, який дає йому організаційну і матеріальну допомогу. Відділ спирається на колективи соціологів, які працюють в академічних установах та в вищих учбових закладах Києва, Харкова, Львова, Донецького, Івано-Франківського, Чернівець й ін. міст. Науково-координаційна праця Київського відділу здійснюється через такі секції:

1. Секція проблем соціального управління (керівник д-р філос. наук Л. Сохань) підготовляє колективну монографію «Соціальні проблеми управління суспільством».

¹⁸ Частіше згадуваний соціолог — я не мав змоги ознайомитися зі змістом його книжки «Марксистська соціологія як наука». «Наукова думка», Київ, 1968.

2. Секція соціального планування на промислових підприємствах (керівник Л. Олесневич) працює на базі відділу соціологічних досліджень Львівського відділу Інституту економіки АН, розробляє головне питання методології, методики та техніки соціального планування та впровадження його на промислових підприємствах; видає посібник: «Методика складання плану соціального розвитку колективу соціалістичного промислового підприємства».

3. Проблемам соціального планування присвячені дослідження групи соціологів м. Донецького, на базі Інституту економіки промисловості АН УРСР (кер. В. Скогарев). Група розробила ряд практичних рекомендацій удосконалення соціального управління для партійних і профспілкових органів Донецького, Горлівки й ін. міст.

4. Секція проблем громадської активності (керівник О. Якуба) працює на базі лабораторії конкретно-соціологічних досліджень Харківського університету. 1968 року видала монографію «Роля громадськості в управлінні виробництвом», а також провела конференцію на загальну тему: «Питання громадської активності мас і розвиток політичної організації суспільства».

5. Секція методики та техніки соціалістичних досліджень (керівник Ю. Сікорський) працює на базі відділу конкретно-соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР. Розробила показовий макет «Соціального паспорта колективу промислового підприємства», інструментарій досліджень соціальної структури підприємства, естетичних відносин у виборчій діяльності, проблем лідерства у малих групах, моральних орієнтацій, мобільності кадрів. Секція проводить консультації дослідників підприємств м. Києва й ін. міст.

6. Секція проблем науково-технічного прогресу (керівник В. Войтко) працює на базі катедри філософії Київського політехнічного інституту; 1968 провела республіканську конференцію на тему: «Науково-технічна революція та її соціальні наслідки». Разом з дослідниками Львова, Дніпропетровського, Донецького, Вінниці, Чернігова підготовляє два видання: «Соціологічні проблеми сучасного технічного прогресу» та «В. І. Ленін і проблеми наукової технічної революції».

7. Секція методології соціологічних досліджень (керівник М. Гончаренко) працює при філософічному факультеті Київського державного університету, готує посібник з питань методики досліджень навчального та виховного процесу в вищих учбових закладах.

8. Секція соціальних проблем молоді, об'єднує понад 40 фахівців (керівник А. Орлов); при секції працює «Сектор інформації», завданням якою є керівництво роботою соціалістичних груп при обкомах комсомолу. Секція видала збірник «Духовний ріст радянської молоді», здебільшого із пропагандивним спрямуванням.

9. Секція соціальних проблем села (керівник Е. Самборський) об'єднує бл. 50 дослідників та координує їх роботу над дослідженням «удосконалення соціальної структури і соціальних відносин у сучасному колгоспному селі».

10. Секція соціологічних проблем демографії; її ядро складають співробітники відділу демографічного розвитку УРСР Інституту економіки АН. Секція видає щорічники «Демографічні дослідження» та «Демографічні зошити».

Крім секцій, створених порядком поділу праці при місцевих установах, діють 4 загальні (центральні секції КВ РСА), які координують працю територіально-спеціальних секцій:

1. Секція соціології науки (керівник Г. Добров), працює на базі відділу комплексних проблем наукознавства Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР.

2. Секція проблем релігії (керівники В. Танчер і О. Онищенко).

3. Секція соціальної психології (керівник С. Москвичов).

4. Секція соціології культури (керівник М. Гончаренко).

Як бачимо, поза згаданою офіційною програмою соціологічних досліджень на Україні, залишаються ще важливі проблеми суспільного життя, зокрема немає в ній згадки про соціологію родини, про проблеми національних переживань громадянства й поодиноких соціальних груп у радянській системі на Україні, про конфлікти з програмовими тенденціями й політичною практикою всесоюзної комуністичної партії та її ставлеників на Україні.¹⁹

Немає в програмі Київського Відділу РСА досліджень проблем русифікації, терору, питання «старшобратства», бюрократизму, кар'єризму і т. д. Соціологічної аналізи тих фактів і процесів треба шукати деінде — зокрема в деяких енунаціях самих таки офіційних чинників, у літературі 60-их років і в сучасних підпільних виданнях, у спостереженнях туристів тощо. Переглядаючи розвиток соціологічних досліджень на Україні від початку 60-их років, не можна не помітити в них зміни приблизно від 1966 року: більшої стриманості й проблемних обмежень, втечі від соціальних конфліктів і виминання дійсності фразами, запозиченими з програмового «соцреалізму».

Порівнюючи дослідження й проблематику російських соціологів з дослідженнями на Україні, не трудно помітити більшу свободу думки й математичного і проблемного вибору в Москві і в Ленінграді. Видно це хочби й на такому прикладі: російські соціологи вільно нав'язують до історичних

¹⁹ Не можна сказати, щоб поза розгляненою офіційною програмою соціологічних досліджень не порушувалося питання нації, національних відносин на Україні і взагалі в Союзі. Цій темі присвячено чимало статей у журналах, у поточній пресі, у партійних постановках і директивах.

традицій у своїй науці соціології. Заторкують частіше «небезпечні теми» й вільніше їх інтерпретують, як, наприклад, питання соціального контролю, соціології неофіційних рішень, особистої свободи і т. д. Цікаво також порівняти недавні і сучасні соціологічні дискусії й тематику в польській, передусім чеській (вона має багаті традиції), болгарській та південнослов'янській соціології, де можна знайти чимало критично-порівняльного матеріялу з слов'янської актуальної соціологічної думки.

З-поміж представників сучасної української радянської соціології, про яких була мова вище, не було нікого на міжнародних соціологічних конгресах у Вашингтоні, на недавньому сьомому у Варні (Болгарія) восени 1972 року, серед гостей на з'їзді польських соціологів (їх асоціація нараховує яких 800 членів) у грудні 1969 року.

Шістдесят днів української політики

(Листопад-грудень 1917)

Роман Ільницький

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ПЕРЕБИРАЄ ВЛАДУ НА УКРАЇНІ

Щойно 7 листопада 1917 року більшовики захопили владу в Росії, на Україні була спроможна взяти її тільки Українська Центральна Рада (УЦР). Можливо, що того не могли бачити сучасники тодішніх подій, але з нинішньої перспективи видно цілком ясно, що іншого виходу з становища тоді не було. Справа в тому, що в листопаді 1917 року на просторі цілої Російської імперії було тільки дві сили, здібні до політичної ініціативи і до практичної дії. З одного боку, це була міцна, централізована, фанатична і демагогічна партія більшовиків, що концентрувала свої сили (понад 200 тисяч членів) у Росії, а з другого — Українська Центральна Рада, парламент України, до складу якого входили не тільки представники українського населення, але й усіх національних меншостей. Не зважаючи на всі її слабості (а вона мала їх дуже багато), її потенційні конкуренти до влади на Україні були ще слабші від неї. Це стосувалося передусім керівних кіл російської національної меншости, що при допомозі жидівської інтелігенції традиційно виконувала ролю панівної верстви. У листопаді її сила вже була зламана настільки, що вона навіть мріяти не могла про владу. Революційні події знищили її не так фізично, як зламали їй моральний хребет і відібрали її довір'я до самої себе. Спершу при голомших її упадок царського режиму, експонентом якого вона була на Україні. Стара, досвідчена російська бюрократія мусіла відійти від державного життя і відступити місце т. зв. російській революційній демократії, що її репрезентували такі партії, як кадети, меншовики, октябристи, соціал-революціонери тощо. Але в листопаді і на них прийшла черга попрощатися з впливами на Україні, а разом з тим сила еліти російської національної меншости була знищена.

Єдиними, хто міг конкурувати з Центральною Радою на Україні, були більшовики. Хоч своєю кількістю вони становили в той час непомітну меншість, зате їх політична організованість і досить поважні впливи серед міського пролетаріату — творили з них поважний фактор у вахлярі політичних сил України. В листопаді більшовики мали на Україні яких 18 тисяч членів і бл. 15—20 тисяч слабо озброєних чер-

воногвардійців.¹ Їх спроба взяти владу у Києві під час боїв між 10 і 13 листопада закінчилася невдачею. Переможцем з них вийшла Центральна Рада, що, об'єднавши на короткий час свої сили з більшовиками, розбила київський гарнізон Тимчасового уряду. Г. П'ятаков, лідер більшовиків на Україні, після київських боїв телеграфував Раді народних комісарів до Москви: «Дружніми зусиллями більшовицьких і українських солдатів та озброєних червоногвардійців штаб був змушений піддатися. Контрреволюціонери розбиті, у нас убитих і поранених 9, у них 400. З боку 11 армії небезпеки нема. Лакеї Керенського пробували посилати різні частини війська проти українців та більшовиків, але ні одна не пішла».²

Це коротке і кон'юнктурне українсько-більшовицьке братерство зброї мало деякий вплив на настрої українців і більшовиків на Україні. Серед населення на провінції навіть поширилося було переконання, що між Центральною Радою і більшовиками є тісний союз. На всякий випадок, коли 17 листопада в Києві відбулося засідання Рад робітничих і солдатських депутатів разом з представниками військових частин, професійних спілок і фабричних комітетів (разом понад 550 осіб), то хоч між делегатами переважали більшовики, всі вони одногolosно схвалили, що влада на Україні має належати Українській Центральній Раді, при чому більшістю голосів було висловлено домагання, щоб вона реорганізувалася на першому Всеукраїнському з'їзді робітничих, солдатських і селянських депутатів у такий спосіб, щоб до її складу входили тільки представники від «трудоуних» клас,³ хоч на той час Центральна Рада на всіх 792 членів мала тільки 20 представників від буржуазії. Ці ухвали були значним успіхом Центральної Ради. Підтримка для неї з боку більшовиків мала тим більше значення, що їх опінія дуже часто відбивала думки Ради народних комісарів у Москві. Також з провінції від різних організацій і установ приходили резолюції, в яких висловлювалося бажання, щоб УЦР перебрала верховну владу на Україні.⁴ В атмосфері такої загальної підтримки населення УЦР після 6-денних нарад проголосила своїм третім універсалом, що на Україні твориться самостійна Українська Народна Республіка, яка в ближчому часі задумує увійти у федеративний зв'язок з Росією і з іншими республіками кол. імперії, якщо буде створений центральний уряд, складений з представників тих республік. У третьому універсалі були викладені також головні засади політичного і соціального устрою України, що був ліво-соціалістичним. Головніші із тих засад були такі:

¹ Д. Дорошенко, Історія України 1917—1923 рр. Ужгород, 1932, т. I, стор. 203.

² Там само, стор. 174.

³ Там само, стор. 174.

⁴ Там само, стор. 175.

Приватна власність на землю в УНР касувалася і передавалася в руки земельних комітетів. Розподіл землі між безземельних і малоземельних селян мав бути проведений не зразу, а тільки після ухвалення відповідного закону Українськими Установчими Зборами. Над промислом встановлювався контроль держави у співпраці з комітетами робітників. Запроваджено 8-годинний робочий день. Ще раз підтверджувалася гарантія всіх громадянських вольностей, таких, як свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість роживання місцевих мов у взаєминах з усіма установами. Російській, жидівській, польській і іншим національним меншостям визнано національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя.

Заповіджено в універсалі, що УЦР докладе всіх зусиль, щоб негайно закінчити війну, при чому переговори в цій справі з обома воюючими сторонами мала вести не УЦР, а Центральний уряд Російської федерації. Проголошено також амнестію всім політичним в'язням.

УЦР ПЕРЕБИРАЄ ЗВЕРХНІСТЬ НАД ПІВДЕННО-ЗАХІДНІМ І РУМУНСЬКИМ ФРОНТАМИ

Того самого дня, як Українська Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки, вона здобула ще один поважний успіх: її парламентарі О. Лотоцький і Д. Дорошенко підписали в Могилеві над Дніпром, в осідку Верховного командування російської армії, договір з головнокомандуючим ген. Духоніном, про те, що всі українські військові частини з різних фронтів мають бути, наскільки можливо, скупчені на Південно-Західньому і Румунському фронтах та що формування військових частин з дня підписання договору буде відбуватися на територіальній основі.⁵ На підставі договору, українці вилучалися з усіх військових частин і передавалися у спеціальні українські частини всіх родів зброї. При Верховному командуванні мав перебувати представник Генерального секретаріату. Призначення начальників Київської й Одеської військових округ мало робитися Верховним командуванням (Ставкою) в узгодженні з Генеральним секретаріатом. Так само на всі вищі посади в українських частинах призначення мали відбуватися за обопільним порозумінням. Назви для українських частин і форма (мундир) для них мали затверджуватися Верховним командуванням в узгодженні з Генеральним секретаріатом. Згоду на українізацію армії дали також головнокомандуючий Південно-Західнього фронту ген. Володченко і Румунського фронту ген. Щербачев.

⁵ Там само, стор. 177, 178.

Правда, п'ять днів після підписання цієї умови більшовики захопили Верховне командування армії у свої руки, вбили ген. Духоніна і настановили на його місце українця-комуніста А. Криленка.⁶ Але й він, з доручення Л. Троцького, здебільшого виконував статті умови з УЦР аж до середини грудня 1917 року.

Коли б не те, що в час підписання договору російська армія була вже в стані повного розкладу, він міг би стати великою подією в історії українського державного будівництва того часу.

УНР Й УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Третій універсал і проголошення УНР були справою головним чином української партії соціал-революціонерів. Третій Український військовий з'їзд, опанований переважно делегатами від соціал-революціонерів, ухвалив на засіданні 10 листопада таку постанову: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самовизначення націй, третій Всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органу Центральної Ради негайного проголошення в найближчій сесії Української Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з другими народами мають бути вироблені Українськими суверенними установчими зборами».⁷ А день пізніше керівник соціал-революціонерів Микола Ковалевський, на сьомій сесії пленуму УЦР заявив від імені своєї фракції, що «наступив час створення української демократичної республіки і скликання суверенних Українських установчих зборів, бо безладдя в централізованій Росії привело вже народи на край безодні».⁸ Цю пропозицію підтримав І. Феценко-Чопівський (ес-еф), повідомивши, що відповідну резолюцію виніс також Київський губернський з'їзд. Над пропозицією М. Ковалевського почалися вже з 14 листопада дебати всіх фракцій політичних партій в УЦР, а тим часом Михайло Грушевський, член партії соціал-революціонерів, підготовляв проект Третього універсалу. Він був прочитаний і прийнятий на засіданні Малої Ради пізнім вечором 19 листопада. У нас немає матеріалів про внутрішньопартійні переговори щодо змісту універсалу, але, судячи з реакції на його проголошення, можна встановити, що авторами універсалу були самі соціал-революціонери. Це видно з того, що після його проголошення українські соціалісти-федералісти склали заяву, що вони не погоджуються з його змістом (очевидно, із соціальною частиною), і тому подалися до димісії секретар національних справ О. Шульгин і ген. писар

⁶ Там само, стор. 204.

⁷ Там само, стор. 164.

⁸ Там само, стор. 169.

УЦР О. Лотоцький.⁹ Проти земельної реформи були також соціал-демократи, які вимагали, щоб про неї вирішували Українські установчі збори, та й загалом ес-деки були проти соціалізації землі.¹⁰

УНР І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ

Національні меншості України, передусім росіяни і жи-ди, вже з перших днів революції поставилися критично до українського національно-державного руху. Спочатку вони не вірили в його успіхи і дозволяли собі його ігнорувати. Але коли він поширився по всій Україні і захопив широкі маси українського селянства й інтелігенції, національні меншості зрозуміли, що їм треба шукати якогось порозуміння з українцями. Представники їх посилали з Києва Тимчасовому урядові поради, щоб він за всяку ціну договорився з УЦРадю, бо інакше дійде на Україні до протиросійських виступів, які розвинуться в політичний сепаратизм. Петроград послухав тих порад і затвердив автономію України в липні 1917 року. Слідом за цим національні меншості вислали до Центральної Ради своїх депутатів на пропорційній базі. Мали меншості своїх представників також до Малої ради, а жиди, поляки і росіяни входили до уряду (Генерального секретаріату) як повноправні міністри, або їх заступники.

Вхід представників національних меншостей до УЦР означав їх згоду на перебудову Росії на федеративних основах. Проте, він не змінив їх ворожого ставлення до справи самостійности України. Це виявилось цілком недвозначно 22 вересня 1917, на пленумі УЦР, коли була ухвалена постановка скликання Українських установчих зборів; національні меншості зрозуміли її як крок до повної державної самостійности України і тому гостро запротестували проти неї. М. Рафес, представник жидівської соціалістичної партії Бунду, казав, що підкреслення ідеї суверенности Українських установчих зборів означає бажання самостійности. М. Балабанов, російський соціал-демократ-меншовик, заявив, що УЦР надає своїм резолюціям такого характеру, з якого видно, що вона хоче самостійности, і заповідав, що меншовики будуть боротися з такими тенденціями. І. Скловський, російський ес-ер, докоряв українцям, що вони досі йшли шляхом федерації, а ось тепер схиляються до самостійности.

Тепер же, коли 19 листопада була проголошена УНР, національні меншості з тим більшими застереженнями виступили проти української політики. Київський Краєвий комітет кадетської партії ухвалив на своїх зборах резолюцію, в якій вказував на те, що «універсал як за своїм змістом, так і з огляду на джерело свого походження не може бути

⁹ Там само, стор. 188.

¹⁰ Там само, стор. 188—9.

визнаний за акт державного значення, який має обов'язкову силу». А на зборах київської міської думи 26 листопада кадет С. Крупнов стверджував, що Центральна Рада, проголосивши українську республіку, тим самим узурпувала права російських установчих зборів і посягнула на волю народів України. Соціально-політичний зміст універсалу Крупнов назвав капітуляцією перед більшовизмом. Меншовик Давідзон казав, що Центральна Рада стала на шлях сепаратизму. М. Рафес, який у той час уже був ближчий до більшовиків, ніж до Бунду, боронив універсал.¹¹ Поляки вітали самовизначення українського народу, але різко нападали на соціальну політику УНР. Тільки польські соціалісти підтримали і УНР і його соціальні реформи.¹²

З наведених голосів видно, що т. зв. російська революційна демократія поставилися до української республіки вороже, не погоджуючись ані з її самостійністю, ані з її соціалістичним устроєм.

Інакше вийшла справа з більшовиками. До самого проголошення Української Народної Республіки вони не висували ніяких застережень, а, навпаки, визнавали на словах, що, згідно з правом на самовизначення, українцям належить і держава і самостійність. Зате багато застережень висловлювали вони з приводу соціальних і політичних тез Третього універсалу. Насамперед вони не могли погодитися з тим, що Україна мала залишитися парламентарно-демократичною державою, а не радянською. Вказуючи на декрети, проголошені Леніном у Росії, вони вимагали, щоб подібні реформи здійснити і на Україні, а головне — щоб усю владу передати радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Незадоволені були більшовики також розв'язкою земельного питання. Вони казали, що в цій справі вжито такого формулювання, щоб затемнити ціле питання і задовольнити і великих землевласників і селян. Зокрема вони наполягали на тому, щоб розподіл землі провести негайно, не чекаючи на додаткові закони Українських установчих зборів.

І все ж більшовики поставилися до Третього універсалу багато прихильніше, ніж кадети, меншовики й інші партії. Вони взяли також участь у святкуваннях, які відбувалися по цій Україні з нагоди створення УНР.

Подібне становище зайняла й Рада народних комісарів у Москві. Маючи внутрішні труднощі, уряд Леніна намагався триматися так, щоб не увійти в конфлікт з Україною. Добрим прикладом на те, як обережно діяли урядові кола в Москві в українській справі, може правити доручення Лева Троцького згадуваному вже Криленкові. Він наказав йому включити представників УЦР до загальноросійської мирової делегації

¹¹ Там само, стор. 187.

¹² Там само, стор. 182.

¹³ Там само, стор. 192—3.

і не перешкоджати рухові українських частин з півночі на південь, мотивуючи це тим, що «українські працюючі маси повинні на ділі переконатися, що загальноросійська радянська влада не буде чинити ніяких перешкод самовизначенню України, хоч і в якій формі це самовизначення виявлялося б, і що визнання Української Республіки з боку російської влади є якнайповніше».¹⁴

УЦР НЕ ВИЗНАЄ УРЯДУ ЛЕНІНА

Бажання Леніна не загострювати взаємин з Україною давали багато до думання ще й тому, що УЦР ще перед проголошенням Третього універсалу поставилася вороже до більшовицького перевороту. На засіданні 3 листопада вона ухвалила наступне: «Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук всієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, котрі являються лиш часткою революційної демократії, УЦР висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні».¹⁵ Правда, ця ухвала була прийнята тільки після довгих гарячих дебатів, при чому за визнання уряду Леніна були українські соціал-революціонери, а проти праві партії. Два дні пізніше, проти ухвали Центральної Ради висловився Третій всеукраїнський військовий з'їзд, визнаючи, що переворот більшовиків у Петрограді «не є антидемократичним».¹⁶ Взагалі в той час, на тлі ставлення до більшовицького уряду в Росії, почали зарисовуватися в українській політиці гострі різниці поглядів, які врешті-решт привели до зародження двох напрямків української політичної думки: «радянського», що орієнтувався на співпрацю і мирні стосунки з Радою народних комісарів, і «правого», або «парламентарно-демократичного», що виступав проти будь-яких зв'язків з більшовицькою Росією і проти запровадження радянської системи на Україні.

Не бажаючи визнавати Раду народних комісарів у Москві, Центральна Рада висловилася за створення центрального уряду зфедерованої Росії, складеного з представників окремих народів і країн. На засіданні Генерального секретаріату 23 листопада голова його Володимир Винниченко з'ясував, що зроблено в цьому напрямі. У зв'язку з тим Секретаріат схвалив таку постанову: «Секретаріат визнає потрібним негайний мир. Мирові переговори може як слід вести тільки правительство, уповноважене більшістю народа. А що Рада

¹⁴ В. Антонов-Овсеенко, Записки о гражданской войне. Москва, 1924, стор. 47.

¹⁵ Д. Дорошенко, цит. твір, стор. 163 і 179.

¹⁶ Там само, стор. 164.

народних комісарів таким не є, то треба негайно утворити нове федеральне правительство по згоді з краєвими республіками і впливовими та автономними організаціями». Тому Генеральний секретаріат увійшов у переговори з Ставкою (Головною квартирою) в Могилеві і з урядами Дону і Кубані. У Ставці перебував міністер Тимчасового уряду В. Чернов з деякими лідерами есерів і радився над сконструюванням коаліційного соціалістичного уряду. Головний начальник Південно-Західнього фронту телеграфував, що поділяє позицію Генерального секретаріату... Коли Дон, Кубань, Сибір, Кавказ та інші краї згодяться з Генеральним секретаріатом, а політичні організації підтримають, то, на думку Винниченка, справа піде швидко. Ставка дала пораду, щоб центральний уряд формувався в Києві, але Генеральний секретаріат уважав незручним, щоб два уряди, центральний і український перебували в одному місті. З приводу доповіді Винниченка виступали також М. Грушевський і Микола Порш, який доводив, що коли не буде зформована центральна влада і не буде заведено ладу в цілій державі, Українська Республіка не зможе встояти і загине в огні загального безладу. Через те треба, не гаючи ні одного дня, організувати федеральний уряд з представництвом у ньому від різних країв, які уже зформували свою владу.¹⁷

Мала рада ухвалила всі думки Генерального секретаріату і доручила йому далі діяти в тому напрямі. 8 грудня Секретаріат звернувся до Південно-Східнього союзу козаків, верховинців та народів вільних степів, до урядів Кавказу і Сибіру, до автономної Молдавії, Криму, Башкирії та інших організованих країв з пропозицією негайно розпочати переговори з Генеральним секретаріатом про утворення соціалістичного уряду для цілої Росії. На цей заклик відгукнувся тільки донський уряд, даючи згоду на пропозицію Генерального секретаріату. Але, як пише Д. Дорошенко, — «з цих заходів нічого не вийшло. Ніякого федерального російського уряду Генеральний секретаріат не створив з тієї простої причини, що він обминав одиноко реально існуючий уже уряд — Раду народних комісарів».¹⁸

НАПРУЖЕННЯ МІЖ УКРАЇНОЮ І РОСІЄЮ ЗВІЛЬШУЄТЬСЯ

Заходи Генерального секретаріату коло творення федерального уряду викликали поважне занепокоєння Леніна. У Москві могли зрозуміти їх так, що Україна організує коаліцію новопосталих держав на те, щоб позбавити більшовиків влади в Росії і щоб привернути владу тих політичних сил, які

¹⁷ Там само, стор. 204—5.

¹⁸ Там само, стор. 205.

входили в Тимчасовий уряд. Крім того, могло здаватися, що політика УЦР спрямована на розчленування етнографічної російської території, бо за пляном Генерального секретаріату мали увійти до складу федерації такі терени, як Урал, Поволжя, Донщина, Сибір тощо. Спеціально дратували і тривожили Раду народних комісарів приязні відносини України з Доном, де в той час збиралася головна сила протибільшовицької опозиції на чолі з ген. Каледіном, з яким Росія була у стані війни. Для Леніна коаліція Україна-Дон-Кубань, Кавказ-Крим-Молдавія-Урал-Поволжя-Сибір була в дальшій перспективі поважною небезпекою, і тому він намагався не допустити до її створення. До того ж, саме в той час, як Генеральний секретаріат організував цю коаліцію і добивався підтримки для цього почину в Верховному командуванні російської армії в Могилеві, — була проведена Секретаріатом ліквідація більшовицької червоної гвардії в Києві, її роззброєння і відтранспортування в Росію. Хоча, з погляду української внутрішньої політики ці заходи були цілком виправдані (більшовики готували в той час збройне повстання проти Центральної Ради), але тому, що вони були проведені якраз в час творення згаданої коаліції, спрямованої проти уряду Леніна, їх потрактовано в Росії як генеральну розправу з більшовиками на всіх фронтах. Коли ж кількаразові звернення Ради народних комісарів до Генерального секретаріату з вимогою не перепускати через територію України козачих військ, які йшли на Дін, щоб битися з більшовиками, не дали наслідків, Ленін вирішив поширити воєнні операції, які він провадив проти уряду Каледіна на Дону, також і на Україну. 17 грудня Рада народних комісарів вислала до Києва ультимативні домагання припинити допомогу Донові, припинити акцію проти більшовиків на Україні і не відкликати українізованих частин з фронту без порозуміння з Росією. Генеральний секретаріат дав негативну відповідь на всі три домагання і почав готуватися до війни з Росією.

УКРАЇНА ГОТУЄТЬСЯ ДО ВІЙНИ З РОСІЄЮ

Готуючися до війни з Росією, Україна далі розраховувала на українізовані полки і дивізії, що стояли на всіх фронтах, але переважно на українській території Південно-Західного і Румунського фронтів. Проте, уряд УНР не враховував того (тоді вже цілком очевидного) факту, що ті війська вже не були здібні до війни, бо були вкрай здеморалізовані чотирирічним перебуванням в окопах і більшовицькою пропагандою.

У день одержання ультиматуму від Ради народних комісарів Винниченко і Петлюра видали відозву «До війська українського (Південно-Західного і Румунського) фронту і тилу», в якій пояснювали воякам, що уряд Леніна не є здібний

довести до закінчення війни і не є спроможний вижити і зодягнути армію. І тому Генеральний секретаріат вирішив перебрати керування армією українського фронту у свої руки і реорганізувати її «на нових демократичних принципах», які, як виходить із відозви, полягали в тому, що військово-революційні комітети в армії, опановані здебільшого більшовиками, мали бути ліквідовані, а на їх місце мали прийти «комісаріяти, утворені з представників національних та обласних військ». Ці комісаріяти мали координувати свою роботу з командним складом поодиноких частин цілого українського фронту. У відозві зазначалося також, що прохарчування армії і всі заходи в справі замирення бере у свої руки український уряд.¹⁹

Цією відозвою Генеральний секретаріат зробив рішучий крок до повного підпорядкування собі всіх військ на величезному Південно-Західньому і Румунському фронтах, а проголошені ним «комісаріяти» творилися на те, щоб війська кожної неукраїнської національності мали свою автономію, підлягаючи, очевидно, одному верховному керівництву.

Крім того, С. Петлюра видав окремий наказ українському комісарові Північного фронту, «щоб не виконувати ніяких наказів більшовицького головнокомандуючого, організувати свій український склад, давати опір ворогам УНР», і доручив «для переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликаються Вашим географічним становищем щодо Петербургу, звідкіль насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб Ви цю небезпеку спинили біля Петрограду».

Д. Дорошенко, згадуючи про ці накази С. Петлюри, додає: «Цей наказ мав на увазі ніщо інше, як диверсію українських частин Північного фронту проти Петербургу. Але така диверсія була б можлива при іншому внутрішньому стані українських частин, ніж той, в якому вони були в кінці 1917 року, себто в стані розкладу й пересякнення більшовицькою пропагандою. А при такому стані речей опублікування цього наказу могло лише стягнути з боку більшовиків репресії на українців на Північному фронті, в Петербурзі і взагалі на Московщині, що і справді сталося в короткім часі».²⁰

Крім того, того ж 18 грудня, у пляні підготовки війни генеральний секретар продовольчих справ М. Ковалевський заборонив висилати хліб з України в Росію.²¹

СТВОРЕННЯ ДРУГОГО УРЯДУ НА УКРАЇНІ

Як уже згадано раніше, більшовики на Україні — від перших днів постанови УНР — поставили метою своєї політики довести до того, щоб внутрішній її устрій був цілком

¹⁹ Там само, стор. 218.

²⁰ Там само, стор. 218.

²¹ Там само, стор. 219.

такий самий, як у більшовицькій Росії. Зокрема вони вимагали скасувати парламентарний устрій УНР і замінити його «советським» (радянським) шляхом передання всієї влади в руки Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вони домагалися також, щоб Центральна Рада реорганізувалася на Всеукраїнську раду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Проте, наприкінці 1917 року Центральна Рада мала досить сили і впливу серед народу, щоб скликати вимаганий більшовиками Всеукраїнський з'їзд рад і втримати його під своїм впливом і керівництвом.

Оскільки Центральна Рада сама не виявила ініціативи до скликання Всеукраїнського з'їзду рад, її перехопили більшовики і скликали його на 17 грудня 1917 до Києва. Його метою було зробити натиск на Центральну Раду і показати свої впливи серед робітників і солдатів. Спочатку керівники Центральної Ради плянували бойкотувати з'їзд, але, обміркувавши справу докладніше, змінили свій плян і доручили через Селянську спілку й українські військові комітети, щоб вони вислали на з'їзд своїх делегатів. Вислід цього заклику був такий, що до Києва з'їхалося аж 2 000 делегатів, замість 150 визначених більшовиками. Маючи за собою більшість учасників з'їзду, Центральна Рада опанувала повністю ситуацію на з'їзді, і ним були схвалені такі постанови, які відповідали політиці Центральної Ради. Більшовицьким делегатам не залишалось нічого іншого, як від'їхати до Харкова і створити там другий уряд для України під назвою Центральний виконавчий комітет рад Української Народної Республіки. Перші звернення цього уряду начебто вказували на те, що його головне завдання буде в тому, щоб не допустити до війни між Україною і Росією. З тією нібито метою у зверненні була висловлена вимога припинити допомогу урядові Каледіна і встановити радянський лад на Україні. Уряд Леніна в Петрограді поспішив із свого боку запевнити на словах, що «Рада народних комісарів не має нічого проти того, щоб український народ відокремився в незалежну державу, але вона є проти того, щоб під фірмою відокремлення проводилася реакція і реставрація — союз Центральної Ради з Каледіном і Родзянкою».²²

Війни з Росією на Україні ніхто не хотів і тому — в цьому відношенні — програма уряду в Харкові більше відповідала настроям населення. Але й у питаннях внутрішньої політики харківські більшовики пропонували чимало такого, що йшло назустріч бажанням народних мас. Це, насамперед, стосувалося земельного питання на Україні. Центральна ж Рада, заповівши у Третньому універсалі соціалізацію землі, зволікала із схваленням відповідного закону тому, що партії не могли погодитися між собою щодо його змісту. Тому після створення другого уряду в Харкові і початку біль-

²² «1917-ый год на Киевщине», стор. 541.

шовицької війни проти УНР українське селянство і частина інтелігенції не знали, на яку стати. З одного боку, престиж Центральної Ради був ще такий високий, що проти неї народні маси, зокрема селянство, не сміли виступати, а з другого — харківські більшовики і петроградська Рада народних комісарів давали їм такі обіцянки, які їх цікавили. Отож, селянські маси вирішили триматися покищо неутрально.

Петроградська Рада народних комісарів, користаючися з внутрішньої боротьби на Україні, поспішила з допомогою тамошнім більшовикам і вислала на Україну регулярні з'єднання своєї Червоної гвардії. Захопивши Лівобережну Україну і Київ, Росія відкрила собі шлях на південь — до портів Чорного моря, до донецького вугілля і кавказької нафти. Шанси її боротьби з урядом Каледіна на Дону також дуже зросли. Коаліція, що її Центральна Рада організувала проти уряду Леніна, була розбита.

Центральна Рада програла війну з харківськими більшовиками і з Росією тому, що у вирішальний момент війська регулярної армії українського фронту (Південно-Західного і Румунського) не вирушили на її оборону, а своїх добровільних з'єднань (таких, як більшовицька Червона гвардія) в неї було обмаль. Не повелося також Петлюрі здійснити плян внутрішньої диверсії українізованих військових з'єднань на російській території. Вони не були підготовані до такої акції ні під оглядом політичним, ні під організаційним.

ЗАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

Невдача УНР у боротьбі з Росією викликала глибоке незадоволення політикою Центральної Ради. Її обвинувачувано в тому, що вона виходила у своїй політиці у відношенні до Росії з нереальних позицій і тому спровокувала війну з нею. Критики вказували на те, що не треба організувати федерального уряду і цим провокувати Раду народних комісарів Леніна, а треба було визнати його відразу, як повноправний уряд Росії. Вони вказували також на те, що треба було вести політику компромісів з більшовиками на Україні і доводили, що треба було навіть піти на більшовицьку пропозицію про встановлення радянського ладу в Українській Народній Республіці. Це, на їх думку, заспокоїло б Леніна і відібрало б йому нагоду втручатися в українські внутрішні справи. Представники й виразники новонародженої радянської концепції вказували й на те, що Центральна Рада повинна була продовжувати супроти більшовицької Росії ту саму політику, що її вона вела у відношенні до Росії Тимчасового уряду, тобто політику лояльності і співпраці. Міняти цю політику, на їх думку, не було потреби, тим більше, як пригадували вони, що партії російської «революційної демокра-

тії» ставилися до України багато гірше, ніж партія більшовиків, яка у своїх деклараціях визнавала за українським народом право на самовизначення і на творення власної незалежної держави.

Людей з такими думками було найбільше в партії українських соціал-революціонерів, в середині якої зформувався гурт її видатніших діячів, який поставив собі за мету спрямувати українську політику в новому, вказаному вище напрямку. До цього гурта належали такі політики і провідні діячі Центральної Ради (між ними не тільки соціал-революціонери, а й соціал-демократи), як Михайло Ткаченко, Євген Геронович, Олександр Шумський, Михайло Полоз, Панас Любченко, Василь Елланський, Сіверо-Одоевський, Гнат Михайличенко й ін.

Розвиток цієї концепції в 1918—19 роках, що її продовженням стала згодом політика боротьбістів, і її крах в умовах російського великодержавного тиску — тема для окремого розгляду.

Назрівання революційної ситуації в СРСР

Анатоль Камінський

I

Погром молодого українського інтелігенції, що його влаштував режим руками КГБ й інших «каральних органів» на початку 1972 року, це не тільки удар по суспільно-культурному відродженню сучасної української молоді генерації, але й одночасно, попри все, доказ величезної вітальності українського національного потенціалу. Після сталінської м'ясорубки і затиску 30—50-их років відродження української нації 60-их років це щось більше, ніж тільки звичайний процес у поступовому розвитку народу, бо своїм розмахом, глибиною думки, культурним рівнем і суспільним цілеспрямованням це піднесення виходить далеко поза рами дотеперішніх соціологічних стандартів. Це — непересічний вияв національної життєздатності і регенерації та гарантія дальшого розвитку народу вгору, незалежно і наперекір всяким погромницьким намаганням російського окупанта зупинити ставання української нації і терором, асиміляцією та геноцидом, загнати її в стан племені у радянському, читай — «всеросійському котьолжу». Бож останні події на Україні це також доказ остаточного провалу т. зв. радянської національної політики, яка є центральним питанням внутрішньої політики імперії. Всупереч всім заповненням офіційних режимових чинників у Києві і Москві про те, що, мовляв, національне питання в СРСР розв'язане, січневі події підкреслили ще раз з небувалою гостротою, що воно залишається надалі в стані акутної кризи і боротьби та постійно зростаючих національних протиріч, зумовлених розгулом російського шовінізму. Це увидатнюється зокрема у світлі того фактичного стану, що весь рух української (і інших неросійських) культурно-суспільних самооборон не виходив владисто поза рами теоретичних, концепційних заłoженнь т. зв. лєнінської національної політики і правних, конституційних норм радянської системи. Навпаки, він часто навіть на них базувався і намагався навіть виправляти цю систему згідно з тими теоретичними засадами. У висліді маємо повний провал т. зв. радянської національної політики і в практичній і теоретико-концепційній площинах. Наслідки того провалу, зокрема його зовнішньо-політичні ускладнення в сучасному і майбутньому (загроза Китаю) жуди серйозніші для розвитку українсько-російських стосунків у дальшому, ніж, як виглядає, теперішня кремлівська олігархія спроможна це осмислити і зрозуміти.

Відродження української нації в 1960-их роках могло б здаватися дійсно немов би чимось стихійно-іраціональним, неприродним, чимось таким, що не вміщається у поняття давніх соціологічних схем. Але насправді при глибшому розгляді стає ясним, що воно і не може бути інакше в наші часи масової емансипації людини і нації, в період масової освіти і суспільної динаміки та поглибленого цивілізаційного процесу, притаманного всякому індустріальному суспільству. В тому бо якраз і міститься вся нераціональність, безглуздість та приреченість сучасної російської національної політики, яка не хоче зважати на очевидні і неминучі факти життя і намагається терором, штучно залерчити саме життя. Ліквідація 45-мільйонної нації є просто неможлива в наші часи, навіть при найбільш рафінованих і масових засобах геноциду. Національної свідомості і самобутності кількадесятмільйонного народу не знищити сьогодні нікому, як довго існує сама нація. Бо вона і буде постійним генератором тієї патріотичної частини суспільства, яка завжди двигатиме народ на боротьбу за національне самоздійснення і свободу. Треба б хіба усе суспільне життя звести до рівня печерного буття кам'яної доби, щоб цього досягнути, а це ж очевидний абсурд.

У тому власне і міститься вся безвиглядність російської імперіальної політики, яка, йдучи всупереч життю і поступові, доводить лише до загострення міжнаціональних конфліктів і ударів та великих втрат по обох сторонах. А передусім така політика веде до поглиблення внутрішньої кризи цілого радянського суспільства і дальшого, неухильного наростання революційної ситуації, якої не усунути погромницькими ударами в роді останньої кампанії проти самвидавної діяльності, яка, до речі, є лише певним її симптомом. Удар по симптомах не зліквідує напевно самого глибшого і ширшого процесу наростаючої революції, а, навпаки, може його лише ще більше поглибити і закорінити. Бож ані розбій кагебівського терору в СРСР, ні розгул російської воєнщини назовні не заховають і передусім не усунуть сучасної внутрішньої засадничої слабости радянського суспільства і режиму та наростаючої революційної потенції. СРСР-івська імперія сьогодні повна так глибоких протиріч, дезінтеграційних тенденцій і вибухових факторів, що продовження брежневської внутрішньої політики мусить вести до неминучого визрівання і поширення революційної атмосфери.

Крейн Брінтон, аналізуючи у своїй «Анатомії революції» передумови, фактори і симптоми великих революцій — англійської 1642 року, американської 1776, французької 1789 і російської 1917, — вказує якраз на ряд тих засадничих структуральних ідейно-політичних і суспільно-економічних слабостей та їхні симптоми, які склалися на витворення революційної ситуації в цих суспільствах.

На його думку, такими є три засадничі явища і фактори: «серйозні економічні, а щонайменше фінансові труднощі особливого роду», «перенесення лояльності інтелектуалів» з режиму на антирежимні елементи і «розклад панівної класи» на тлі загального «класового антагонізму».

II

На головне місце, як одну з засадничих передумов і симптомів наближення революції, він ставить якраз те, що Лайффорд П. Едвардс назвав «перенесенням лояльності інтелектуальних кіл», чи просто відчуженням інтелігенції від режиму. Цей розвиток приходить звичайно в період остаточного визрівання і усталізування режиму, тобто в сучасних умовах у час його термідоріанського завершення. Іншими словами, коли він уже заслуговує на означення «старого режиму». А таким саме вже і є радянський режим на грані свого другого п'ятидесятиліття. Наслідком прискішеного темпу соціологічних процесів у 20 віці він є вже таки добре постарілий і носить всі ознаки усталізованого, консервативно-реакційного ладу. І якраз у ньому дуже виразно зарисовувався цей глибокий процес «перенесення лояльностей інтелектуальних кіл», символом чого є і демократичний рух і такі імена, як академік Сахаров, з одного боку, і письменники Твардовський, Солженіцин — з другого.

Ба щобільше, його виразником є і «Політичний щоденник», і навіть «Вече». Цей останній самвидавний журнал, який своєю декларативністю перевищує навіть шовіністичну політику ЦК КПРС, є, до речі, тільки ще одним, дуже цікавим виміром національного відчуження російської інтелігенції, не менш шовіністично-націоналістичної, як і сама панівна олігархія. Абстрагуючися від самого негативного змісту «вечевського» руху, хочемо передусім вказати на факт, що й навіть такі російські шовіністичні кола «переносять свою лояльність» від режиму, тобто й вони не ідентифікують себе з існуючим режимом.

У висліді маємо не лише суспільно-політичне відчуження інтелігенції, але й національне відчуження певних російських інтелектуальних кіл. Причин цього треба шукати, очевидно, у загальному інтелектуальному виявленні сьогоднішнього режиму, що про нього говориться і в самвидавних матеріалах і в працях таких комуністів, як Е. С. Варга чи Гароді. А К. Вольний, автор «Інтелігенції і демократичного руху» твердить, що радянський режим є зараз просто в стані «постійної війни з інтелігенцією».

Всі ці процеси це не що інше, як сучасні відповідники подібних явищ у минулому, які попереджали і вистували розгорнення революційних ситуацій. Сучасна демократична думка в Росії і в цілому СРСР це вияв певних глибших со-

ціологічних процесів, які перегукуються з ситуаціями напередодні революцій 1905 і 1917 років. У цьому відношенні сучасна публіцистика це паралеля антицарської публіцистики 19 і початку 20 ст., а в дальшій аналогії і паралеля до філософсько-публіцистичної творчости французьких енциклопедистів, діяльности масонів і т. п. напередодні 1789 року. Так само це паралеля до ролі англійської пуританської ідеології в кромвелівській революції чи філософії Уїтів і політичного концептування «купецьких комітетів» у американській революції.

Для нас, однак, важливі з історичної перспективи і її проєкції на сучасне російська і французька революції, які мали не лише обмежений національно-територіяльний характер, але й ширший, універсальний, силою їхніх ідеологій. Бож немає сумніву, що майбутня революція в СРСР-івській імперії буде поєднувати в собі обидва елементи: територіяльно-національного визволення і ширшого, соціо-економічного порядку, який знайде відгук і поза межами сучасної російської імперії і т. зв. соціалістичного бльоку.

Брінтон цитує Кошена, який довів, що у Франції те, що він називав *sociétés de pensée*, тобто неформлені групи, які збиралися, щоб продискутувати великі твори доби Просвітництва, поступово перетворилися на політичну агітацію та вкінці допомогли унапрямити вибори до Генеральних станів 1789 року. Важко не відчути того, що Кошен вказав саме пальцем на основну форму групової акції, яка перетворила звичайне говорення і спекулювання на революційну політичну роботу. Масонство, як це визнають навіть республіканські історики, має теж своє місце у підготовці революції...»

«У Росії, — пише Брінтон, — ...нігілісти, анархісти, соціалісти всякого виду, західники і антизахідники, виявляли себе у різний спосіб: від кидання бомб до голосування в Думі...» І хоч, як він зазначає, спори між ними сприяли продовженню царського володарювання, тим не менше вони були передвісниками прядучих революційних змін. А передусім вони «витворювали атмосферу», в якій відбувалася зміна в умах тодішніх поколінь і поглиблювалося відчуження інтелектуальних кіл. Засадничим при тому є те, що в таких умовах терористичні протизаходи режиму неспроможні запобігти розгорненню революційного процесу, бо вони не можуть усунути самого відчуження інтелектуальних кіл, навпаки, ще його приспішують і радикалізують. І тому придушення чи ліквідація самвидавньої діяльности сучасного демократичного руху аж ніяк не розв'язують самої суті проблеми, тобто не усувають цього «перенесення льюальностей» і відчуження, які якраз і є головними генераторами революції.

З явищем відчуження інтелігенції є тісно пов'язаний інший фактор і симптом революції: розклад керівної класи. При цьому, як вірно підкреслює Брінтон й інші соціологи, йдеться тут не про моральний, а передусім про політичний розклад владного шару.

Що являє собою сьогоднішня керівна верства в СРСР — це загальновідоме. Передусім сама є об'єктом відчуження від власної ідеології і взагалі виявлена з усякого ідейного самоусвідомлення. Як писав Е. С. Варга, в радянській системі «марксизм перестав навіть бути науковою метою студій і став абстракцією і догмою, які мають виправдувати всі заходи режиму». Радянський марксизм-ленінізм, чи як його сьогодні офіційно називають «науковий комунізм», не має нічого спільного ні з наукою, ні з комунізмом в його справжньому програмовому викладі. Він став купою заяложених, перекручених і спростачених фраз, якими керівна верства жонглює постійно для виправдання своїх антиреволюційних, імперіалістичних, консервативних заходів, що в них вона сама вже не вірить.

Але на цьому справа не кінчається. Керівна верхівка, відізолювавши себе від народних мас і навіть власного низового членства, поставила себе в упривілейовану позицію. Завдяки сконцентруванню у своїх руках монопольної політичної влади вони стали необмеженими володарями всіх економічних ресурсів держави. У висліді прийшло до крайньої гострої класової стратифікації, до небачених дотепер класових антагонізмів, які однак ідуть по лінії не звичайних класових розрізень, а протиставлення двох засадничих верств: керівної верхівки з її політичною й економічною монополією і народними масами робітництва, селянства і трудової інтелігенції, яких ця правляча верства експлуатує, позбавивши їх навіть таких елементарних засобів самооборони, як страйки, право протесту, цивільні свободи.

Все це приводить до тотального відчуження не лише інтелігенції від режиму, але і народних мас в цілому. За таких умов постійна акумуляція класового протиставлення між правлячими і поневоленими є неминучим явищем і його наростання стоїть у прямому зв'язку із зростанням революційної потенції.

Цей процес політичного розкладу керівної верхівки на тлі загального загострення суспільно-економічного антагонізму дуже виразно представив вищезгаданий проф. Е. С. Варга, пишучи, що в радянському суспільстві «вирішальна влада належить виключно партійній, бюрократичній верхівці, якій підлягають всі „підойми” партійного й адміністративного апарату... Це і є панівна класа соціалістичного суспільства, яка керує цілою державою з її внутрішніми і зовнішніми відносинами, яка керує партією й її організаційною діяльністю, це

є люди, які видають закони, накази і розпорядження з обов'язковою правною силою... У середині панівних кіл вважали очевидним ще на початку 30-их років за конечне засе-кренувати фактичне, правне відділення партійно-бюрократичної верстви від інших верств населення... Це відділення панівної класи знайшло свій вияв у системі „номенклатур”, тобто у встановленні списків особливо вибраних і перевіре-них осіб, які втішались найбільшим довір'ям партії і яким можна доручити відповідальну роботу в партії і державі...»

Цьому особливому політичному становищу відповідають, очевидно, співмірні до владної сили матеріальні кори-сті і привілеї, зафіксовані у спеціально високих платнях, преміях, нагородах, спеціальних магазинах, особливих жит-лових будинках і дачах, окремих санаторіях і лікарнях, що їх, однак, не вдалося заховати перед оком народних мас.

Система «номенклатур» є важливою для нас з іншого погляду: як інструмент розкладу і скам'яніння самої панів-ної верстви, яка, нагромаджуючи в своєму власному окре-мому крузі максимальну владу, необмежені привілеї, казкові добра і вигоди, неминуче мусить дедалі більше ізоловати себе від народу, замикатися в собі й одночасно киснути у вла-сному соусі, запнивати.

Все це перешкоджає і зупиняє нормальну циркуляцію інтелектуальних сил у системі і веде до примітивізації і за-гнивання цілого суспільно-культурного життя. Свідомість цього доходить врешті і до людей з цього замкненого кола, зокрема до тих, які ще не позбулися суспільного сумління, і в них починає народжуватися сумнів і критицизм навіть щодо їх особистого становища. На такому фоні народжу-ються Твардовські. А для нас це надзвичайно важливі еле-менти, бо вони є виразником непевності і сумнівності в се-редині панівних кіл. Як пише Брінтон: «Коли численні і впли-вові члени такої (панівної) класи починають вірити, що вони несправедливо залишаються при владі, або що інші люди є братами, рівними їм в очах вічної справедливості, або що ідеали і вірування, які вони принесли, є нісенітниця... тоді вони не в силі протиставитися будь-якій серйознішій атаці на їхню суспільну, економічну і політичну позицію».

Царський міністер Протопопов так описав вершкову стадію такого стану панівної верхівки напередодні 1917 року: «Навіть найвищі класи стали фрондерами ще перед револю-цією; у високих салюнах і клюбах критикували гостро і не-прихильно політику уряду. Відносини, що заіснували в цар-ській родині, аналізовано і про них широко говорили. Невин-ні жарти розповідали навіть про голову держави. Писалися віршики. Не один великий князь відвідував такі зібрання... Відчуття небезпеки від такого роду змагань не збуджувалося аж до останнього моменту».

Хиба тоталітарної «номенклатурної» системи лежить, очевидно, в її структуральній слабості, бо вона веде до пов-

ного бюрократизування і спримитивізування самої панівної верхівки, яка, відчужившись від народних мас і життя народу, є просто неспроможна керувати ним. Французький комуніст Гароді схопив це дуже соковито стосовно сучасного радянського режиму, пишучи, що «ця бюрократична, централізована й авторитарна концепція управління була і є головною перешкодою для реалізації економічної реформи, політичної демократизації і визволення культури». Подібно писав академік Сахаров у листі до Брежнєва, Косигіна і Підгорного в 1970 році: «...перешкоди для розвитку нашої економіки знаходяться поза нею, в політичній і суспільній ідеології...» Він бачив розв'язку лише у демократизації і «розсекреченості» чи, як він писав: «...загальна поінформованість може повернути нашому ідеологічному життю його динамізм і творчість та зліквідувати бюрократичний, догматичний, гіпокритичний стиль...»

Як відомо, історики революцій підкреслюють нездібність передреволюційних режимів давати собі раду з революційними вибухами. Справа однак у тому, що ця «нездібність упоратися з революційними обставинами» залежить не тільки від волі, плянів, зусиль самої панівної верхівки, але і тих, які мають здійснювати цю волю, пляни і зусилля. Відомо, що царський уряд 1917 року був, щонайменше з історичної перспективи, політично слабкий, так само, зрештою, як і режим Людовіка XVI. Але той самий царський уряд мав детально опрацьований плян, як здушити еventуальні заворушення в Петербурзі... І одночасно нічого з цього пляну не вийшло, бо його відмовився виконати Волинський полк, який і започаткував революцію.

У випадку з Угорщиною 1956 року і Чехо-Словаччиною 1968 могло б здаватися, що сучасний російській панівній верхівці не бракує ні здібности, ні засобів задушити всякі революційні почини і що вона ще політично сильна. Але воно не зовсім так, коли зважити, що в обох випадках революційні процеси відбувалися на окраїнах імперії, а не в її центрі, і що навіть за таких умов тривало місяцями, заки Кремль зважився на остаточний удар. Це поперше, а подруге: дуже важливим є той факт, що в цій самій верхівці були хитання, сумніви і навіть одверті противники інтервенції. Іншими словами, ці речі треба розглядати в перспективному розвитку і зокрема з усвідомленням того засадничого факту, що в тоталітарній імперії при відсутності допомоги ззовні революція мусить виникнути в її центрі, щоб вона могла успішно завершитися. А немає сумніву, що розвиток подібних подій у Москві і Ленінграді виглядав би зовсім інакше у своєму завершенні, ніж у Будапешті чи Празі.

І «новочеркаські» події 1962 року напевно виглядали б інакше в Москві, чи Ленінграді, і немає певности, що й тут офіцер, який мав би доручення задушити страйк, пустив би собі кулю в лоб, як це було у Новочеркаську.

Якщо ж йдеться про «серйозні економічні, а щонайменше фінансові труднощі особливого порядку», що їх ставить на перше місце Брінтон у ряді революційних факторів і симптомів, то їх теж не бракує в сучасному СРСР. При тому ці труднощі є не лише похідного порядку, як у випадку американської чи французької революцій, а таки глибшої структурної природи. Незбалансованість радянської економіки, однобічна перевага важкої і воєнної промисловости, недорозвиненість інших галузей індустрії, слаба легка, зокрема харчова промисловість, постійні перебої в індустрії, дотепер не усунена криза в сільському господарстві — це лише підсумовуючі заголовки стану радянського народного господарства.

Вистачає згадати автозавод Фіят у Тольятті, канадські доставки пшениці для СРСР чи факт, що в 1956 р. життєвий стандарт німецького робітника був вищий від радянського на 60%, французького — на 81%, а американського на 110% (і то на основі даних самої підстриженої радянської статистики), щоб мати справжній образ економічних і фінансових труднощів режиму. Це й пояснює прийняття президента США Ніксона в Москві навіть після проголошення ним блокади Гайфонгу і бомбування радянських кораблів, як також невпинне ходження з капелюхом до японців, щоб допомогли в індустріялізації Сибіру. До речі, в одному і другому випадку йдеться не тільки про запрозу Китаю, але таки про кредити, торговельні вигоди і матеріальну та технологічну допомогу вільного світу, без якої режим не може собі дати ради. Так є, зрештою, і у випадку Західньої Німеччини, з якою недавно СРСР і Польща підписали договори про визнання сучасних кордонів, зрідкаючися «німецького реваншистського страшака», що ним Кремль досі страшив постійно «народні демократії». У такій ситуації, бравурні дефіляди російської морської флотії по Індійському океану, Перській затоці чи на Середземному морі це не лише шовіністична дурійка і місійне запаморочення царськими галюцинаціями, але й відповідна позиція на рахунку обтяження радянської економіки...

Щоб не було непорозумінь, згадаємо, що йдеться тут передусім про економічні і фінансові труднощі уряду, які не мають нічого спільного із загальним економічним розвитком. Іншими словами, як твердить Брінтон й інші дослідники, «революції не народжуються в суспільствах, які є економічно ретроградними, навпаки: вони постають у суспільствах, які економічно прогресують». Ще інакше: «Голодні революції не роблять». І одночасно: дальший розвиток радянської економіки, при її структурних слабостях, зумовлених також самими політичними обставинами, напевно не буде зменшувати, а навпаки буде збільшувати шерег режимових економічних і фінансових труднощостей.

Брінтон писав, що в таких випадках ідеться не стільки про соціально-економічні труднощі населення, але «куди важливішим є заїснування в даній суспільній групі чи серед груп відчуття, що існуючі умови перешкоджають їхній економічній діяльності». А це і є те, про що писав Сахаров чи як ще виразніше поставив Гароді, заявляючи, що «сучасні радянські лідери є прямою перешкодою для здійснення цих засадничих змін не лише в СРСР, але й поза ним...», бо вони просто не розуміють сучасних складних економічних і політичних проблем. А так думає сьогодні багато радянських технократів.

Розклад і слабості режиму це, очевидно, тільки один вимір революційної ситуації, другим виміром якої є сам революційний елемент. Ми зупинилися лише на цьому першому, бо він є вихідною всякої революційної ситуації.

Було б очевидно смішно робити зараз на основі цих симптомів якісь часові передбачення. Варто пригадати, однак, що революції є звичайно несподіванкою навіть для тих, що їх починають і роблять. (Відомо, що Ленін напередодні самої революції 1917 року говорив про те, що буде добре, якщо наступне покоління доживе ще до революції в Росії). Це поперше, а подруге — революції не робляться за схемами і не творяться масовими організаціями. Їх розпочинають групи, вони є завжди ділом такої чи іншої меншости, до якої пристають маси і перетворюють її у великомаштабний вибух. Немає, однак, революцій без революційної ситуації, основні передумови і симптоми якої видно вже сьогодні в есесерівській імперії, яка неминуче ступила на шлях близької революції.

Хмари на святковому горизонті імперії

М. П.

Саме коли в Радянському Союзі все ширше розгортається кампанія підготовки святкувань 50-річчя утворення СРСР, у Литві сталися події, що їх майбутні історики запишуть як черговий етап у наростанні революційних настроїв у сучасній російській імперії.

«ХАЙ ЖИВЕ СВОБОДА ЛИТВИ»

14 травня ц. р. у литовському місті Каунасі публічно спалив себе студент Роман Тальянта, щоб запротестувати проти поневолення литовського народу. Після самоспалення українця Степана Макухи в Києві 5 листопада 1968, що було актом протесту проти русифікації України, і самоспалення чеського студента Яна Палаха 20 січня 1969 на площі св. Вацлава в Празі на знак протесту проти окупації Чехо-Словаччини радянськими військами — геройський вчинок Тальянти черговий раз розірвав перед публічною опінією світу заслону забріханости т. зв. ленінської розв'язки національного питання в СРСР.

Самоспалення Тальянти не було відірваним актом. Його похорон 18 травня ц. р. перетворився на багатотисячну демонстрацію литовських патріотів на вулицях Каунасу. За достовірними повідомленнями міжнародної преси, демонстрації тривали два дні, і в їх результаті дійшло до збройних ударів з військами КГБ. Як десять років тому, під час робітничих страйків у Новочеркаську, перелякані вожді КПРС доручили стріляти в демонструючі маси, в результаті чого серед населення були вбиті і ранені. Це традиційна метода комуністичної диктатури розправлятися з народом. Так само в грудні 1970 року польська міліція стріляла в робітників у Гданську і в Штеціні. (Цікава аналогія: у т. зв. «криваву неділю», 9 січня 1905 царська жандармерія також стріляла в демонструюче населення).

Немає сумніву, що геройський вчинок Тальянти і виступ литовського населення проти поневолення Литви, а також криваву розправу з ним Москва рада була б приховати перед світом. Не один такий злочин довгий час залишався невідомий. Навіть таке масове і плянове народовбивство, як виморення мільйонів українських селян у 1933 році або насильний вивіз з їх рідних земель сотень тисяч кримських татар, чеченців й інгушів, не зразу стали відомі назовні. Подібне було з масакрами у Вінниці чи в Катині. (Тут знову

аналогія: гітлерівцям також з початку вдавалось приховати правду про газові камери).

Не такі тепер однак часи. Зразу після розстрілу демонстрації в Каунасі міжнародні пресові агентства і преса широко інформували про черговий злочин КГБ. У таких умовах керівникам КПРС довелося вдаватися до іншої випробуваної методи — брехні і наклепів. Треба було набрехати на покійного героя і на тих, хто з приводу його смерті демонстрували. Таким чином в описі служняної литовської й іншої радянської преси усе вийшло догори дном: борців за свободу представили як хуліганів, а погромників — як охоронців порядку. Газета «Кауно тіеса» (відповідник, скажімо, львівської «Вільної України») розповіла 26 травня (отже, вже після того, як у світі була відома правда про події в Каунасі), що, мовляв, група експертів міністерства здоров'я Литви та Інституту медицини в Каунасі ствердили без будь-якого сумніву, що «Роман Тальянта був ментально хворий» (як, наприклад, ген. Петро Григоренко, Володимир Буковський, чи інші дисиденти в СРСР), а «певна група хуліганів і молодих бродяг пробувала використати цю подію для своїх власних цілей», тому «компетентні органи мусіли вжити деяких засобів, щоб запевнити порядок та безпеку населення». Газета додала, що, згідно з повідомленням місцевої прокуратури, «більшість з тих людей були вже раніше карані за хуліганство та за різні порушення громадського порядку» та що «серед них було багато п'яниць». Натомість, підсумувала газета, неправдою є все, що про події в Литві писала закордонна преса, додаючи, що згадані «хуліганські елементи» були інспіровані з-за кордону.

НЕ ТІЛЬКИ ЛИТВА

Від часу січневих арештів на Україні, жертвою яких упали м. ін. Іван Світличний, Вячеслав Чорновіл і Євген Сверстюк, у міжнародній пресі постійно появляються додаткові інформації й статті про сучасне становище на Україні. У газеті «Нью-Йорк Таймс» від 6 червня була надрукована велика стаття кореспондента газети в Москві Теодора Шабарда. Автор нав'язував до повідомлень радянської преси про арешт Ярослава Добоша і про його пресову конференцію в Києві та писав, що «уже від довшого часу було відоме, що деякі українські інтелектуалісти виступають проти того, що вони вважають за надмірну русифікацію та відсутність культурної свободи і вимагають більш активного вживання української мови в їхній республіці». Як видно, Шабард висловлюється дуже обережно, але воно зрозуміле, коли взяти до уваги, що кореспонденції з Москви переходять радянську цензуру, отже їх треба відповідно підстригати.

Взагалі треба сказати, що в останні роки пишеться в міжнародній пресі порівняно багато про національне питання

в СРСР, зокрема про боротьбу українського народу. У цьому відношенні частинне літературне відродження 60-их років, а зокрема виникнення самвидавної літератури на Україні, має переломове значення для оцінки зовнішнім світом становища українського й інших неросійських народів. Не треба забувати, що під впливом постійної проповіді політики т. зв. злиття націй, систематичної русифікації і переміщування населення в СРСР, на Заході довгий час існувало переконання, ніби Москві вдасться здійснити те, чого не зуміли зробити царські централізатори імперії, себто перетворити її в етнічно суцільну російську великодержаву. Правда, такі голоси можна ще сьогодні подекуди почути. Проте факти боротьби неросійських народів, що дістаються поза межі СРСР, зокрема документальна література, розцінюються як доказ живучості неросіян.

Останнім часом, паралельно з подіями на Україні, сильний розголос у світі здобули собі також Латвія, Грузія, тюркські народи. Громадяни СРСР, яким пощастило емігрувати на Захід, майже однозгідно стверджують, що національне питання, себто прагнення неросійських народів до національної свободи є головною відосередньою силою в СРСР.

ЧИ СУЧАСНІ КЕРІВНИКИ КПРС УСВІДОМЛЮЮТЬ СЕРЙОЗНІСТЬ СТАНОВИЩА В СРСР?

Під час відвідин президента Ніксона в Москві газета «Нью-Йорк Таймс» від 28 травня поінформувала про інтерв'ю, яке дав журналові «Форейн Полісі» Джордж Кеннан, колишній амбасадор США в СРСР і один з найбизначніших західних советознавців. Кеннан належить до старої гвардії американських дослідників СРСР, що виховувалися в 20-их і 30-их роках нашого сторіччя на традиціях російської історіографії, панівних у свій час майже виключно в Америці і в інших західних державах. У його дослідних працях про СРСР національне питання на ділі не існує, а про Україну він говорить у більшості легковажно. Цікаве, однак, що, зважаючи на факти, він під час угорської революції в 1956 році заявив, що Україна може бути чертовим тереном національно-визвольної боротьби. Проте, вірний своєму вихованню, сьогодні він далі орієнтується передусім на те, що діється в Москві чи взагалі в Росії.

Отож, у згаданому вище інтерв'ю Кеннан заявив, що, на його думку, сучасне внутрішнє становище в Радянському Союзі можна порівняти до становища, в якому опинився царський режим у 1912 році, отже за п'ять років перед революцією. Однією з причин слабости сучасного режиму Кеннан вважає те, що режим утратив довір'я інтелектуальної верстви, а без неї, мовляв, сучасною, модерною державою правити довго не можна. При цьому він сказав, що «небезпеки,

перед якими стоять сучасні вожді, є без порівняння більші, ніж вони це самі уявляють».

Звичайно, оцінки Кеннана є дискусійні, а передбачення розвитку суспільних процесів є завжди дуже складним завданням. Проте, коли взяти до уваги, що в галузі національної політики роблять тепер керівники СРСР, доводиться принаймні в якійсь мірі погодитися з Кеннаном щодо того, що вони не зовсім усвідомлюють вагу цієї проблеми, дарма що, як свідчать численні факти, вони живуть під постійним страхом перед бунтом неросійських народів. Але справа в тому, що той страх штовхає їх на такі дії, які ображають неросійські народи, загострюють їхню самооборону і тим самим створюють все більшу небезпеку для імперії.

СВЯТКУВАННЯ, ЩО МУСЯТЬ ОЗЛОБЛЮВАТИ НЕРОСІЯН

Колись Ленін, цей архиехидний стратег революції і будівничий нової російської імперії, розумів, що насильство мусить мати межі. Не маючи ще влади в імперії, він перестерігав у 1917 році тодішній Тимчасовий уряд перед нерозумною політикою у відношенні до українців. Він писав: «Поступиться українцям, це говорить розум — бо інакше буде гірше, силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш» («В. І. Ленін про Україну», т. II. Київ 1969, стор. 22—23). Але така філософія сучасних керівників імперії не переконує. Вони, виходить, думають, що можна відверто здійснювати нищення національної субстанції неросійських народів.

У травневому числі нашого журналу ми коментували «Постанову» ЦК КПРС про підготовку до святкувань 50-річчя СРСР. Ми вказували тоді на те, що у згаданому документі найміцніші акценти поставлені на централізації імперії, на обкромованні і так куцих прав неросійських республік і на пляні злиття націй. Сьогодні треба додати, що в дальших документах і в офіційній інтерпретації згаданої «Постанови» ЦК КПРС, робиться ще більше викривлення первісної концепції існування Радянського Союзу, як союзу частинно принаймні окремих республік. Щобільше, тепер виглядає, що святкуванню надається ще одного, сказати б, наскрізь дегенеративного спрямування, точніше — шовіністичної гльорифікації Росії, російського народу, російської історії, традиції, культури, словом, усього, що російське. Це виглядає, як достомнене запаморочення імперіялістичним чадом.

З величезної кількості статей та інших публікацій, у тому числі також «наукових» розвідок, що ілюструють такий курс, ми в цій статті обмежимося тільки одним виступом людини, що належить до керівної верхівки КПРС, є кандидатом у члени політбюро ЦК КПРС і першим секретарем ЦК КП Узбекистану. Йдеться про Ш. Рашидова, стаття якого

п. н. «Могутній засіб єднання й інтернаціонального виховання» надрукована в московському журналі «Коммунист» (ч. 7, травень ц. р.). Сам Рашидов — це русифікований узбек, отже належить до категорії тих неросіян, які, за визначенням Леніна, завжди виявлялися найбільш безоглядними русифікаторами неросійських народів. Ось деякі цитати з його статті:

«Москва, Кремль... Скільки сьогодні величчї, могутности і значення в цих словах! Скільки радості й гордості, любови й пошани, надхнення і шляхетних поривів душі викликають ці слова! Найбільш світлі надії і мрії, найкращі думки людей праці нерозривно зв'язані з цими дорогими серцю, священними словами. Вони додають нових сил, посилюють віру в перемогу високих ідеалів комунізму, вони окрилюють людину, закріплюють її наче яскраве сонце».

Так починає свою статтю Рашидов. А далі такі пеани на адресу російського народу і його мови:

«Кожна радянська людина горда з того, що вона належить до великої радянської сім'ї, що російський народ — старший брат всіх народів тієї сім'ї... Російський народ пролив чимало крові, приніс чимало жертв в ім'я наших спільних цілей... Російський народ був і є прикладом любови до праці і героїзму, безкорисної допомоги всім братерським народам, більшим і меншим. Радянські люди всіх національностей люблять російський народ, шанують його, захоплюються його талантом, розумом, працьовитістю, ленінським гуманізмом і інтернаціоналізмом, учаться в нього бути сильними, стійкими, відважними в боротьбі, приєднуються до його культури і прогресивних традицій, з величезним інтересом вивчають російську мову... Російська мова — це золотий сплав величних цінностей, що входять у скарбницю загальнонародської культури... Російська мова — це мова нашого великого вождя й учителя В. І. Леніна... Російська мова — це ми говоримо з гордістю — це мова першої у світі соціалістичної революції... Російська мова — це справді мова освіти і культури...»

Рашидов кінчає свої дитирамби розповіддю про свої відвідини в Індонезії і про якогось мешканця острова Суматра, який ніби заявив: «Радянський Союз врятував людство від фашистської пошести, і тепер усі зобов'язані любити російський народ і вивчати його мову». Рашидов ні словом не згадує, що рятували людство від фашизму також інші народи СРСР і народи, що до нього не входять, що вони мають власні мови. Зрештою легко мешканцеві Суматри говорити про СРСР, коли його острова Москва не мала нагоди «визволити».

Колись Олександр Герцен писав, що як узяти до уваги злодіяння російської урядової верхівки у відношенні до поневолених народів, то доводиться соромно визнавати себе росіянином. Сьогодні цікаве те, що проти безцеремонної гльорифікації усього російського, і тим самим приниження неро-

сійських народів, не видно застережень не тільки з боку росіян, що правлять імперією, але також і з боку російських дисидентів. А втім, така агітація не може не затруювати ще більше російські уми шовінізмом і тим самим поглиблювати національні антагонізми.

Правда, можуть бути ще й інші ефекти. Авраам Шіфрін, діяч жидівського дисидентського руху в СРСР, який минулого року емігрував до Ізраїлю, розповідав, що в 1970 році, під час святкування сторіччя народження Леніна, радянські пропагандисти так надокучили народам СРСР своїм барабанним вогнем агітації про Леніна і його подвиги, агітацією від якої впродовж року не було куди заховатися і яка атакувала людину зі сторінок преси, з радіо, телевізії, яка придушувала її на безчисленних зборах, — що в результаті люди зненавиділи не тільки агітаторів, але й самого Леніна та, що гірше, створили про нього сотні анекдот. Не можна виключити, що подібні результати у відношенні до всього російського породить сучасна злива святкової пропаганди, зокрема, коли мати на увазі все нагальніші репресії в неросійських республіках, переслідування людей за любов до рідної мови, за бажання берегти культуру і традицію свого народу, за вимогу здійснення записаних у конституції прав республік і т. ін.

Коли мати це все на увазі, доводиться справді думати, що є велика доля правди в тому, що керівники імперії не уявляють небезпеки свого становища.

РОЗПЕРЕЗАНІСТЬ НЕ ТІЛЬКИ У ВІДНОШЕННІ ДО НЕРОСІЙСЬКИХ НАРОДІВ

Згадуваний вище Кеннан говорить про втрату довір'я інтелектуальної частини суспільства до керівної верхівки, як одну з причин кризи, в якій заплуталися сучасні керівники СРСР. Але це далеко не вичерпує проблеми. Здається, що сучасна комуністична диктатура не тільки в СРСР, але і в країнах його сателітів, опинилася перед щораз більше зростаючими внутрішніми суперечностями, джерело яких є в самій природі системи.

У польському видавництві «Культура» в Парижі появилася у 1969 році дуже знаменна студія п. н. «Мотори і гальма соціалізму». Автором цієї праці є колишній видатний діяч комуністичної Польщі, Владислав Беньковський. Його студії не взяли до друку в Польщі, і вона ходить по руках населення, як новий документ польської самвидавної літератури. Беньковський розглядає принципове для комуністичних режимів питання диктатури пролетаріату і загострювання класової боротьби. Він каже, що це питання в теоретичній площині поставив Маркс і його розвинув Ленін напередодні жовтневої революції, але що від того часу проблема диктатури

не була ніколи серйозно дискутована і перетворилася на непорушну догму.

Звичайно, можна лишити на боці питання про те, чи взагалі колинебудь в СРСР або в інших комуністичних державах існувала справжня диктатура пролетаріату, тобто щоб пролетаріат взагалі мав там будь-коли владу в своїх руках, чи радше владу завжди захоплювали професійні революціонери, які швидко перетворювалися на бюрократів. Таким чином під крилатою фразою «диктатури пролетаріату» крилася завжди диктатура партійної бюрократії над робітництвом, селянством й інтелігенцією. Важливе натомість те, що Беньковський, як комуніст, пише про утривалення і непорушність диктатури, як про зло, що приводить до закріплення системи влади, до її відриву від народу і в дальшому до дегенерації. Так само негативно оцінює він тезу про те, що, мовляв, в міру будування соціалізму класова боротьба не меншає, але загострюється. Відомо, що під таким гаслом Сталін влаштував масові чистки та знищення цілих верств населення. Коли Беньковський протестує проти застосування цієї тези в сучасності, то це зовсім зрозуміле. Але він, мабуть, не бере до уваги того, що гасло посилювання класової боротьби в умовах соціалізму незвичайно вигідне для правлячої бюрократії. «Класовим ворогом» можна назвати будь-якого опонента і таким чином його знешкодити. З другого боку, Беньковський також не пише про те, що в умовах комуністичних диктатур і їхнього «соціалізму» справді зростають класові конфлікти, але вони не такі, як колись уявляв собі Маркс. Вони є продуктом суспільних умов, в яких панівна класа бюрократії, що стоїть при владі нібито від імені пролетаріату, стала визискувачем, а пролетаріат й інші суспільні верстви є в ролі тих, кого визискують і ким правлять без їхньої згоди. Тому треба зважати на те, що майбутні революції, які покінчать з владою сучасних комуністичних диктатур, будуть відбуватися під гаслами боротьби не тільки за політичні і національні права, але будуть також революціями соціальними.

Беньковський пише про становище в Польщі. Коли ж його критику перенести на СРСР, де «соціалізм» побудований уже давніше, то основні риси панівної системи зростають там багатократно. Не тільки в населення, але, треба думати, не в меншій мірі в керівників КПРС немає сумніву щодо того, що вони десятиріччями володіють без мандату народу, що тільки сила партійного і поліційного та військового апарату є гарантом цієї влади, що всупереч колишнім марксистським теоріям про зникнення апарату держави, про народження органів народного самоуправління, з таких ілюзій не залишилося на ділі нічого, і що тому з кожним роком радянської влади КПРС закликає все більше посилювати ролі партії в житті громадян, контролює усі їхні вияви.

Оцінка такого становища була дана у знаменному до-

кументі п. н. «Меморандум демократів Верховній раді СРСР про незаконне захоплення влади керівництвом КПРС і про його антиконституційну діяльність». Цей документ поширюється від 1970 року у Радянському Союзі, а опрацювали його керівники Демократичного руху СРСР. Там м. ін. пишеться: «Керівництво КПРС покористувалося народом як знаряддям для того, щоб при його допомозі вирвати владу з рук Тимчасового уряду і утворило в державі свою політичну організацію, що поставила себе понад усіми державними і громадськими установами. Це забезпечило за вождями КПРС монополію в усіх галузях життя держави. . . Керівництво КПРС узурпувало собі владу, яка по праву належить радам, і цим самим позбавило народ суверенності. Захоплену владу керівники КПРС виконують виключно в своїх егоїстичних інтересах. . . Радянське суспільство заплатило за дії КПРС впродовж 53 років жертвами не менше 50 мільйонів людей, що загинули в результаті кривавої громадянської війни, репресій, голоду, другої світової війни і т. д.».

Зрозуміло, що, усвідомлюючи такий характер радянської влади, кращі елементи усіх народів СРСР ведуть боротьбу за основні громадянські права, за національну і політичну свободу. Це в свою чергу приводить до масових переслідувань, до засилання людей у в'язниці, табори примусової праці і психіатричні лікарні. Цих фактів не зможуть заглушити навіть найбільш урочисті святкування 50-річчя СРСР. Вони приведитимуть до все більшого нагромадження протиріч та наростання сил народної боротьби проти панівної системи диктатури і колоніального поневолення народів.

Литовці в боротьбі за національні і релігійні свободи

В останій час на Захід дістається все більше вісток про визвольну боротьбу литовського народу. 21 травня 1972 пресо́ве аге́нтство «Асошіейтед Пресс» повідомило з Москви про демонстрації кількох тисяч литовської молоді на вулицях м. Каунас та про зударі з органами КГБ. Заворушення відбулися після того, як один молодий литовець спалив себе, заявивши перед тим свій протест проти національного, політичного і релігійного переслідування в Литві.

Нижче друкуємо в українському перекладі два документи, що вказують на зокрема посилену боротьбу литовських патріотів в обороні свободи релігії. Згадані документи — відкриті листи до генерального секретаря Об'єднаних Націй Курта Вальдгайма та до генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва. Обидва листи поширені у відписах серед населення СРСР. — Редикція.

I

До Генерального Секретаря ООН п. Курта Вальдгайма від католиків Литви

Звернення

Тому що Литва не має свого представника в Організації Об'єднаних Націй, ми, католики Литви, змушені звернутися до вас, пане Генеральний Секретарю, користуючися випадковими каналами. Наше звернення спричинив той факт, що віруючі нашої республіки не можуть користуватися правами, викладеними в статті вісімнадцятій Загальної декларації прав людини. З цього приводу наші священики, група віруючих та окремі католики не раз зверталися до верховних державних органів Радянського Союзу, вимагаючи покласти край порушенням прав віруючих. До радянських урядових чинників були вислані декілька петицій віруючих, серед них: заява католиків міста Пронай, яку підписало дві тисячі осіб і яку вислано у вересні 1971 року; заява віруючих парафії Солтайка, Алтуського району, яку підписало 1 190 осіб і яку вислано в жовтні 1971 року; заява 1 344 парафіян Гіркальніса, Расейняйського району, що її вислано в грудні 1971 року. Усі ці заяви були спрямовані до різних верховних

інстанцій СРСР, але жодна з них не надіслала офіційної відповіді, хоча державні установи мусять відповісти на заяву громадян протягом одного місяця. Неофіційною відповіддю було посилення репресій супроти віруючих.

Католики усєї Литви вирішили нагадати радянському керівництву про своє безправне становище у меморандумі до генерального секретаря КПРС Л. І. Брежнєва, але радянські органи міліції та КДБ, шляхом погроз, арештів і кайданів припинили масовий збір підписів.

Такі дії влади привели до переконання, що цей меморандум, що його підписали сімнадцять тисяч віруючих, не досягне мети, якщо його буде послано тим самим шляхом, як і попередні колективні заяви. Тому ми, католики Литви, звертаємося до Вас, шановний Генеральний Секретарю, і просимо через Організацію Об'єднаних Націй переслати до генерального секретаря КПРС Леоніда І. Брежнєва переданий вам меморандум разом із підписами.

З пошаною

Представники католиків Литви.

II

До Генерального Секретаря КПРС, Москва, Кремль, від католиків Литви

М е м о р а н д у м

Минуло вже багато років, як закінчилася друга світова війна; народи відбудували зруйноване, прагнучи тривалого миру.

Але підставою тривкого миру є справедливість і шанування людських прав. Саме порушенням цих прав ми, католики Литви, глибоко занепокоєні, бож для віруючих нашого народу досі не існує свобода совісти, а Церква зазнає переслідувань.

Наші єпископи Ю. Степонавічюс та В. Сладжявічюс уже десять років без суду і визначеного реченця перебувають на засланні, хоч вони не вчинили жодного злочину.

У грудні 1971 року священників Ю. Здебскіса та П. Бубніса засуджено до позбавлення свободи за те, що вони, виконуючи свій обов'язок, на прохання батьків, з'ясовували дітям основи католицької віри. Ці священники допомогли дітям підготуватися до першого причастя. Не в школі, а в костьолі, не застосовуючи ніякого насильства, — брав участь той, хто хотів. Навпаки, в радянських школах Литви силоміць впроваджується атеїзм, віруючих дітей католиків примушують говорити, писати і діяти всупереч їхній совісті, а виконавці такого насильства не дістають попереджень і не зазнають судових переслідувань.

Через нестачу потрібної кількості священників віруючі не мають потрібної опіки. У багатьох місцях одному священникові доводиться обслуговувати дві або три парафії. Змушені працювати навіть священники-інваліди та похилі віком. Таке становище виникло тому, що справами Духовної семінарії керує не єпископ, а представник влади. Влада дозволяє приймати до семінарії щорічно щонайбільше десять учнів. Священників розподіляють по парафіях також представники влади.

У Кримінальному кодексі Литовської РСР є стаття, яка передбачає кару за переслідування віруючих, але на практиці цієї статті ніколи не застосовують. 1970 року відділ народної освіти Вілкавішського району звільнив з праці вчительку С. Брілене тільки за те, що вона виявилася віруючою. З тієї ж причини районна влада не дозволяє вчительці поступити ні на яку працю в місті Вілкавішкісі, навіть на посаду прибиральниці. Ті, хто чинить цю сваволю, лишаются не покарані, хоча з їхньої вини представники інтелігенції бояться відкрито практикувати своє віровизнання.

Представники влади не дозволяють віруючим, навіть за власні кошти, відбудувати спалені костьоли, наприклад, у парафії Ватакай, Гауре, Сангруда. З великими труднощами віруючим доводиться домагатися від урядових чинників дозволу відправляти богослуження в такому чи іншому житловому будинку, але в жодному випадку не дозволяється устаткувати бодай каплицю на колишньому церковному подвір'ї. Тим часом у парафії Андреявас на місці колишнього костьола дозволено побудувати залю для танців.

Ми могли б навести ще багато фактів дискримінації, які непокоять нас і примушують розчаровуватися в Радянській конституції і законах. Тому ми просимо Радянський уряд забезпечити нам свободу совісти, яку гарантує Конституція СРСР, але яка досі відсутня в дійсності. Нас не задовольняють гарні слова у пресі та радіо, тому ми сподіваємося від уряду таких зусиль, котрі допоможуть нам, католикам, почувати себе рівноправними громадянами Радянського Союзу.

У грудні 1971

Представники католиків Литви.

Із „Колимських оповідань“

Варлам Шаламов

Поет і прозаїк Варлам Тихонович Шаламов народився у Володі 1907 року. Вперше арештований 1929 і засуджений на трирічне заслання. Вдруге арештований 1937 і висланий у концтабори на Колиму, де поневірявся 17 років. По смерті Сталіна реабілітований, повернувся до Москви. З 1957 в різних журналах з'являються його поезії, виходить дві поетичні збірки. Проте прозу Шаламова в СРСР не друкують. «Колимські оповідання», вибірку з яких пропонуємо увазі читачів, побачили світ лише на Заході.

Переклади друкуються з публікацій в «Новом журнале» без відома і згоди автора, за що просимо в нього вибачення.

ПАКУНОК

Пакунки видавали на вахті. Бригадири засвідчували особу відбирача. Фанера ламалася і тріщала по-своєму, по-фанерному. Тутешне дерево ламається не так, кричить відмінним голосом. За бар'єром з ослонів люди з чистими руками в занадто чепурних військових уніформах розпаковували, перевіряли, трусили, видавали. Скриньки пакунків — ледве живі після кількомісячної подорожі — вміло підкинені, падали додола й розсідалися. Шматки цукру, сушені овочі, надгнила цибуля, зім'яті пачки махорки розліталися увсебіч. Ніхто не збирав розсипане. Хазяї пакунків не протестували — одержати пакунок було чудом із чудес.

Біля вахти топталися конвоїри з рушницями наготові — в білому морозяному тумані снували якісь незнайомі постаті.

Я стояв під стіною, ждав черги. Оті блакитнаві шматки — то не крига! То — цукор! Цукор! Цукор! Спливе ще година, і я триматиму в руці такі шматки, а вони розтаватимуть. Вони розтаватимуть лише в роті. Отакого великого кусня не вистачить на двічі, на тричі.

А махорка! Власна махорка! Махорка з материка, Ярославська «білиця» або Кременчук ч. 2. Я куритиму, я пригощатиму кожного, кожного, кожного, а передусім тих, у кого докурював протягом року. Махорка з материка! Нам же в пайку давали тютюн, вилучений після закінчення терміну схорони з армійських складів — авантюра гігантського розміру: на табори списували всі продукти, які одлежали «термін схорони». А зараз я куритиму справжню махорку. Якщо

дружина й не знає, що треба махорку якнайміцнішу, то їй підкажуть.

— Прізвище?

Пакунок тріснув і з ящика сипнули чорносливки. А де ж цукор? Та й чорносливок — дві-три пригорщі...

— Тобі бурки! Легунські бурки! Ха-ха-ха! На гумовій підосшві! Ха-ха-ха! Як у начальника золотокопалень! Тримай, забирай!

Я розгубився. Навіщо мені бурки? В бурках тут можна б ходити хіба у свята, так свят же катма! От якби оленячі піми, торбози або звичайні валянки. Бурки занадто розкішно... це — не пасує. А до того...

— Слухай но, — чиясь рука торкнулася мого плеча.

Я повернувся так, щоб одразу бачити і бурки, і ящик, на споді якого лежало трохи чорносливок, і начальство, й обличчя чоловіка, що тримав мене за плече. Ним виявився Андрій Бойко — гірничий наглядач.

Бойко квапливо шепотів:

— Продай мені бурки. Грошей тобі дам. Сто карбованців. Ти ж і до барака не донесеш — однімуть, видеруть оті, — і Бойко тицьнув пальцем у білий туман. — Та і в бараці вкрадуть. У першу ж ніч.

«Сам ти й підішлиш», подумав я. — Добре, давай гроші.

— Бачиш, який я! — Бойко відраховував належне. — Не обманюю, не як другі. Сказав сто і даю сто. — Бойко боявся, що переплатив зайве.

Я згорнув засмальцьовані папірці вчетверо, увосьмеро і запахнув у кишеню штанив. Чорносливки пересипав з ящика в бушлат — кишені бушлата давно пішли на кисети.

«Куплю масла! Кілограм масла! І їстиму з хлібом, супом, кашею. І цукру! І шаньку в когось добуду — торбинку з мотузяною поворозкою. Торбинка — неодмінний надібок кожного порядного в'язня із фраєрів. Блатні з торбинками не ходять.

Я вернувся в барак. Все лежало на нарах, один Єфремов сидів, поклавши руки на охололу піч, і тягнувся лицем до зникаючого тепла, він боявся розігнутись, одірватись од печі.

— Ти що, розтоплюєш?

Підійшов днювальний.

— Єфремівське чергування! Бригадир сказав: хай де хоче, там і бере, а щоб дрова були. Я тобі спати все одно не дам. Йди, поки не пізно.

Єфремов вислизнув надвір.

— Де ж твій пакунок?

— Помилився...

Я подався до крамниці. Шапаренко, завмаг, ще торгував. У крамниці нікого не було.

— Шапаренку, мені хліба й масла.

— Угробиш ти мене. — Ну, бери, скільки треба. — Грошей у мене, бачиш, гора, — бурчав Шапаренко, — що

з такого недопарка, як ти, візьмеш? На хліб та масло і скоро змивайся.

Цукру я забув попросити. Масла — кілограм. Хліба — кілограм. Піду до Семена Шейніна. Шейніна, колишнього референта Кірова, тоді ще не розстріляли. Ми з ним разом колись працювали, в одній бригаді, але доля нас розділила.

Шейнін виявився в бараці.

— Давай їсти. Масло, хліб.

Голодні очі Шейніна заблищали:

— Зараз я кип'яточку...

— Облиш, не треба!

— Та я вмить, — і зник.

Відразу ж хтось гахнув мене поліном по голові, а коли я очунавши звівся на ноги — торби не було. Ніхто не поворухнувся, кожен дивився на мене з злісною радістю. Розвага. В таких випадках раділи подвійно: поперше — комусь погано, подруге — погано не мені. Це не заздрість, ні.

Я не плавав. Я ледве лишився живий. Проминуло тридцять років, а й досі виразно пригадується напівтемний барак, злісні, радісні обличчя моїх товаришів, сире поліно на долівці, сполотнілі щоки Шейніна.

Я знову побрів у ларьок. Не просив масла, не згадував за цукор. Виблагав хліба, вернувся в барак, натопив снігу й заходився варити чорносливки.

Барак уже спав: стогнав, хрипів, кашляв. Трое нас біля печі варили кожен своє. Сінцов кип'ятив збережену від обіду шкуринку хліба, щоб з'їсти її глевкою, гарячою, а тоді жадібно запити теплою сніговою водою, що пахне дощем і хлібом. Губарев напхав у казанок листків мерзлої капусти — щасливий хитрун. Капуста пахла найкращим українським борщем! А я варив чорносливки з пакунка. Жоден з нас не міг утерпіти, щоб не заглядати в чужий посуд.

Хтось ногою стуسونув двері барака і розчинив їх навстіж. З хмари морозяної пари вийшло двоє військових. Один, молодший, — начальник табору Коваленко; другий, старший — начальник золотокопалень Рябов. Рябов мав на ногах авіаційні бурки — мої бурки! З великим зусиллям я зметикував, що помиляюся — що бурки рябовські.

Коваленко підскочив до печі, вимахуючи кайлом, що тримав у руці.

— Знов казанки! Ось я вам покажу казанки! Покажу, як бруд розводити!

Коваленко поперекидав казанки — з супом з шкуринки хліба, з листям капусти, з сухими сливами — і кайлом продрівив дно кожного.

Рябов грів руки на рурі печі.

— Є казанки — значиться, є що варити, — глибокодумно прорік начальник золотокопалень. — Це ознака достатку.

— Глянув би ти, що вони варять, — відказав Коваленко, притоптуючи бляшанки.

Начальники вийшли. Ми попіднімали посуд і заходилися вибирувати кожен своє: я — сливи, Сінцов — розмоклий ні на що не подібний хліб, Губарев — клаптики капустяного листа. Ми відразу все з'їли — так найпевніше.

Я проковтнув кілька слив і заснув. Давним-давно навчився я засинати раніше, ніж нагріються ноги — колись такого не міг, але досвід, досвід. Сон скидався на забуття.

Життя поверталось, наче сон: знов одчинилися двері, білі клубки пари, прилягаючи до підлоги, покотилися в дальній кінець барака; люди у світлих і темних кожухах — нових, не обношених, що смерділи шкірою — кинули на підлогу щось нерухоме, але живе, бо харчало.

Днювальний у недомислі проте шанобливо став перед кожухами десятників.

— Ваш? — доглядач показав на купу брудного ганчір'я на підлозі.

— Це Єфремов, — відповів днявальний.

— Знатиме, як красти чужі дрова.

Єфремов багато тижнів лежав поруч мене на нарах, поки його забрали вмирати в інвалідний городок. Йому відбили «нутро». Він не нарікав, він лежав і тихо постогнував.

ЗГУЩЕНЕ МОЛОКО

З голоду наша заздрість стала тупою й немічною, як і решта почуттів. Бракувало снаги відчувати, шукати легшу роботу, ходити, розпитувати, просити... Ми заздрили лише знайомим, тим, кому вдалося потрапити на роботу в контору, в лікарню, в конюшню — там не було довгогодинної виснажливої фізичної праці, славленої на фронтоні кожної брами, як діло доблесті та героїства. Коротко, ми заздрили одному Шестакову.

Тільки зовнішня причина могла вивести нас із одубіння, змусити ухилитися од смерті, що поволі насувалася. Зовнішня, а не внутрішня сила. Всередині були ми витлілі, спустошені, нечулі і не заглядали вперед далі завтрішнього дня.

Ось і зараз — тягло піти до барака й лягти на нари, а я стовбичив під дверима харчової крамниці. В ній могли купувати лише засуджені по «побутових» статтях та ще причислені до «друзів народу» злодії-рецидивісти. Нам не було чого там робити, але бракувало сили відірвати погляд од буханок шоколядового кольору; солодкавий важкий дух свіжого хліба лоскотав ніздрі — навіть голова од нього паморочилась. Я не рухався, я не мав поняття, коли зберуся на силі піти в барак. Я дивився на хліб. І тут мене гукнув Шестаков.

Шестакова я знав по «Великій землі», по Бутирській в'язниці; сидів з ним в одній камері. Дружити ми не дру-

жили, були просто знайомі. На злотопромислі Шестаков не гибів у забої. Його як інженера-геолога взяли в геологічну розвідку, тобто в контору. Щасливець заледве пізнавав московських знайомих. Ми не ображалися, мало там що. Своя сорочка і т. д.

— Кури, — сказав Шестаков і, ткнувши мені клаптик газети, насипав махорки й запалив сірник, справжній сірник. Я прикурив.

— Мені треба з тобою поговорити, — провадив Шестаков.

— Зо мною?

— Так.

Ми відійшли за бараки й сіли на обрубину старого забою. Ноги мені відразу обважніли, а Шестаков жваво баламакав новенькими казенними ботінами, од яких трохи відгонило рибним жиром. Холоша загорнулася й відкрила картати шкарпетки. Я видивлявся на шестаковські ноги з щирим захопленням і навіть домішкою гордості — хоч один з нашої камери не в онучах. Земля під нами двигтіла од глухих вибухів — то готували ґрунт для нічної зміни. Дрібні камінці падали біля ніг і шелестіли, сірі та непомітні, мов птиці.

— Відійдімо далі, — запропонував Шестаков.

— Не бійся, не в'є. Шкарпетки вціліють.

— Я не про шкарпетки, — сказав Шестаков і провів вказівним пальцем уподовж обр'ю. — Як ти дивишся на все це?

— Помремо напевне, — найменше мені хотілося про таке думати.

— О ні, помирати я не згоден.

— Ну?

— У мене є мапа, — мляво проказав Шостаков. — Ось візьму робітників, тебе візьму і підемо на Чорні Води — звідси п'ятнадцять кілометрів. Я матиму перепустку. І подамося до моря. Згода?

Він викладав задум байдужою скоромовкою.

— А по морю? Уплав?

— Однаково. Головне — почин. Довше тягти отак и не можу. «Краще вмерти стоячи, ніж жити навколішки», — урочисто прорік Шестаков. — Чиї це слова?

Справді? Знайома фраза. Та не вистачало сили згадати, хто і коли її сказав. Все книжне забулося, книжному не вірили.

Я підкотив штанину, показав червоні цинготні виразки.

— От у лісі й підлікуєшся, — переконував Шестаков, — на ягодах, на вітамінах. Я виведу, я знаю дорогу. В мене є мапа.

Заплющивши очі, я міркував. Звідси до моря три пляхи — і кожен кілометрів п'ятсот, не менше. Не тільки я, а й Шестаков не дійде. Не бере ж він мене як харчі з собою? Звісно, що ні. Чого ж тоді бреше? Адже він бачить обставини не гірше за мене. І раптом я злякався Шестакова — еди-

ного з нас, що попав на роботу за фахом. Як він там влаштувався, якою ціною? Бо за все треба платити. Чужою кров'ю, чужим життям.

— Згода, — проговорив я, розплющуючи очі. — Тільки мені треба підхарчуватися.

— От і добре, добре. Неодмінно підхарчуватися. Я принесу тобі... консервів. У нас же можна...

Багато на світі всіляких консервів — м'ясних, рибних, фруктових, овочевих... Та найчудовіші — молочні, згущене молоко. Звичайно, їх не слід пити з кип'ячем. Їх треба їсти ложкою, чи намазувати на хліб, чи ковтати потрошку з бляшанки, споживати поволі, спостерігаючи, як жовтне світла рідкувата маса, як налипає на вінце зірочка цукру...

— Завтра, — видихнув я, захлинаючися од щастя, — молочних.

— Добре, добре, молочних, — і Шестаков пішов.

Я вернувся в барак, ліг і зімкнув повіки. Думалося натужно. Вперше матеріальність психіки відчулася так виразно й дошкально: думати було боляче. А думати я мусів.

Цілковито ясно — він збере нас для втечі і «здасть». Розплатиться за конторське місце нашою кров'ю, моєю кров'ю. Нас або прикінчать на місці, на Чорних Водах, або притягнуть живими й засудять — докинуть іще років з п'ятнадцять. Не може ж він дійсно не розуміти, що звідсіля тікати — марна справа. Одначе молоко, згущене молоко...

Я задрімав і в голодному уривчастому сні мені ввижалася шестаковська бляшанка згущеного молока — велетенська бляшанка з наліпкою у вигляді хмари. Неомірну й синю, немов нічне небо, її усяяли тисячі дірочок, крізь які сочилось молоко, що стікалося до купи і пливло широкою Молочною дорогою. А я без труду діставав до неба і пив густе, солодке, зоряне молоко.

Не пригадую, що я робив наступного дня, як працював. Я очікував, очікував, коли вже те сонце схилиться на захід, коли заіржуть коні, вони бо краще за людей угадують кінець робочого дня.

Хрипло загув гудок, і я подався до барака, де жив Шестаков. Він ждав на порозі. Кишені його тілогрійки відстобурчувались.

В бараці ми сіли за великий вимитий стіл, і Шестаков видобув з кишень дві бляшанки згущеного молока.

Ріжком сокири я пробив бляху. Густа біла маса потекла на денце, на мою руку.

— Треба й другу дірку пробити, для повітря — пояснив Шестаков.

— Обійдеться, — відказав я, облизуючи брудні, солодкі пальці.

— Дайте хто ложку, — повернувся Шестаков до робітників, що обступили нас. Десяток блискучих одлизаних ложок протяглося над столом. Люди стояли й дивилися, як я їм. Їх не спонукували ні грубість, ні таємне бажання вго-

ститися. Нікому й на гадку не спадало, що я поділюся молоком, таке невидане. Цікавість до мого їдження була цілковито безкорислива. Чи ж я сам не знав, що не сила відірвати погляд од шматка, який зникає в чужому роті? Я всівся якнайзручніше і споживав молоко без хліба, зрідка запиваючи холодною водою. Випорожнив обидві бляшанки. Глядачі розійшлися, виставка скінчилася. Шестаков дивився на мене співчутливо.

— Знаєш, — сказав я, старанно облизуючи ложку, — я передумав. Ідїть без мене.

Шестаков одразу зблгнув і одїйшов, не зронивши й слова.

Помста, звїсно, була мїзерна, як і решта моїх почувань. Та що я мїг вдїяти? Попередити інших — не знав їх. А попередити слїд було. Шестакову вдалося умовити п'ятьох. Вони втекли за тиждень: двох уклали поблизу Чорних Вод, трьох судили через мїсяць. Справу самого Шестакова «виробництво видїлило», його незабаром кудись перевезли, а за пївроку ми стрїлися на другїй копальнї золота. Додаткового строку за втечу він не одержав, — начальство повелося чесно, а могло ж статися й інакше.

Він працював у геологїчнїй розвїдцї, ходив ситий і митий, і його картатї шкарпетки ще не зносилися. Зо мною він не вїтався, а даремне, двї бляшанки згущеного молока не така вже велика втрата, кїнець-кїнцем...

ОДИНИЧНИЙ ПОМІР

Увечорї, змотуючи рулетку, наглядач сказав, що Дугаєв одержить наступного дня одиничний помїр. Бригадир, який стояв поруч та упрошував наглядача дати на борг «десяток кубиків до післязавтра», нараз умовк і задивився на мерехтливу вечїрню зорю над гребенем сопки. Баранов, напарник Дугаєва — він помагав наглядачевї обмїряти виконану роботу — взяв лопату й заходився пїдчищати давно вичищений забїй.

Двадцятитрилїтнього Дугаєва все чує й бачене тут бїльше дивувало, нїж лякало.

Бригада зїбралася на перекїлик, здала інструмент і нерївним арештантським строем вернувся в барак. Тяжкий день кїнчився. В їдальнї Дугаєв, не сїдаючи, навхильцї спорожнив миску рїденького, прохололого крупника. Хлїб видавали ранком на цїлий день, його давно з'їли. Хотїлося кури-ти. Він озирався, метикуючи, у кого б випросити недопадок. На пїдвіконнї Баранов старанно визбирував у папїрець окрїшину махорки з вивернутого кисета. Кїнчивши, він скрутив тоненьку цигарку й подав Дугаєву.

— Кури, — промовив, — оставиш менї потягнути.

Дугаєв здивувався, вони з Барановим не були в дружбї. А втїм, на голодї, холодї та безсоннї нїякїй дружбї не ви-

рости, і Дугаєв, дарма що молодий, розумів фальшивість приповідки про дружбу, загартовану лихом-бідю. Щоб дружба стала дружбою, її міцна основа мусить закладатися ще до того, поки умови побуту переступлять останню межу, за якою вже нічого людського в людині не лишається, а є сама недовіра, злість та облуда. Дугаєв добре з'явив північну примовку, три арештанські заповіді: не вір, не бійся, не проси.

Він жадібно з'ягнувся солодким махорковим димом, і голова йому пішла обертом.

— Підупадаю, — проговорив.

Баранов промовчав.

Дугаєв вернувся в барак, ліг і заплющив очі. Останнім часом він спав погано, дошкуляв голод. Снилися нестерпно болочі сні: буханці хліба, паруючі ситі супи. Дугаєв прокидався. Забуття наступало нескоро, та все одно за півгодини до побудки Дугаєв уже розплющився.

Бригада вийшла на роботу. Люди розходилися по забоях.

— А ти почекай, — звернувся бригадир до Дугаєва. — Тебе наглядач сам поставить.

Дугаєв сів на землю. Він уже встиг настільки втомитися, що сприймав би цілковито байдуже будь-яку зміну в своєму житті.

Заторожкотіли перші тачки на трапі, заскрипіли лопати об камінь.

— Іди сюди, — гукнув Дугаєва наглядач. — Ось тобі місце. — Він вимір'яв кубатуру забою і поставив мітку — уламок кварцу.

— Опоки, — позакав. — Трапівник дошку до головного трапу тобі дотягне, куди возити. І все. Маєш лопату, кайло, лом, тачку — вози.

Дугаєв слухняно взявся за роботу.

«Ще краще, — думав. — Ніхто з товаришів не нарікатиме, що погано працюю». Колишнім хліборобам не обов'язково розуміти й знати, що Дугаєв — новенький, що відразу після школи він поступив в університет, а університетську лаву змінив на оцей забій. Кожен за себе. Вони не зобов'язані, не мусять розуміти, що він виснажений, що голодує давно, що не вміє красти: вміння красти — головна концтаборова чеснота з безліччю видозмін — починається окрайцем хліба в сусіди, а кінчається виписуванням тисячних премій начальству за неіснуючі здобутки. Нікого не обходить, що Дугаєв не в стані витримати шістнадцятигодинний робочий день.

Дугаєв возив, довбав, накидав, знову возив і знову довбав і накидав.

Після обідньої перерви з'явився наглядач, оглянув зроблене і мовчки пішов... Дугаєв далі довбав і накидав. До кварцової мульди було ще дуже далеко.

Увечорі знову прийшов наглядач і розмотав рулетку. Він вимір'яв те, що зробив Дугаєв.

— Двадцять п'ять відсотків, — сказав, дивлячися на Дугаєва. — Двадцять п'ять відсотків. Чуєш?

— Чую, — відказав Дугаєв. Його здивувало те число. Праця була така важка, так мало каміння зачіпала лопата, так тяжко довбалояся. Число — двадцять п'ять відсотків норми, здалося Дугаєву дуже високим. Ніло в литках, од напруження при котінні тачки нестерпно боліли руки, плечі, голова. Відчуття голоду давно зникло. Дугаєв їв лише тому, що бачив, як їдять другі. Їсти не хотілося.

— Ну, що ж, — кинув наглядяч, — будь здоров!

Увечорі Дугаєва викликали до слідчого. Він відповів на чотири питання: ймення, прізвище, стаття, строк. Чотири питання, які по тридцять разів на день ставлять арештантові. Потім Дугаєв пішов спати. Наступного дня він знову працював з бригадою, з Барановим, а в ніч на післязавтра солдати вивели його за кінбазу й повели стежиною в ліс, до того місця, де, майже перегородивши невеликий виярок, стояв високий паркан з колючим дротом нагорі, і звідки ночами долинали приглушене торожкотіння тракторів. І, збагнувши до чого йдеться, Дугаєв пошкодував, що даремне пропрацював, даремне промучився цю останню, сьогоднішню днину.

КАЧКА

Крига вже скувала гірський потік, проте на порогах її зовсім не було. Потік починав вимерзати з порогів, і за місяць од грізної літньої лолоткої води не лишалося й сліду, навіть лід викришували, видрібноували, витоптували копита, шини, повстяники. Та потік іще жив, його води ще дихали — біла пара снувалася над продухвинами, над тепличинами.

Знесилена качка-норець упала на воду. Табун давно пролетів на південь, вона відстала. Ще не смеркло. Від снігу, що вкутає голі дерева геть аж до обр'ю, стояв особливий сніговий відсвіт. Качка хотіла перепочити, трошки перепочити, а тоді знятися і полинити услід зграї.

Їй забракло снаги летіти. Важкі, мов стопудові, крила пригинали її до землі, а на воді вона відзискала підпору, рятунок, вода продухвини здалася їй живою рікою.

Та не встигла качка й оглянутися, як її гострий слух уловив звук небезпеки. Навіть не звук — гримотню. Згори, з засніженого пагорба, зриваючися на мерзлому, ще тужавіючому під вечір грудді, біг униз чоловік. Він давно запримітив качку і слідкував за нею з потайною надією, і ось надія справдилася — качка сіла на лід.

Чоловік підкрадався до неї та оступився, качка запримітила його, і тоді чоловік побіг не криючися, а качка не могла злетіти — стомилася. Аби вона тільки знялася — їй би нічого не грозило. Та щоб знятися в небо, потрібна сила у крилах, а качка стомилася. Вона зуміла лише пірнути, зникнути під водою, і чоловік, озброєний важким сучкуватим дрюком, спинився над тепличиною, де впірнула качка, і чекав, коли вона вирине: треба ж качці дихати.

Метрів за двадцять видніла друга продухвина, і чоловік вилаявся, помітивши, що качка пропливла під кригою і виринула там. Злетіти вона все одно не могла і витрачала миті на відпочинок.

Чоловік спробував ногою розколоти, проломити лід, та його взуття з ганчірок на те не годилося. Тоді він заходився бити дрюком по синій кризі — вона ледь кришилася, але не тріскала. Чоловік обезсилів і, важко дихаючи, сів на лід.

Качка плавала по тепличині. Чоловік підвівся й побіг, лаючися й кидаючи в качку зліпками снігу. Качка знову пірнула й з'явилася в першій продухвині.

Отак і шмигляли — чоловік та качка, аж доки не смеркло.

Треба було вертатися до барака з невдалих, випадкових ловів. Чоловік пошкодував, що витратив силу на даремну гонитву. Голод завадив розміркувати, скласти надійний плян, як перехитрити птицю, нетерпеливість голоду підштовхувала на хибний шлях. Качка лишалася на льоду, у продухвині. Чоловік мусів вертатися в барак. Він ловив качку не для того, щоб зварити і з'їсти. Зварити в бляшанці або ще краще — загорнути в золу багаття. Обліпити птицю глиною і загребти в сизувато-червоний присок чи й просто кинути в полум'я. Багаття прогорить і глиняна оболонка репне. Зсередины випорсне гарячий слизький смалець. Смалець тектиме на руки, стигнутиме на губах. Ні, не задля цього ловив чоловік качку. Невизразно, туманно в його мозку ворухилися, накреслювались інші мінливі пляни. Однести качку в подарунок десятникові, і тоді десятник викреслить його із зловісного списку, який складали вночі. Про список знали геть чисто всі, і чоловік намагався не думати про недосяжне: як би врятуватися від етапу, як би позостатися тут. Тупешній голод ще можна терпіти...

Та качка лишилася у продухвині. Чоловіка не вчили гонитві за качкою. Тому й рухи його були безпорадні, невмілі. Чоловіка не вивчили полюванню. Його привчали жити без власних рішень, коли чужа воля, чиясь воля керує. Тяжко втрутитися у власну долю. Може й на краще — птиця умирає в тепличині, людина в бараці.

Закоцюблі, позбивані об кригу пальці не відходили, хоч чоловік обидві долоні засунув за пазуху, здригаючися од ниючого болю навіки одморожених рук. У голодному тілі жевріло мало тепла, чоловік, вернувшись в барак, протиснувся до печі, а все не міг зігрітися. Тіло нестримно трусило дрижаки.

У двері барака заглянув десятник. Він теж бачив качку і спостерігав полювання мерця на конаючу птицю. Десятникові також не хотілося виїздити з виселку — хто скаже, що там чекає на новому місці? Десятник розраховував щедрим подарунком — жива качка та «вільні» штани — умилостивити прораба, який ще спав. Прораб міг викреслити зі

списку його — не того роботягу, що піймав качку, а його, десятника.

Прораб звиклими пальцями розминав цигарку «Ракета». З вікна він теж помітив початок полювання. Якщо качку піймають, тесля зіб'є клітку і прораб одвезе качку великому начальникові, точніше — його дружині, Аннії Петрівні.

Та птиця зосталася конати в продухвині. І все пішло так, немов ніяка качка й не залітала у ці краї.

СЛАНИК

На Далекій Півночі, там, де сходиться тайга з тундрою, межі карлуватих берез, низькорослих кущів горобини з неждано-великими світложовтими водянистими ягодами, межі шістсотлітніх модрин, що досягають повного розвою щойно у триста років, водиться особливе дерево — сланик. Сланик — далекий родич кедра, кедрач. Це вкриті вічнозеленою глищею кущі з гілками завтовшки у людську руку і метрів зо два, зо три завдовжки. Сланик невибагливий і росте, запустивши коріння в щілини між камінюччям гірського схилу. Він мужній і впертий, як усі північні дерева. Чутливість його подивугідна.

Пізня осінь. Давно настала пора снігів, зими. Закрайками бляклого неба вже котрий день снують низькі, сизі, наче у синяках — хмари. А сьогодні зранку осінній пронизливий вітер загрозливо вщух. Запахло снігом? Ні, не бути снігові — адже сланик іще не ліг. І дні минають за днями, снігу немає, хмари бродять аж ген за сопками, а з високого небозводу світить маленьке блідаве сонце. Все по-осінньому...

А сланик гнеться. Нахиляється нижче й нижче, мов під важким тягарем, що невпинно зростає. Ось уже дряпає верховіттям камінь і тулиться до землі, розпростуючи смарагдові лапи. Стелиться. Тепер він нагадує спрута в зеленому пір'ї. Лежачи, почекає день-другий, а тоді з білого неба сипне порохнява снігу, і сланик, наче ведмідь, порине у зимову сплячку. На білій горі набіжать величезні білі пухирі — то вклялися зимувати кущі сланика.

А при кінці зими, коли сніги ще вкривають землю триметровим настилом, коли в міжгір'ях ще й не думає м'якнуги щільно збита хуртечами снігова кора, що піддається хіба залізові, — люди марно видивляються ознак весни, хоч за календарем весні вже пора надійти. Дні стоять достеменно зимові: повітря сухе та розріджене, як у січні. На щастя, людські відчуття ослабі, сприйняття загрубі, та й почуттів у людини небагато — всього п'ять — цього мало, щоб завбачити і вгадати.

Природа куди досконаліша. Згадаймо хоча б риб лососевої породи: вони припливають на нерест неодмінно в ті води, де самі вилупилися з ікри. А таємничі шляхи пташи-

них перельотів? Також рослин-барометрів, квітів-барометрів відомо чимало.

І от серед безкрайого снігового простору, серед повної безнадії раптом підводиться сланик. Він обтрушується зі снігу, випростовується на повний зріст, наставляється в небо заледенілою, зеленою з рудуватим відтінком глищею. Він наслухається до нечутного нам клику весни і, вірячи їй, прокидається раніше за всіх на півночі. Зимі кінець.

А трапляється і таке: багаття. Сланик дуже легковірний. Він так не любить зими, що ловиться на оманливе тепло ватри. Якщо взимку біля зігнутого, по-зимовому скарлюченого куща сланика розкласти вогнище — кедрач устане. А коли полум'я згасне, розчарований сланик, плачучи з образи, знову зіпнеться й ляже на старе місце. І його замете снігом.

Ні, він не тільки передвісник погоди. Сланик — дерево надії, єдине на Далекій Півночі вічнозелене дерево. Серед білого снігового блиску тьмянозелені його лапи оповідають про південь, про тепло, про життя. Влітку він скромний, непримітний: все наоколо похалки цвіте, спішить одкрасуватися за куденьке північне літо. Квіти весняні, літні, осінні навипередки буйно яріють. Та осінь скрадається, диви, вже й по-сипалася жовта дрібненька глищя, оголюючи модрини; польове зілля згортається і всихає, ліс пустіє, і тоді стає здалеку видно на тлі блідожовтої трави та сизого моху, як паляхкотять у лісі величезні зелені світильники сланика.

Сланик для мене — найпоетичніше російське дерево, миліше за прославлену плакучу вербу, чинару, кипарис. І дрова сланикові жаркіші.

НА СУХІЙ ПАЙЦІ

Коли ми прийшли на Дусканья-річку, то всі четверо так раділи, що майже не говорили між собою. Ми боялися, що наша мандрівка сюди — помилка або жарт, що нас завернуть назад у зловісні, залиті холодною водою — талою кригою — кам'яні забой копальні золота. Казенні гумові кальшошуні не рятували від холоду багаторазово одморожені ноги.

Спершу ми трималися тракторного сліду, що скидався на слід доісторичного звіра, а коли тракторна дорога кінчилася, то давньою хідною стежкою — ледь помітною — добулися крихітної рубленої хижі з двома прорізними вікнами та дверима, що висіли на єдиній петлі, зладнаній з кузеня автомобільної шини і прибитій гвіздками. На малих дверях стирчала здоровенна дерев'яна ручка, схожа на ручки ресторанних дверей у великих містах. Всередині стояли голі нари з суцільних дощок; на земляній долівці валялася чорна од кіптяви консервна бляшанка. Таких бляшанок, проржавілих та поруділих, валялося навколо критої мохом хатини багато. Колись тут був притулок гірничих розвідників. Ніхто сюди не заглядав уже кілька років. Ми мусіли

тут жити й рубати просіку — з нами були пилки й сокири.

Ми вперше отримали свою харчову пайку на руки. Я мав заповітну торбину з крупами, цукром, рибою, товщем. Торбина була перев'язана в кількох місцях кусниками мотузочки — як перев'язують ковбаски. Цукор пісок і крупи двох гатунків — яшні та «магар». Савельєв мав точнісінько таку саму торбину, а Іван Іванович аж дві, зметані великими чоловічими стібками. Наш четвертий — Федя Шапов — легковажно насипав крупи в кишені бушлата, а цукор зав'язав у онучу. Вирвана внутрішня кишеня бушлата правила Феді за кисет, куди він бережко ховав знайдені недокурки. Десятиденні пайки виглядали застрашуюче, не хотілося й думати, що все це треба ділити на тридцять частин — якщо снідати, обідати та вечеряти, або на двадцять — якщо їсти двічі на день. Хліба ми взяли на два дні — його нам приноситьиме десятник — бо навіть і найменший гурт робітників не мислиться без десятника. Хто він — нас овсі не цікавило. До його приходу ми мали підготувати житло.

Усім нам остогидла барачна їжа. Кожного разу, вгледівши, як несуть у барак на палицях великі цинкові бачки з юшкою, ми мало не плакали з остраху, що юшка виявиться ріденькою. А коли ставалося чудо, і юшка була густою, ми, не ймучи віри та радіючи, споживали її поволі-поволеньки. Але й після густої юшки в зігрітому шлунку не зникав ниючий біль — ми голодували давно. Всі людські почуття — кохання, приязнь, заздрість, людинолюбність, милосердя, жадоба слави, чесність — усі вони зникли разом із тим тілом, яке ми втратили за довге голодування.

Савельєв і я вирішили харчуватися кожен окремо. Готувати страву — особлива насолода для арештанта. Ні з чим не зрівняна втіха — ладнати їжу власними руками і їсти її — нехай навіть зварену гірше, ніж те зробили б виправні руки кухаря. Знання з кулінарії були у нас нікчемні, куховарського хисту бракувало навіть на простеньку юшку чи кашу. І все таки ми з Савельєвим визбирували бляшанки, чистили їх, обпалювали на вогні, щось замочували, щось кип'ятили, вчилися один в одного.

Іван Іванович і Федя склали свої харчі докупи. Федя обережно вивернув кишені й обдивився кожен рубчик, виколупуючи крупинки брудним поламаним нігтем.

Ми — всі четверо — були чудово підготовлені до мандрівки в прийдешнє — чи то небесне, чи земне. Ми знали, що таке науково обґрунтовані норми харчування, що таке таблиці заміни продуктів, з яких виходило, що відро води заступає по калорійності сто грамів масла. Ми навчилися сумирности, ми розучились дивуватися. Ми позбулися гордості, себелюбности, самолюбства, а ревність та пристрась видавалися нам марсіяньськими поняттями, а до того ще й дрібницями. Куди важливіше — наловчитися взимку на морозі застібати штани, дорослі чоловіки плакали, неспроможні інколи цього зробити. Ми зрозуміли, що смерть нічим не

гірша за життя, і не боялися ні того, ні другого. Велика байдужість володіла нами. Ми знали, що можемо вкоротити собі віку з власної волі, ну хоч би й завтра, і деколи наважувалися на таке, та кожного разу ставав на заваді якийсь дріб'язок, що з них складається життя. То видаватимуть сьогодні «ларьок» — преміяльний кілограм хліба — хіба не безглуздя, кінчати з собою в такий день? А то днювальний сусіднього барака обіцяв дати закурити увечорі — сплатити відкóлишній борг.

Ми втямили, що життя, навіть саме погане, будується на зміні талану й безталання, горя й радості, і не слід його жахатися, та що горя рясніше за радість.

Ми були дисципліновані, слухалися начальства. Ми переконалися, що правда і кривда — рідні сестри, що на світі тисячі правд... Ми вважали себе мало не святими, міркуючи, що перебуванням у таборі спокутували всі гріхи. Ми навчилися розуміти людей, передбачать їхні дії, розгадувати їх. Ми усвідомили — і це найголовніше — що знання людей не приносить нам у житті нічого доброго. Який толк розуміти, відчувати, розгадувати, передбачати вчинки іншого? Адже своєї поведінки відносно нього я все одно змінити не можу. Я не доноситиму на побратима-арештанта, хоч і що б він чинив. Не домагатимуся посади бригадира, хоч вона дає можливість вижити: бо найгірше в таборі — накидати власну (або чийось чужу) волю іншій людині, такому ж в'язневі, як і я. Не шукатиму й «корисних» знайомств, не даватиму хабарів. Який тоді глузд знати: Іванов — падлюка, Петров — шпик, Заславський — кривосвідок?

Нездатність використовувати «зброю» певного типу робила нас слабшими за деяких сусідів по таборових нарах. Ми звикли задоволятися малим і радіти малому.

Ми збагнули також дивовижну річ, що з погляду держави та її представників фізично міцний чоловік є кращій, саме кращій, порядніший, цінніший за безсилового — того, хто не здолає викинути з траншеї двадцять кубометрів землі за зміну. Перший — порядніший за другого. Він виганяє «відсоток», тобто виконує найголовніший обов'язок перед державою і суспільством, а тому його всі шанують. З ним радяться і на нього зважають, запрошують на збори та наради, що їхній порядок денний немає нічого спільного з викиданням важкого сковзького ґрунту з мокрих слизьких канав.

Завдяки фізичній перевазі він стає моральною силою при вирішенні численних щоденних питань таборового життя. Звісно, він — моральна сила доти, доки він — сила фізична.

Перші місяці свого перебування на злотокопальні Іван Іванович був зразковим «роботягою». І йому не вкладалося в голову, чому тепер, коли він ослаб, виголоднів, усі його б'ють — не дошкульно, але б'ють: днювальний, перукар, нарядник, староста, бригадир, конвойний. Окрім урядових осіб, його

б'ють блатарі. Івано Іванович почував себе щасливим, що полав на лісну командировку.

Федя Шапов, підліток з Алтаю, перетворився на «доходягу» швидше за інших, бо його підпарубочий організм ще не зміцнів. Федя тримався тижнів зо два менше, ніж решта, скорше слаб. Він був удовиним сином-одинаком, а судили його за незаконний забій худоби — єдиної вівці, що її Федя зарізав. Закон забороняв різати скот. Федя одержав десять років. Хаплива, зовсім не схожа на сільську, робота в копальні золота була йому важка. Федя захоплено споглядав привільне життя блатарів, але щось у його натурі не дозволяло йому зблизитися з ними. Здорова селянська основа, вроджена любов, а не відроза до праці трошки допомагали. Наймолодший між нами він одразу «прилип» до найстаршого, найстатечнішого — Івана Івановича.

Савельєв був студентом Московського інституту зв'язку і моїм земляком по Бутирській тюрмі. Глибоко вражений побаченням, він написав з камери листа «вождеві» партії: щирий комсомолец був переконаний, що до «вождя» не доходять такі відомості. Його власна справа виглядала дрібничковою (листування з нареченою), за доказ агітації (пункт 10 п'ятдесят восьмої статті) правили листи молодят один до одного, а «організація» (пункт 11 згаданої статті) складалася з двох осіб. Усе це пресерйозно нотувалося на бланках допитів. Ми гадали, що навіть при тодішніх масштабах Савельєв відбудеться лише засланням.

Невдовзі після того, як в один із «заявних» тюремних днів він одіслав листа, Савельєва викликали в коридор і під розписку дали прочитати папірець. Верховний прокурор повідомляв, що особисто розглядатиме його справу. Після цього Савельєва викликали тільки раз — доручити вирок «особливої наради» — десять років таборів.

У таборі Савельєв «доплив» дуже хутко. Він і по сей день не збагнув лютої розправи. Ми з ним не те що приятелювали, а просто любили згадати Москву — її вулиці, пам'ятники, Москву-ріку, заволочену тоненькою плівкою нафти, що виграє перлямутром. Ні лєнінградці, ні кияни, ні одесити не мають серед себе таких поклонників, цінувальників, любителів. Ми ладні були говорити про Москву без угаву...

Принесену залізну пічку ми втягли у халупу і, дарма що надворі стояло літо, затопили. Тепле сухе повітря було напрочуд запахує. Кожен з нас навик дихати кислим духом заношеного одягу, поту, добре хоч сльози не мають запаху.

За порадою Івана Івановича ми скинули білизну й закопали її на ніч у землю, кожен сорочку й кальсони осібно, виставивши маленький кінчик назовні. Це народний засіб проти вошей, що з ними годі боротися в бараках. Дійсно на ранок воші згромадилися на кінчику одєжини. Земля, скута вічною мерзлотою, все ж відтавала літом настільки, що далось загребти білизну. У тутешній землі більше камінюччя,

ніж ґрунту, проте й на такій кам'янистій, промерзлій основі виростають дрімучі ліси велетенських модрин із стовбурами у три обхвати. Отака то живучість дерева. Великий напугливий приклад показувала нам природа.

Восні ми попекли, наближаючи кінчик сорочки до паляючої головешки. На жаль, цей дотепний спосіб не нищить гнид, і тієї ж днини ми довго, затято виварювали білизну у великих консервних бляшанках — тепер дезинфекція була надійна.

Чудові властивості землі відкрилися нам переогодом, коли ми почали ловити мишей, ворон, чайок, вивірок. М'ясо тварин втрачає притаманний йому запах, полежавши в землі.

Ми дбали, щоб горів незгасний вогонь, бо мали раховані сірники, які схоронялися в Івана Івановича. Він старанно обмотав коштовність спершу клаптиком брезенту, а зверху ганчір'ям.

Щовечора ми стулювали до купи дві головешки і вони тліли до ранку, не гаснучи й не згоряючи. Якби головешок було три — вони згоріли б. Цей закон я і Савельєв знали зі шкільної лави, а Іван Іванович та Федя з дитинства, з дому. Вранці роздмухували жар, аж поки вихоплювалося жовте полум'я, а тоді привалювали палажке багаття якнайгрубішим поліном.

Я розділив крупи на десять частин і вжахнувся. Нагодувати п'ятьма хлібами п'ять тисяч було, либонь, легше й простіше, ніж арештантові розділити на тридцять порцій свою десятиденну пайку. Картки й пайки завжди видавалися на декаду. На «материкові» давно канули в безвість всілякі «п'ятиденки», «декади», «безперервки», а тут десяткова система трималася куди цупкіше, бож не велося ніякого обліку недільних свят і відпочинку для в'язнів «у рахунок вихідних».

Не витримавши нової муки, я зсипав харчі назад до купи. А тоді попросив Івана Івановича та Федю прийняти мене до товариства і здав своє у спільний казанок. Савельєв пішов за моїм прикладом.

Гуртом — учотирьох — ми мудро вирішили варити двічі на день: на три рази продуктів рішуче не ставало.

— Ми збиратимемо ягоди й гриби, — говорив Іван Іванович, — ловитимемо птиць і мишей. А якийсь день переб'ємося на самому хлібі.

— Якщо перед одержуванням пайки ми пару днів голодуватимемо, — озвався Савельєв, — то хіба стримаєшся, щоб не з'їсти зайвого, коли привезуть приварок?

Вирішили, хоч би там що, а їсти двічі щодня. В крайньому разі — ріденько розводити. Адже тут у нас ніхто не крастиме, ми одержали все по нормі — немає біля нас ні п'яниць-кухарів, ні нечистих на руку комірників, немає загребущих наглядців, немає злодіїв, що вихоплюють найкраще, — усього незліченного начальства, що об'їдає та

оббирає в'язнів без жодного контролю, без жодного страху, без жодного сумління.

Ми одержали повністю товщ у вигляді грудочки «гідрожиру», цукор-пісок (менше, ніж я напивав лотком золотого піску), липкий, глевкий хліб, над випічкою якого добре попрацювали великі незрівнянні майстри «доважку», що годували начальство пекарень. Крупи двадцяти гатунків, ніколи в житті нечуваних: «магар», «пшенична січка» — все це вражало таємничістю. І лякало.

За незбагненими «таблицями заміни» м'ясо заступила риба — іржаві оселедці, вони мусіли поповнити збільшену витрату наших білків.

Гай-гай, навіть сповна одержаний «корм» не міг прогодувати, наситити нас. Нам би — втрое, вчетверо більше: організми наші голодували давно. Тоді ми не розуміли цієї простої істини. Ми вірили «нормам», а слухне кухарське спостереження, що легше зварити для двадцяти, аніж для чотирьох — не було нам відоме. Ми усвідомлювали цілковито ясно лише одне — харчів не вистачить. І від того ставало не стільки лячно, як дивно. Треба братися за роботу, треба вирубувати просіку у вітроломі.

Дерева на півночі вмирають лежачи, мов люди. Їхне здоровенне оголене коріння скидається на кігті велетенського хижого птаха, що вп'явся у камінь. Від тих величезних кігтів униз, до вічної мерзлоти, тягнуться тисячі дрібненьких мацаків, біластих паростків, укритих теплою брунатною корою. Щоліта мерзлота трішечки відступає і в кожную п'ядь відталої землі негайно впивається й закріплюється там тонісінькими волосинками мацачок-корінець. Модрини досягають повноліття у триста років, поволеньки підводячи своє важке, могутнє тіло на слабкому, розпластаному по крем'янистій землі корінні. Ураган легко валить непевні в ногах дерева. Модрини падають навznak, головами в один бік і вмирають, лежачи на м'якій грубій верстві моху — яскраво-зеленого чи криваворудого.

Тільки покручені на всі боки низькорослі дерева, вимучені безнастанною тягою до сонця, до тепла, цупко трималися поодиноці, далеко одно від одного. Вони так довго й напружено виборювали життя, що їхня зім'ята калічна деревина ні на що не годилася. Короткий сучкуватий стовбур, окільцьований страхітливими наростами, немов лубками на переломах, був непридатний для будівництва — навіть на Півночі, невимогливій до матеріалу. На дрова покруч-дерево теж не годилося: його неподатливість сокирі знесиловала хоч би якого робітника. Так воно мстилося на кожному за знівечене північчу життя.

Нашим завданням була просіка, і ми сміливо приступили до роботи. Від зорі до зорі пиляли, валили, розкряжовували, складали у штабелі. Ми забули про все на світі, ми хотіли лишитися тут якомога довше, нас лякали золоті забої. Та штабелі росли помаленьку, і на схилі другого напружено-

го дня стало ясно, що зроблено мало, а зробити більше — не під силу. Іван Іванович спорудив метрову мірку, відмірявши п'ять чвертей на зрубаній молоденькій десятилітній модрині. Увечорі прийшов десятник, зміряв роботу своїм щипочком з зарубками і похитав головою. Ми виконали десять відсотків норми!

Іван Іванович щось доводив, перемиряв, та десятник стояв на своєму. Він бубонів про якісь «фесметри», про дрова «у щільній масі» — речі поза нашим розумінням. Не було сумніву: нас повернуть у таборову зону, куди ведуть ворота з казенним написом: «Праця — справа честі, справа слави, справа доблесті і геройства».

Табір був місцем, де вчили ненавидіти фізичну працю, ненавидіти працю взагалі.

Ми не відчули страху, коли десятник визнав марність наших зусиль, нікчемність фізичних якостей. Більше того — це принесло небувалу полегшу, ні трохи не лякаючи.

Ми пливли за водою і вже «допливали», говорячи таборовою мовою. Ніщо нас більше не хвилювало, нам жилося легко у полоні чужої волі. Ми не турбувалися навіть про те, щоб зберегти життя, а їли і спали теж тільки виконуючи наказ, розпорядок таборового дня. Душевний супокій, що прийшов у наслідок отупіння почуттів, нагадував «вищу свободу казарми» та толстовське непротивлення злу — чужа воля постійно стояла на сторожі нашого душевного миру.

Давно ми не плянували життя далі як день наперед.

Десятник пішов, а ми zostалися прорубувати просіку, складати нові штабелі, але тепер куди спокійніше, байдужливо. Вже не сварилися, кому ставати «під окоренок» деревини, а кому під вершок, коли переносили її до штабелів — «трелювали», говорячи по-лісовому.

Ми частіше відпочивали, більше звертали уваги на сонце, на ліс, на блідавосине небо. Ми «філонили».

Вранці я та Савельєв с'як-так звалили величезну чорну модрину, що чудом вистояла і бурі й пожежі. Кинули пилку дрямо в траву — вона дзенькнула на кімінні — і сіли на повалений стовбур.

— Ну от, — озвався Савельєв, — помріємо. Ми виживемо, поїдемо на материк, хутко постаріємо і станемо хворими дідусями: то в серце колотиме, то ревматизм дошкулятиме, то в грудях запече. Все, що ми зараз робимо, як живемо у молоді роки — безсонні ночі, голод, тяжка багатогодинна праця — не проміне безслідно, якщо навіть ми й перетриваємо. Ми хиритимемо, не відаючи причини, стогнатимемо та оббиватимемо пороги амбуляторій. Непосильна робота нанесе нам невігойні рани, і наше життя в похилому віці перетвориться на суцільний біль, зітканий з непроминальних і різноманітних фізичних та душевних болів. Проте серед страшних майбутніх днів траплятимуться й такі, коли дихатиметься легше, коли ми почуватимемо себе майже добре і наші біди не мучитимуть нас. Таких днів буде небага-

го. Їх буде рівно стільки, скільки днів кожен з нас зумів «профілонити» в таборі.

— А «чесна праця»? — запитав я.

— У таборі до чесної праці закликають падлюки та ще ті, хто нас б'є, калічить, з'їдає наші харчі і змушує працювати живі кістяки до самісінької смерти. Їм вигідна ота «чесна праця», хоч вони вірять у неї ще менше за нас.

Увечорі ми сиділи навколо нашої милої печі, і Федя Шапов уважно прислухався до хрипкого голосу Савельєва.

— Ну, одмовився працювати. Склали акт — одягнений по сезону...

— Як це — одягнений по сезону? — поцікавився Федя.

— То щоб не перераховувати всі зимові чи літні речі, що на тобі. Не можна ж написати в зимовому акті, що послали на роботу без бушлата або рукавиць. Скільки разів ти залишався дома, коли рукавиць не було?

— У нас не залишали, — несміливо відказав Федя. — Начальник змушував дорогу протоптувати. Бо інакше це називалося б: остався «через невдягненість».

— Отож бо.

— А ну розкажи про метро.

І Савельєв розповідав Феді про московське метро. Ми з Іваном Івановичем теж залюбки слухали Савельєва. Він знав таке, про що навіть я, москвич, не догадувався.

— У магометан, Федю, — говорив Савельєв, радіючи, що його мозок ще жвавий, — на молитву скликає муедзин з мінарету. Магомет вибрав людський голос сигналом до молитви. Все перепробував Магомет — сурму, гру на тамбурі, сигнальний вогонь — і все відкинув Магомет... Через півтори тисячі років, коли випробовували сигнали для поїздів метро, виявилось, що ні свисток, ні гудок, ні ревун, не уловлюються людським ухом, ухом машиніста, з такою точністю, як уловлюється живий голос чергового відсилача, що гукає «Готово!»

Федя захоплено ажжав. З-поміж нас він був найкраще пристосований для лісового життя і, не зважаючи на молодий вік, мав куди більше досвіду, ніж ми. Федя знався на теслярстві, міг поставити простеньку халупу в тайзі, знав, як повалити дерево й уріпити гіллям місце на ночівлю. Федя вмів полювати, у його краях до зброї звикали з дитинства. Холод та голод звели Федине вміння нанівець, земля нехтувала його знаннями, його тямучістю. Федя не заздрив горожанам, він молився на них і оповідки про технічні здобутки, про міські дива міг слухати без кінця-краю, забуваючи про голод.

Дружба не родиться ні в біді, ні в злиднях. «Скрутні» умови життя, які наголошують у творах красною письменства, як неодмінні передумови для виникнення дружби, просто-напросто недостатньо скрутні. Якщо лихо й нужда згуртували, якщо завдяки їм родилася дружба, то напевне та нужда не крайня і лихо не велике. Горе — не досить пекуче

й глибоке, якщо можна його розділити з друзями. При справжній скруті пізнається лише власна духова й тілесна міць, визначаються межі власних «можливостей»: фізичної витривалости та моральної сили.

Кожен з нас розумів, що вижити можна хіба випадково. Дивно — колись у молодому віці при всіляких невдачах та провалах я любив повторювати приповідку: «Ну, з голоду не пропадемо». Я кожною клітиною свого ества вірив оцій фразі. А тридцятилітнім опинився в такому становищі, що помирав з голоду по-справжньому, бився за кусень хліба буквально — і все це задовго перед війною.

Коли ми вчотирьох потрапили на ріку Дусканью, кожен усвідомлював, що не заради дружби ми тут зійшлися; що, виживши, ми неохоче зустрічатимемо один юдного. Нам буде прикро згадувати, як ми божеволіли з голоду, як випарювали воші в п'осуді на страву, як несамовито брехали, всівшись коло багаття, брехали-мріяли, плели гастрономічні небиллиці, гиркалися чи розповідали однакові сни — усім нам у сні ввижалося те саме: летючі, мов боліди чи янголи, буханці житнього хліба.

Людина живе здатністю не пригадувати. Пам'ять завжди готова забути погане й утримати тільки хороше. Хороше не водилося на ріці Дусканьї, не спіткали його ми в минулому та не стрінемо і в майбутньому. Ми розуміли — нас навіки затруїла Північ. Троє з нас перестали противитися долі, лише Іван Іванович працював трагічно-старанно, як і раніше.

Савельєв пробував переконати Івана Івановича під час одного з «перекурів». «Перекур» — це звичайний перепочинок, перепочинок для некурців, адже махорки ми роками не мали, а перекури мали. В тайзі любителі покурити збирали й сушили листя чорної смородини, і відбувалися цілі диспути — по-арештантському запальні — на тему, котре листя «смачніше» з брусниці чи смородини. На думку знавців, ні те ні друге нікуди не годиться, бо організм вимагає нікотину, а не диму, і обдурити клітини мозку так просто не вдається. Проте для «перекуру-відпочинку» смородинне листя годилося, бо в таборі слово «відпочинок» у час роботи йшло занадто врозріз з основними правилами виробничої моралі, які прищеплюються на Далекий Півночі. Перепочинок кожної години — це виклик, це навіть злочин на Півночі. І сухе листя смородини стало природним камуфляжем.

— Слухай, Іване, — почав Савельєв. — Я розповім тобі один випадок. У Вамлазі, на «других коліях» ми возили тачками пісок. Відкіт далекий, норма двадцять п'ять кубів. Не виробив норми — штрафний пайок, триста прамів. І баланда раз на день. А хто виробив норму, одержує кілограм хліба, окрім приварка, та ще за готівку має право купити в крамниці кілограм. Працювали парами. А норми несусвітні. Так ми ось як вихитрили: сьогодні відкочуємо за тебе, вдвох із твого забою. Викочуємо норму. Одержуємо два

кілограми хліба та ще мої штрафні триста грамів — кожному припадає кіло сто п'ятдесят. Завтра працюємо на мене. Відтак знову на тебе. Цілий місяць так возили. Чим не життя? Головне — десятник був душа, він, звичайно, знав. Йому було навіть з руки — люди не вибивалися з сили, виробіток не падав. Потім хтось із начальства доскіпався, й урвалося щастя.

— То що, хочеш тут попробувати? — спитав Іван Іванович.

— А ви?

— Не хочу, а просто ми тобі поможемо.

— Нам, дорогенький, байдуже.

— Та й мені байдуже. Нехай приходить соцький.

Соцький, тобто десятник, з'явився за кілька днів. Найгірші передчуття збувалися.

— Ну, відпочили, пора і честь знати. Дати місце другим. Робота ваша вроді як оздоровчий пункт чи оздоровча команда, як ОП і ОК, — з-пишна пожартував десятник.

— Еге, — підхопив Савельєв:

Спершу ОП, потім ОК
На ногу — бирку,
І — «пока!»

Посміялися для годиться.

— Коли ж назад?

— Та завтра й підемо.

Іван Іванович більше нічого не питав. Уночі він повісився в десяти кроках од халупи в розщепині гілляки, без мотузка — таких самогубств мені ще не доводилося бачити. Знайшов його Савельєв, помітив із стежки й закричав. Підскочив десятник, заборонив знімати тіло — хай висить до приїзду «оперативки» — став нас підганяти.

Федя Шепов і я склалися, охоплені сум'яттям — у Івана Івановича були хороші, ще цілі, онучі, мішечки, рушник, запасна бязева нижня сорочка, що з неї Іван Іванович виварив вошей, полатані ватні бурки, на нарах лежала його тілогрійка. Після короткої наради ми забрали всі речі собі. Савельєв не брав участі в розподілі майна небіжчика — він усе крутився біля тіла Івана Івановича. «На волі» покійники завжди і всюди збуджують якусь невиразну цікавість, притягають, немов магнет. Не те на війні або в таборі: через буденність, смерті та отупілість почуття втрачається інтерес до мертвого тіла. Але у Савельєва смерть Івана Івановича зачепила, розворушила, освітила щось темне в душі. Штовхнула його на якесь рішення.

Він зайшов у халупу, взяв з кутка сокиру й переступив поріг. Десятник, що сидів на призьбі, схопився й гукнув щось нерозбірне. Ми з Федею вискочили надвір.

Савельєв підійшов до товстої короткої колоди, на якій ми завжди пиляли дрова — колода була поццопана, кора пообдирана. Він поклав на колоду ліву руку, розчепірів пальці й замахнувся сокирою.

Десятник закричав верескливо й пронизливо. Федя кинувся до Савельєва — чотири пальці полетіли в тирсу. Їх тяжко було відразу й помітити серед дрібненьких гілочок та трісок. Червона кров цебеніла з обрубків. Ми з Федею подерли сорочку Івана Івановича, стягли на руці Савельєва джгут, зав'язали рану.

Десятник повів нас у табір. Савельєва — в амбулаторію на перев'язку, у слідчий відділ — порушувати справу про самокалічення. Ми з Федею вернулися назад у ту саму палатку, з якої два тижні тому виходили, сповнені великими надіями, сподіваючися на щастя.

Місця наші на горішніх нарах зайняли другі, та ми не журилися: зараз літо і на нижніх нарах чи не краще ніж на горішніх, а доки прийде зима, станеться багато-багато змін.

Я заснув одразу, а серед ночі прокинувся й підійшов до столу чергового днювального. Там примостився Федя з клаптиком паперу в руці. З-за його плеча я прочитав написане:

«Мамо, — виводив Федя, — мамо, живеться мені добре. Мамо, я вдягнений по сезону...»

*З російської переклала
Оксана Соловей*

Лист Аркадії Оленській-Петришин з приводу статті про ролі глядача в мистецькому процесі

Гратулюю Вам за статтю в «Сучасності» (ч. 3, 1972). Добре, що пишете на цю тему, може, це почне валити грубі стіни нашого культурного гетто.

Тільки не з усім я згідний щодо ролі мистецького критика та глядача в мистецькому процесі. Надто велику відповідальність складаєте на глядача за низький рівень наших мистецьких виставок, а натомість шукаєте якогось виправдання для самих мистців.

Нібито мистці малюють так, як собі бажає наше громадянство. Це майже те саме, як телевізійні станції виправдують свою погану програму, говорячи, що вони дають публіці те, чого вона собі бажає. Але телевізія є чисто комерційним підприємством і не має ніяких мистецьких претенсій: наші ж мистці є носіями культури.

Глядач завжди лишався позаду мистецтва своєї доби. А тепер, коли на початку нашого століття відбулися великі зміни в мистецтві, глядач відстав ще більше.

Це однак не значить, що мистець мав би оглядатися назад і старатися якось приподобатися глядачеві, припиняти свій хід вперед.

Справжні мистці ніколи не звертали ніякої уваги на мистецьких критиків чи на ширшу публіку, а творили тільки так, як їм наказувало їхнє мистецьке сумління.

Так було навіть у часи, коли мистці працювали виключно на замовлення своїх меценатів.

Ми знаємо, що, наприклад, Мікель-Анджельо не зважав на критичні зауваги своїх панів тієї доби. Те саме робив Рембрандт, хоч йому опісля, в деяких випадках, і не заплатили за виконане замовлення. Бетговен сміявся з своїх критиків. Сезан, Ван Гог, імпресіоністи, експресіоністи, кубісти — всі оригінальні мистці аж по нашу добу не зважали ані на мистецьких критиків, ані на смаки ширшої публіки.

У наших обставинах кожний має можливість знайти собі якийсь спосіб заробітку на щоденний прожиток без того, щоб мусів кривити душею. У наші часи мистець є зовсім незалежний від усяких позамистецьких диктатів. Ні перед ким він не мусить схилитися. Ні на нікого не мусить оглядатися.

Тому лише мистці є відповідальні за низький рівень наших мистецьких виставок, а не хто інший.

Значна більшість мистців, що відбували свій формальний вишкіл десь в Європі, не в силі бачити світ навколо себе свіжими, чистими очима.

Вони сидять десь на самому хвості естетики минулого століття і вперто дивляться тільки назад. Вони закам'яніли в своїх поглядах на мистецтво.

Тягнеться позаду світу і наше модерне мистецтво.

Під одним тільки поглядом всі заамериканізувалися: завели масову продукцію, та енергійний розпродаж, вдаряючи відповідно в чулі струни сантименту наших людей.

Наші мистці не пробують якось поліпшити смаки наших громадян.

Наша публіка приймає всякі промислові продукти нових гладеньких форм. А ці елегантні форми авт чи льодівничок перебрані з елегантних ліній мистецьких творів нашого Архипенка чи Бранкусі. Ніхто не протестує і проти чистих ліній нової архітектури, а ці лінії виведені від модерного мистця Мондріяна.

Жінки охоче купують сукеньки із зображеннями Матісса, Шагала та багатьох інших модерністів. То немає причини думати, що наша публіка не привикла б поволі до нових форм образотворчого мистецтва.

Тільки самі мистці затримують розвій нашої публіки своїми несучасними смаками.

Наші мистці не тільки не виконують функції носіїв нової культури, але навмисне затримують публіку на низькому рівні в образотворчому мистецтві.

Вони мають дуже поганий вплив і на деяких наших молодих мистців, які підшиваються під їхній стиль, замість того, щоб старатися йти своєю власною дорогою у мистецькій творчості.

З щирим привітом —

за всіх поінформованих і дуже невдоволених
глядачів наших мистецьких виставок —

Чикаго, США.

Василь Качуровський

Приєднуючися до розмови

Прочитавши кількакратно статтю Аркадії Оленської-Петришин «Роля глядача в мистецькому процесі» («Сучасність» ч. 3), ніяк не можу збагнути, як справжньому мистцеві яканебудь публіка може підривати «можливість» вийти на арену у ширших мистецьких колах... та можливість піддатися ширшій мистецькій критиці», як може спричинити «творчу апатію мистців»? Яке може публіка мати відношення до того, що мистці «не виявляють бажання відходити від рутинних розв'язок»? Чи не звучить це як апологія мистця для мистців?

Але стаття Аркадії Оленської-Петришин, як і поданий вище відгук Василя Качуровського, вказують на наявність якоїсь порожнечі в українському малярстві. Та ні Оленська-Петришин, ні Качуровський не доходять до безпосереднього зв'язку з цією порожнечею, а тільки непрямо пропонують різні розв'язки проблеми, наближаючися до неї тільки периферійно. А проблема, на мою думку, очевидна і серйозна: це цілковита відсутність фахової малярської критики (тому говорити про «негативність впливу мистецької критики» — значить говорити абстрактно...). З одного боку, ми є свідками пожвавленого зацікавлення малярською творчістю серед публіки; з другого — цілковито відсутні орієнтири і показники мистецьких вартостей створеного малярами. В результаті наша мистецька публіка або розгублена, або годована фальшивими цінностями.

Судячи з надрукованого, читаючи між рядками і беручи до уваги попередні писання А. Оленської-Петришин, я маю враження, що вона пропонує таку розв'язку: писання малярів, з одного боку, і спроба оцінки та селективність любителів малярства — з другого, — повинні цю порожнину виповнити. Своїм відгуком В. Качуровський, кладучи правильно відповідальність за рівень малярської творчості виключно на малярів, приписує їм також функцію форматора і показника вартостей.

Дивлячися з історичної перспективи, тяжко знайти приклад в історії якогонебудь малярства, щоб публіка формувала вартості чи критерії оцінки мистецьких явищ, змушувала мистця до творчих шукань (коли таке змушування потрібне, тоді ми не маємо справи з творчими людьми). Не зробить цього й українська публіка. Таку можливість треба відкинути.

Лишається до обговорення роля маляра. Теоретично нема причини, чому малярі не могли б виконувати такої ролі. Історично вони її в нас ніколи не виконували. Факт є, що, наприклад, поети не тільки виконували ролю критиків і фор-

маторів вартостей (Езра Павнд), але творили власні школи літературної критики (Т. С. Еліот). У житті кожної літератури критичний голос поетів завжди був і є важливим, формуючим і шанованим фактором (згадаймо Р. Ловела чи С. Куніца в сучасній американській літературі, Б. Рубчака в українській). Чому ж малярі не піднеслися до такої ролі? Думаю, що є дві причини: поперше, малярі (за дуже малими винятками) не сягали потрібного інтелектуального рівня, як правильно зазначила А. Оленська-Петришин (бож поети в більшості випадків пов'язані з університетами, що є нормальне і самозрозуміле, не згадуючи вже про відому хворобу поетів — читати); подруге, на превеликий жаль, малярі продаються, і цей комерційний фактор часто зводить творчі взаємини малярів до вузьких, навіть низьких, навіть не надто приемних рівнів. Це кожний знає. І це гіперболізоване змагання існує в кожному малярстві, навіть і соцреалістичному.

Тепер повернімося до малярського побуту тут. Я познайомився з більшістю писань малярів за останні 20 років. Результат загалом — негативний. Основною причиною такого результату був отой «комерційний фактор». Навіть найбільш нейтральні малярі, які свідомо відпихалися від того фактора, все таки спрямовували публіку в бік такого мистецтва, до якого вони самі належали. Щоб не входити в деталі (бо це все таки тільки відгук на статтю), дам загальну схему цих слабостей малярів у справах критики: замість обговорювати стилістичні властивості своїх колег, замість говорити про форму, про досягнення чи невдачі, — малярі в більшості випадків судили чи радше тотально засуджували своїх колег (або незаслужено вихваляли, що є таким же злом). Одні знецінювали доробок своїх колег тому, що вони не «українські»; другі викидали ціложиттєвий доробок людей, бо вони не «авангардні». За такою ж логікою хвалили одні одних. І все це відбувалося дуже категорично, дуже серйозно, без уваги на те, що ніякого «українського» стилю ніколи не було, що впахати творче життя в якісь вузькі «українські» форми ніколи не можна; відбувалося все це без уваги, що справжній український авангардизм ніколи не існував і не існує (я не знаю ніякого нового стилю, ніякого руху, ніякої нової сторінки, яку українські малярі відкрили б для світу). Отже, замість творити нові сторінки в історії малярства, малярі нападали на своїх колег за те, що ті, мовляв, таких відкриттів не робили. Часом доходило до такого, що малярі впахали або викидали своїх колег з мистецтва. Це вже найнижче в усякому мистецькому побуті. Єдине завдання мистця — це самому бути об'єктом мистецтва. Таких критичних врявів публіка, зрозуміло, не може брати до уваги. Справедливо буде тут зазначити, що були нечисленні винятки з цієї схеми. Не хочу бути суворим супроти своїх колег-малярів, але не вірю, що вони спроможні взяти на себе роллю малярської критики.

Який тоді вихід? У моїй оцінці, вихід дуже простий, нормальний і здоровий: тому що мова малярів універсальна, нема ніякої причини, чому ролю малярської критики не могли б виконувати американські, канадські, французькі, німецькі чи англійські критики. Це люди фахові й об'єктивніші від самих малярів. Їхній голос повинна наша публіка брати як загальний показник досягнень даного маляра (узгляднюючи, звичайно, хто пише, в якому журналі, який його престиж та яка схема творчого життя світу, бо відгуки у провінційних газетах теж мало варті). Нема глузду купувати картини, які не виходять поза границі українського гетто. Виняток треба робити тільки початкуючим малярам, які, зрозуміло, ще не можуть бути об'єктом світової критики. Якби існувала українська фахова критика, тоді роля чужої критики була б тільки допоміжна, але так само вартісна. Це єдиний вихід для нормалізації й оздоровлення малярського побуту.

Якщо маляр не є об'єктом зацікавлення неукраїнської критики — це говорить саме за себе. Коли маляр влаштовує третю чи десятку виставку в українському середовищі (що теж слід робити), а не в добрій реєстрованій галерії чи музеї, то це таки говорить саме за себе. І ніяких виправдань на це нема. Факт, що українські мистці в Нью-Йорку, поза нормальними проблемами продавання і непродання, не відчули потреби українського музею мистецтва (на зразок жидівського музею), особливо коли існує будинок п. Джуса, особливо коли цей будинок гарний, особливо коли він у сусідстві з Метрополітальним музеєм, — говорить за себе. Такий музей повинен існувати, щоб ми могли проектувати себе, тобто свою культуру, в американський світ, щоб могли бачити себе в ньому, як у дзеркалі, без уваги на те, чи ми гарні, чи погані. Мені здається, що дирекція Українського інституту Америки та п. Джус таку велику справу зрозуміли б і пішли б назустріч. Я міг би продовжувати список цінних, цікавих і творчих дій, які малярі, крім нормального нарікання на публіку (я цього не обмежував би...), могли б вивершувати і таким чином творити відповідну атмосферу і навіть формувати до якоїсь міри критерії. Але думаю, що основний сенс своєї оцінки малярського життя я висловив (зверну увагу, що я весь час говорив про малярство, бо про українську скульптуру я іншої і вищої думки).

У цій тезі я погоджуюся з В. Качуровським, тільки ставлячи більші вимоги: малярі повинні піднятися вище, щоб стати об'єктом світового малярського життя, щоб стати об'єктом світової критики, щоб стати формуючим чинником вартостей і досягнень у малярстві, але своїми творами, ще раз творами і тільки творами.

Богдан Бойчук

«Ягілка» Оксани Лятуринської

Оксана Лятуринська, ЯГІЛКА. Упорядкувала Оксана Соловей. Обкладинка М. Михалевича. Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово». Вінніпег—Нью-Йорк, 1971, 52 стор.

Видана заходами Оксани Соловей п. н. «Ягілка» збірка віршів померлої 13 червня 1970 року у США поетки Оксани Лятуринської уже шоста із книжкових публікацій її творів. Першою, хоч і не хронологічно, вважала вона сама видану в Празі 1941 року як число 11 Книгозбірні «Пробоем» і присвячену пам'яті Юрія Дарагана збірку «Княжа емаль». Зайняла ця збірка й перше місце у збірному виданні під тією ж назвою, що появилася під фірмою ОУП «Слово» в Торонто 1955 року заходами Громадянського комітету для вшанування 25-річчя творчости поетеси. Другою своєю збіркою визначала О. Лятуринська видану ще до війни 1938 року Євгеном Вировим у його ж видавництві «Дніпрові пороги» в Празі збірку «Гусла». Третьою, окремою тематично збіркою була включена до збірного видання «Княжа емаль» 1955 року «Веселка». За четверту книжковому публікацію творів О. Лятуринської треба вважати написану 1942 в Празі і видану 1946 року в Ашаффенбурзі (Західня Німеччина) під псевдонімом Роксани Вишневецької збірку поетичних нарисів й оповідань п. н. «Материнки». П'ятою збіркою були видані у Вінніпегу 1956 року заходами ОПДЛ з малюнками авторки вірші для дітей п. н. «Бедрик». Сьоомою, правда, уже тільки журнальною публікацією творів О. Лятуринської, була надрукована посмертно в

«Сучасності» (ч. 12, 1970) її поема «Сроним», написана ще 1946 року в Ашаффенбурзі.

Включені до виданої тепер під фірмою ОУП «Слово» й за редакцією та з післямовою Оксани Соловей збірки «Ягілка» 44 вірші — усе про рослини, квітки й дерева. З цього погляду стосовною для збірки була б назва «Гербарій» або ж «Зільник». Вибрана збірка «Ягілка» упорядничею із кільканадцяти неповних списків, складених ще самою авторкою і — за первісним задумом — вона містила 60 віршів: деякі з них О. Лятуринська перенесла до невиданої ще збірки «Туга», деякі ж залишила поза збірками.

За своїм змістом і сюжетами «Ягілка» могла б здаватися збіркою віршів для дітей. Проте, поетична образність і багата, а то й вишукана лексика вміщених у ній віршів буде несприятною для дітей чи юнацтва.

Не тільки діти, а й старші не завжди зрозуміють значення таких гарних, алеж рідко вживаних слів, як: красочка, ярний, дивинки, пахітки, первинки, лепетнути, скакунька, змовця, кивало, збиточки, оторочки, барасульки, яс, восковички, купавочки, пийнули, літунки, кузя, левандочки, бакуля, лудити, фарбіточка, байбарак і багато інших. До того ж назви самих рослин, що стали темами віршів «Ягілки», не завжди загальноприйнятні: дуже часто вони місцеві — волинські здебільшого: скороліски, вітрянки, ку-

пави, в'юнки, крушина, плакун, марципки. Децю із поетичної лексики і назовництва «Ягілки» пробувала пояснити у примітках упорядниця — О. Соловей, але більшість залишилася без пояснень.

З формального погляду вірші «Ягілки» це поетичні мініатюри, дуже близькі до поезій мініатюр із збірки «Княжа емаль» і «Гусла», хоч і тематично вони обмежені до рослинного українського світу.

У збірках «Княжа емаль» і «Гусла» Оксана Лятуринська, що її першим псевдонімом ще в ранніх пражських роках була Оксана Печеніг і пізнішим вже на еміграції у Німеччині — Роксана Вишневецька, зверталася до героїчного українського минулого, до княжої й козацької слави, перенизуючи теми й сюжети цих збірок особистою лірикою. Збірка «Ягілка», як і попередня «Веселка», це повернення Оксани Лятуринської в дитинство, на батьківщину — на рідну Волинь чи — ще точніше — на Вишневецьчину, до хутора «Ліс», туди, куди вона перед смертю прохала перевезти колись її урну із прахом.

Туга за рідним далеким «Лісом» висловлена ліричними нап'яктами у таких віршах «Ягілки», як «Ліщина», де авторка згадує:

Кажуть здавна на Волині:
не вербі то, а ліщині
споконвіку Бог вділив,
щоб на ній лише цвіли
найраніш за всіх первинки,
як дивинки, як дивинки.

Вдома завжди так бувало...

чи у вірші «Вітрянки»:

У ліску вітряночки
взулися в сап'яночки,
ходять колом, ходять,
ягілки виводять.

Викликом глибокого болю вилася туга Оксани Лятуринської особливо ж у вірші «Мальви», написаному в самотні дні, коли поетка догоряла в маленькій кімнатці далекого чужого Міннеаполісу:

Мальви, мальви, мальви,
мальви!

Заглядаєте до заль ви,
до світличок, на кружганки
ви цвіли в нас на городі!

Радісно вас стріти всюди,
і відразу згадка лудить:
як ще вдома у догоді
ви свіли в нас на городі!

Мальви, мальви, мальви,
мальви,
ви — і радість, і печаль ви.
Заглядайте цюхвилинки
до мосі комірчинки.

Своїми мотивами пов'язані ці згадки й виклики із збірки «Ягілка» із віршами з «Веселки», особливо з присвяченим «Мамі» першим віршем з першого «кола» цієї збірки, що був написаний ще в хуторі «Ліс» 1919 року:

Як жаль, ох, як жаль, ми не
сповним твояго бажання —
назавжди лишитися в Лісі під
снігом пухким,
вітряною любо цвісти нам
весною зарання,
громничкою тануть офірно під
бурю і грім.

З цього погляду збірку «Ягілка» треба вважати третім «колом», циклом «Веселки». Останнім заключним «колом» цього періоду творчості Оксани Лятуринської буде ще не видана, але складена нею самою збірка «Туга», що її — треба сподіватися — не забаряться видати друзі поетки — зокрема ж упорядниця «Ягілки» Оксана Соловей.

Б. Кравців

Боротьба за свободу релігії в СРСР

Max Hayward and William C. Fletcher (eds.), RELIGION AND THE SOVIET STATE: A DILEMMA OF POWER. New York, Praeger Publishers. 1969, 200 pp.

Макс Гейвард і Вільям Флечер, РЕЛІГІЯ І РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА: ДИЛЕМА ВЛАДИ. Вид. Фредеріка Претера. Нью-Йорк—Вашінгтон—Лондон, 1969, 200 стор.

Рецензована книжка є збірною працею, що її зредагували Макс Гейвард і Вільям Флечер. У збірці вміщено одинадцять статей, що їх авторами є професори різних західних університетів, фахівці у своїх ділянках. Між ними є також українець — Богдан Боцюрків, що є професором політичних наук в Оттавському університеті.

Збірка попереджена статтею професора Річарда Маршала, в якій він аналізує соціально-політичні процеси в Радянському Союзі від часу смерті Сталіна. Ця стаття не є зв'язана з головною темою книжки, себто з проблемою релігії, але вона дає загальне тло, на якому відбувається і релігійна боротьба в СРСР. У своїй статті Маршал розглядає такі проблеми, як боротьба за громадянські права, криза на іделогічному фронті в СРСР, а також питання засордонної політики, зокрема російсько-китайський конфлікт.

Прийшовши до влади, російські більшовики проголосили, як відомо, що релігія в Радянському Союзі «помре» природною смертю. Тим не менше вони повели гостру боротьбу проти всіх віровизнань та, як вказує у своїй статті Густав Веттер, намагались і намагаються накинати народам СРСР свою власну релігію — марксизм-ленінізм. Швидко, однак, виявилось, що усунення релігії з життя людини створило вакуум

в її духовості і примусило її шукати власних доріг розв'язки надприродних питань. Ці розшуки почали приводити людей знову до Бога — процеси, які виявляються досить сильно серед частини інтелектуальної верхівки та молоді. На всякий випадок, як вказує Джейкоб Міллер, марксизм не був спроможний заступити релігію.

Професор Боцюрків розглядає питання взаємин між церквою і державою в СРСР від жовтневої революції аж до наших днів. Він аналізує різні етапи розвитку тих взаємин, себто від повної ворожості Російської Православної Церкви до комуністичної влади, аж до її співпраці з нею під час другої світової війни і після її закінчення. Чимало уваги автор присвячує також сучасним дисидентським рухам у самій тій церкві.

Широко у збірці розглядається питання таких релігійних груп, як баптисти, жиди й мусулмани. Віруючі тих релігій все менше і менше поступаються перед переслідуваннями і їхня сміливість росте разом із зростанням їхньої кількості, як доводять М. Бурдо, П. Редавей, Н. Струве, З. Гітельман, Д. Ланг і Дж. Вілер.

Автори статей доводять, що намагання КПРС усунути релігію з життя народів СРСР закінчилося невдачею. Релігійність не зникла, навпаки, вона оживилася, не зважаючи на створену тиском тоталітарного

режиму задушливу атмосферу, що в ній перебувають одиниці і ціле суспільство.

Про це свідчать документи, статистичні дані, листи, оригінальні писання і судові протоколи. Автори є згідні, що причиною релігійного переслідування в СРСР є страх партії, що поширення інституціалізованої релігії створило б загрозу для монопольної влади КПРС. Небезпека для комуністичного режиму також є в тому, що в неросійських народів СРСР їхні релігії є часто додатковим чинником в їхній боротьбі за національні права, що видно зокрема на Кавказі і серед тюркських народів.

Найбільш оригінальний підхід до проблеми релігії виявляють Алберт Тодд у статті «Духовні елементи в сучасній радянській літературі» і Джордж Клайн у статті «Релігійний фермент між радянськими інтелектуалами». Віра в духовного Творця змушує поетів, письменників і мистців боротися проти промаської байдужості, технології, буденщини радян-

ської дійсності та шукати відповіді на питання, що таке смерть. Обидва розділи найкраще зображують особливість становища людини в СРСР, коли вона мусить вирішити для себе питання, чи релігія справді є опієм, чи виявом прагнення людини до правди. Релігійна проблема з цієї перспективи не є окремою формою дисидентизму в СРСР, а радше частиною цілого радянського руху боротьби за права людини.

Хоч у книжці з'ясоване становище в окремих церквах в СРСР і ставлення держави до тих церков, однак немає чомусь статті про Українську Православну Церкву й Українську Католицьку Церкву. Тим самим не розглянено питання, наскільки доля тих українських церков пов'язана з боротьбою українського народу, хоч, як згадано, є статті, присвячені релігіям народів Кавказу і тюркських народів. Друга вада збірки — технічного характеру: відсутність іменного та предметного показників.

М. Ч.

Конституції комуністичних держав

Jan F. Triska (editor), CONSTITUTIONS OF THE COMMUNIST PARTY-STATES. Stanford, Calif., The Hoover Institute on War, Revolution and Peace, 1968, 541 pp.

Ян Ф. Тріска (редактор), КОНСТИТУЦІЇ КОМУНІСТИЧНО-ПАРТІЙНИХ ДЕРЖАВ. Стенфорд, Каліф., Інститут Гувера для вивчення війни, революції та миру, 1968, 541 стор.

Збірник конституцій комуністично-партійних держав, виданий під загальною редакцією професора Стенфордського університету в Каліфорнії Яна Ф. Тріски, — без сумніву одна з найповніших та найбільш авторитетних праць цього типу. Збірник включає усі конститу-

ційні документи комуністичних чи, як вони себе визначають, соціалістичних країн, почавши від першої радянської (РСФРР, липень 1918 року) до хрущовського проекту конституції, проголошеного в жовтні 1960 року, і від монгольської конституції, що була схвалена 26 листопада

1924 року, до кубінських та югославських конституційних документів 1960-их років. Деякі з цих конституцій, наприклад, монгольська та румунська, перекладені вперше на англійську мову спеціально для цього збірника. Вартість цього видання передусім у його повноті. Не включено до збірника, на жаль, ніяких допоміжних джерельних та юридичних матеріалів (наприклад, ранні проекти чи версії конституцій, офі-

ційні розпорядження і директиви, коментарі тощо). Вступні статті та довідки дуже скупі. Відсутність індексу утруднюватиме використання цієї збірки студентами та дослідниками у їхніх порівняльних студіях. Видання цього збірника все ж таки треба привітати як корисну допоміжну працю, і можна чекати, що цей довідник знайде належне йому місце на полицях усіх поважних бібліотек.

О. С. Ф.

■ «Це могутній монумент гордої історії України», — такі слова вписав у книгу відвідувачів президент США Ніксон під час відвідин собору св. Софії в Києві. Про це інформує кореспондент газети «Чікаго Сан Таймс» Томас Б. Росс 31 травня ц. р. Росс був серед американських кореспондентів, що супроводжували Ніксона в його подорожі по Радянському Союзу. Росс, як зрештою й інші американські та чужинецькі кореспонденти, звернув у своїх репортажах з України увагу на те, що хоч органи міліції намагались усюди не допустити до того, щоб громадяни СРСР виявляли свої приязні почування до президента США, атмосфера в Києві була багато тепліша, ніж у Москві. Цікаве однак, що радянська преса пильно заховала перед читачами усе, що Ніксон говорив у Києві.

■ Закордонна преса далі коментує становище на Україні у зв'язку з арештами діячів культури, що їх провели органи КГБ в січні і в наступні місяці. Англійська газета «Ди Сандей Телеграф» від 4 червня ц. р. надрукувала обширний коментар, в якому м. ін. наводить таку думку Петра Якіра, сина ген. Йони Якіра, що був розстріляний у 1937 році на доручення Сталіна. Петро Якір, що є керівником Комітету дій для оборони громадянських прав в СРСР, заявив м. ін., що органи КГБ намагаються задушити всякі опозиційні рухи. Він казав, що після арештів на Україні, їм удалося залякати части-

ну населення та що подібне становище є також у Ленінграді, у Свердловську та в Литві. Газета пише, що «Українські дисиденти опублікували велику кількість самвиданої літератури», і «органи КГБ намагаються розкрити зв'язки українського дисидентського руху з загальним рухом боротьби за громадянські права в СРСР». Там також читаємо, що українці «виявляють своє обурення з комунізму, російського шовінізму та бюрократії».

■ Г. Верест справедливо обурюється на сторінках журналу «Всесвіт» (ч. 11, 1971): «Коліси фашисти спалювали книги. Вислів „коли я чую слово культура — моя рука тягнеться до пістолета” став вершиною варварства політичних дикунів двадцятого сторіччя».

До цього можна дещо додати. Поперше, Верест, очевидно має на думці гітлерівських фашистів. Алеж не тільки вони спалювали книжки, що їм були не під смак. Приблизно в той самий час, коли Гітлер палив книжки, органи НКВД вилучали з публічних і приватних бібліотек і нищили все, що не вкладалось у рамки обов'язкових тоді партійних постанов. А скільки людей пішло в тюрми і табори примусової праці за читання недозволеної літератури? Навіть у фізичному розумінні згадані органи палили книжки. Згадати б хоча зумисний підпал бібліотеки Академії наук у Києві в травні 1964 року. А подруге, щодо вислову про «пістолет» і культуру, то він, як відомо, належить гітлерівському міністру Геббель-

су. Але хіба озброєні наганами органи КГБ не переслідують ще сьогодні діячів культури на Україні і в інших республіках СРСР?

Кіївська газета «Вісті з України», що її відомі органи розсилають українцям за кордоном, надрукувала в числі від 1 червня ц. р. статтейку Й. Перкатюка, під зворушливою назвою «Квітти, мово наша рідна» (це, значить, про українську мову), а в ній є таке речення: «Мову Пушкіна і Лермонтова, Толстого і Горького заповідали нам свято любити, шанувати й берегти Шевченко і Франко, Леся Українка і Коцюбинський, співці всіх наших народів». Як відомо, Шевченко, Франко, Леся Українка і Коцюбинський жили в часи, коли російський царат жорстоко переслідував і навіть забороняв українську мову, і тому вони турбувалися тим, щоб зберегти цю мову свого народу. Тут же виходить, що вони закликали українців «свято любити, шанувати і берегти» мову своїх поневолювачів. Чи шановний автор або колектив редакції «Вістей з України» могли б вказати читачам на джерела, в яких вони знайшли докази таких турбот Шевченка, Франка, Лесі Українки і Коцюбинського?

Щоденник «Америка» й інші українські еміграційні газети надрукували заклик «В 30-ту річницю УПА», підписаний Організаціями українського виз-

вольного фронту в США. Датований цей патріотично зформульований заклик травнем 1972 року і на вступі до нього покладено мотто такого звучання:

«Наче квас в прісне тісто,
Вкладено дух і зміст боротьби,
Щоб вони гнали нас у призначене місце».

Підписано під цим моттом Івана Франка і сказано, що це з поеми «Мойсей». Заінтригований формою і змістом цього мотто читач даремно шукатиме за ним і в пролозі до «Мойсея» і в самій поемі. Стосовне місце в четвертому розділі поеми звучить:

«Бо в те серце Слова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили, — ті гнатимуть вас
У призначене місто...

Звідки автори заклику взяли «дух і зміст боротьби» і відредагували так по-професорськи Франкового «Мойсея», — залишитися їх таємницею. Проте якщо йдеться про цей же заклик, матимуть з ним деяку мороку також і дослідники нової історії. Стверджено бо в ньому, що «до 1950 року тривав збройний змаг, очолений легендарним командиром, генерал-хорунжим Романом Шухевичем-Чупринкою», тобто що збройна боротьба Української Повстанської Армії закінчилася із смертю ген. Тараса Чупринки. Що ж тоді робити з дальшими виявами боротьби УПА, наявність яких стверджена навіть у советських джерелах ще для 1956 року? Треба дуже сумніватися, чи спричиниться таке твердження до прославлення УПА і з'ясування її історичної ролі.

У видавництві «Сучасність» вийшла з друку і надійшла в продаж книжка поезій

ЄВГЕНА МАЛАНЮКА
ПЕРСТЕНЬ І ПОСОХ

Збірка, що містить три цикли — «Лютий», «Поле бою» і «Парастас», була підготована автором в останні роки його життя і появилася в цьому виданні у його укладі.

Ціна: 7,50 н. м., 2,50 дол. або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У статті Лариси М. Л. Залеської-Онишкевич п. н. «Роботи й антироботи» про «Соняшну машину» В. Винниченка і «Рур» К. Чапека, надрукованій у кн. 4 нашого журналу (квітень 1972), під першою сторінкою тексту була пропущена через друкарський недогляд довідка авторки такого змісту: «Цей заголовок завдячую Юрієві Лавріненкові. Коли я йому згадала, що працюю над порівнянням «Рур» до «Соняшної машини», він висловився, що «Рур» Чапека видумав робота, а «Соняшна машина» Винниченка — антиробота».

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Євген Сверстюк*. Слідами казки про Іванову молодість.
14 *Роман Бабовал*. Наколи.
19 *Емма Андіївська*. Роман про добру людину.
54 *Ірина Макарік*. З нових віршів.
56 Едвардові Козакові в його 70-ліття (*Йосип Гірняк, Яків Гніздовський, Аркадія Оленська-Петришин*).
65 *Остап Тарнавський*. Письменник, що бажав бути собою.
74 *Богдан Нижанківський*. Слово як слово.

ШАРЖІ, ПАРОДІЇ

- 82 *Любослав Гуцалюк*. Перший і останній розділ з роману «Село».

НАУКА

- 84 *Петро Одарченко*. Наукова діяльність Михайла Драгоманова;
100 *Ілля Витанович*. Характер й організація соціологічних досліджень на Україні.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 120 *Роман Ільницький*. Шістдесят днів української політики.
133 *Анатоль Камінський*. Назрівання революційної ситуації в СРСР.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 142 *М. П. Хмари* на святковому горизонті імперії.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 150 Литовці в боротьбі за національні і релігійні свободи.
153 *Варлам Шаламов*. Із «Колимських оповідань».

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 175 Лист Аркадії Оленській-Петришин (*Василь Качуровський*).
177 Приєднуючись до розмови (*Богдан Войчук*).

РЕЦЕНЗІЇ

- 180 «Ягілька» Оксани Лятуринської (*Б. Кразців*). Боротьба за свободу релігії в СРСР (*М. Ч.*). Конституції комуністичних держав (*О. С. Федішин*).

З ПРЕСОВОГО КЛЮБУ

- 185 ■ ■ ■

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Євген Сверстюк*. Слідами казки про Іванову молодість.
14 *Роман Бабовал*. Наколи.
19 *Емма Андіївська*. Роман про добру людину.
54 *Ірина Макарик*. З нових віршів.
56 *Едвардові Козакові в його 70-ліття (Йосип Гірняк, Яків Гніздовський, Аркадія Оленська-Петришин)*.
65 *Остап Тарнавський*. Письменник, що бажав бути собою.
74 *Богдан Нижанківський*. Слово як слово.

ШАРЖІ, ПАРОДІЇ

- 82 *Любослав Гуцалок*. Перший і останній розділ з роману «Село».

НАУКА

- 84 *Петро Одарченко*. Наукова діяльність Михайла Драгоманова;
100 *Ілля Витанович*. Характер й організація соціологічних досліджень на Україні.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 120 *Роман Ільницький*. Шістдесят днів української політики.
133 *Анатоль Камінський*. Назрівання революційної ситуації в СРСР.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 142 *М. П. Хмари* на святковому горизонті імперії.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 150 Литовці в боротьбі за національні і релігійні свободи.
153 *Варлам Шаламов*. Із «Колимських оповідань».

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 175 Лист Аркадії Оленській-Петришин (*Василь Качуровський*).
177 Приєднуйчись до розмови (*Богдан Бойчук*).

РЕЦЕНЗІЇ

- 180 «Ягілка» Оксани Лятуринської (*Б. Кразців*). Боротьба за свободу релігії в СРСР (*М. Ч.*). Конституції комуністичних держав (*О. С. Федішин*).

З ПРЕСОВОГО КЛЮБУ

- 185 ■ ■ ■

У видавництві «Сучасність» вийшла з друку і надійшла в продаж книжка поезій

**ЄВГЕНА МАЛАНЮКА
ПЕРСТЕНЬ І ПОСОХ**

Збірка, що містить три цикли — «Лютий», «Поле бою» і «Парастас», була підготована автором в останні роки його життя і появилася в цьому виданні у його укладі.

Ціна: 7,50 н. м., 2,50 дол. або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

ВІД РЕДАКЦІЇ

У статті Лариси М. Л. Залеської-Онишкевич п. н. «Роботи й антироботи» про «Соняшну машину» В. Винниченка і «Рур» К. Чапека, надрукованій у кн. 4 нашого журналу (квітень 1972), під першою сторінкою тексту була пропущена через друкарський недогляд довідка авторки такого змісту: «Цей заголовок завдячую Юрієві Лавріненкові. Коли я йому згадала, що працюю над порівнянням «Рур» до «Соняшної машини», він висловився, що «Рур» Чапека видумав робота, а «Соняшна машина» Винниченка — антиробота».

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Notttingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiєвська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 долар; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

Видавництво «Сучаснiсть» з нагоди 100-лiття народження Миколи Скрипника виготовило 2-томове видання, що складається з студiї про М. Скрипника (т. I) i добiрки його праць головне з національного питання (т. II).

Перший том уже вийшов з друку i надiйшов у продаж. Це студiя Iвана Кошелiвця:

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крiм нарису дiяльностi М. Скрипника на тлi української дiйсностi 1920—30-их рокiв, мiстить у додатках документи i велику бiблiографiю.

Цiна: в картонi — 20 н. марок, для США i Канади — 7 дол., в iн. валютах — рiвновартiсть цiни в дол. у твердiй полотнянiй оправi — 25 н. марок, 9 дол.

З замовленнями звертатися до видавництва. На гуртовi замовлення даємо знижку.